
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M-2758 विषय धर्मशास्त्र

नाव श्रीमद्भागवत

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 65 काळ — पुर्ण/ अपुर्ण

॥ अथश्रीमद्भागवतेएकादशस्कंधप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः श्रीकृष्णायनमः ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय विजयंतेपरानंदकृष्णपा
दरजःस्रजः याधृतामूर्ध्निजायंतेमहेंद्रादिमहःस्रजः १ उक्तेकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेकादशेततः जायंतेयेतिहासाद्यैःसमासव्यासरूपतः २ नारदोवसु
देवायसमासेनन्यवर्णयत् भगवानुद्धवायाथविस्तरेणोपपत्तिभिः ३ तत्रतुप्रथमेध्यायेयदुवंशस्यसंक्षयः उपक्षिप्तोविरागायमौसलस्यापदेशतः ४ प्र
वृत्तितःपरानंदकृष्णक्रीडाऽनुवर्णिता तन्निवृत्त्यापरानंदपदारोहोऽनुवर्ण्यते ५ एवंतावद्दशमस्कंधेभूभारावतारणायनिजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य
यदुवंशावतारितसकलस्वांशस्यभगवतःश्रीकृष्णस्यतदुचितप्रवृत्तिविडंबनेनतच्छ्रवणादिपराणांपरेषामानंदकारणंक्रीडानिरूपिता अथेदानीमपरि
मितयोगमायावैभवस्यभक्तानामात्मतत्त्वोपदेशपूर्वकंक्रीडार्थंभूतलेअवतारितानांचाधिकारिणांस्वांशानांमौसलापदेशेनतत्तदधिकारपदप्रापण
पूर्वकंचब्रह्माद्यनुग्रहायनिजपदारोहोनिरूप्यते तत्रकुरुक्षेत्रयात्रायामविरक्तस्यवसुदेवस्यकर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यात्तथातदुच्यतामित्येवंकर्मयोगंपृष्ट
वतोनारदादिभिःकर्मयोगोनिरूपितः कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेनशुक्लेनेज्येतपूरुषइत्यादिना तेनचविशुद्धसत्वस्यश्रीकृ

श्रीबादरायणिरुवाच कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः भुवोवतारयद्भारंजविष्ठंजनयन्कलिम् १ येकोपिताःसुबहु
पांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् कृत्वानिमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वानृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २

ष्णरामोपरमेश्वरत्वेनज्ञातवतःषड्गर्भानयनाध्यायेश्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टम् वचोवःसमवेतार्थंताततैतदुपमन्महे यन्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृ
तइत्यादिना तच्चविषयभोगातिशयेनतिरोहितमासीत् तदेवेदानींनारदमुखेनप्रथमंपंचाध्याय्यानिरूप्यते तत्रप्रथमेऽध्यायेवैराग्योत्पादनाययदुकुलस्यब्रह्म
शापापदेशेनात्युन्नतविषयसुखानामप्यनित्यताप्रतिपाद्यते ततश्चतुर्भिर्निमिजायंतेयसंवादेनसपरिकरंपरमतत्त्वनिरूपणम् ततःषष्ठेभगवदुद्धवसंवादप्रस्ता
वः ततस्त्रयोविंशत्याउद्धवंप्रतिभगवत्तत्त्वनिरूपणम् ततोद्वाभ्यांमौसलक्रीडेत्येवमेकत्रिंशताध्यायैरेकादशस्कंधप्रवृत्तिः तस्यचयथामतिव्याख्यानमारभ्यते तत्रमौ
सलप्रसंगार्थंपूर्वस्कंधार्थमनुवदतिश्लोकद्वयेन कृत्वेति अवतारयत् अवातारयदित्यडागमोद्रष्टव्यः जविष्ठंवेगवत्तरमतिशीघ्रंहिंसापर्यवसायिनमित्यर्थः कलिंकल
हम् १ एतद्विवृणोति येकोपिताइति सपत्नैर्दुर्योधनादिभिःकोपिताःकोपंकारिताःसुबहुयथाभवतितथाबहुवारानित्यर्थः तदेवाह दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभि
रिति दुर्द्यूतंकपटद्यूतम् हेलनमवज्ञा कचग्रहणंदुःशासनेनद्रौपद्याःकेशाकर्षणम् एतानिआदिर्येषांगरदानजतुगृहदाहादीनांतैः कृत्वायेकोपितास्तान्पांडुसुता
न्निमित्तंकृत्वाइतरेतरतःउभयोःपक्षयोःसमेतान्मिलितान्नृपान्हत्वाक्षितेर्भारंनिरहरत् जहार यद्वा येकोपिताःयैश्चकोपिताःतानितरेतरतःपरस्परंनि
मित्तंकृत्वेत्यन्वयः येतावत्प्रकटदैत्याःपूतनादयःतान्स्वयमेवहतवान् येतुदैत्याःबांधवच्छद्मनास्थितास्तान्परस्परंनिमित्तंविधायकृत्वाभूभारमपाकृतवानित्यर्थः
२

अपिचभूभारेत्यादि अन्वयश्च भुवोभारभूताराजपृतनाराज्ञांपृतनाःसेनाःराजानस्तेषांपृतनाश्चेतिवा स्वबाहुभिर्गुप्तैः परिरक्षितैर्यदुभिर्विवाहादिच्छलेननि
रस्यहत्वाबाहुभिरितिबहुवचनंवस्तुतश्चतुर्भुजाभिप्रायेण नन्वेवंकृष्णश्चिकीर्षतीतिज्ञात्वाकथंतस्मैयादवानद्रुह्यंतिस्मतत्राह अप्रमेयः प्रमातुमशक्यः किं
तामाह मन्यइति नन्वितिवितर्के अवनेर्भूमेर्भारोयद्यपिलोकप्रतीत्यागतः तथाप्यहमगतमेवमन्ये हिनिश्चितम् यत्यस्मात् अविषह्यंसोढुमशक्यंयाद
वंकुलमित्यनेनैवस्ववंशत्वात् स्वयंहननमनुचितमितिसूचितम् ३ तर्हिइदमप्यन्यैर्घात्यतांतत्राह नैवेति अन्यतः देवादिभ्योऽपियादवकुलस्यपरिभ
वस्तिरस्कारोनभवेत् कुतःमत्संश्रयस्यमांसंश्रयतइतिमत्संश्रयंकुलंतस्य किंच नित्यंविभवोन्नहनस्य विभवैर्गजतुरगादिभिरुच्छृंखलस्य यद्वा तर्हिइदंकिमितिसंह
र्तव्यंतत्राह विभवोन्नहनस्येति तस्मादेवंकरिष्यामीत्याह अंतःकलिमिति शांतिमुपशमम् उपैमिवर्तमानसामीप्येवर्त्तमानवद्वाउपैष्यामि तदनंतरंधामचवैकुंठा
ख्यमुपैष्यामीत्यर्थः ४ व्यवसितःकृतनिश्चयःसंजह्रेउपसंहृतवान् ५ तदेवमवतारप्रयोजनंसर्वंसंपाद्यस्वंलोकंजगामेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानांलाव
ण्यस्यनिर्मुक्तिस्त्यागोयया यामपेक्ष्यलोकेषुलावण्यंनास्तीत्यर्थः यद्वालोकेभ्योलावण्यस्यनिर्मुक्तिर्दानंयतः यत्संपर्केणलोकालावण्यवंतोभवंतीत्यर्थः तयास्वमूर्त्या

भूभारराजपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदप्रमेयः मन्येऽवनेर्नन्वगतोऽप्यगतंहिभारंयद्यादवंकुलमहोह्यविषह्यमास्ते ३ नैवान्य
तःपरिभवोऽस्यभवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यम् अंतःकलिंयदुकुलस्यविधायवेणुस्तंबस्यवह्निमिवशांतिमुपैमिधाम ४
एवंव्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः शापव्याजेनविप्राणांसंजह्रेस्वकुलंविभुः ५ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनंनृणाम् गीर्भिस्ताः
स्मरतांचित्तंपदैस्तानीक्षतांक्रियाः ६ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ तमोऽनयात्तरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ७ राजोवाच
ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनित्यंवृद्धोपसेविनाम् विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसाम् ८ यन्निमित्तःसवैशापोयादृशोद्विजसत्तम कथमेकात्मनां
भेदएतत्सर्वंवदस्वमे ९ श्रीशुकउवाच बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसन्निवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगलमाप्तकामः आस्थायधामरममाणउदार
कीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशेषः १०

नृणांलोचनमाच्छिद्य तथापदैस्तत्रतत्रांकितैस्तानिपदानीक्षतामीक्षमाणानामन्यत्तोगमनादिकाःक्रियाश्चाच्छिद्यतदा
नींतनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीःस्वैकनिष्ठाःकृत्वेत्यर्थः ६ किंच इतउपरिजनिष्यमाणानांसंसारतरणाय कौपृथिव्याम् शोभनाःश्लोकाःसुश्लोकाःकवीनांयस्यांतांस्वकीर्तिं
वितत्यविस्तार्य अनयाकीर्त्याअंजसासुखेनैवनुनिश्चितंतमःतरिष्यंतीत्यभिप्रेत्यईश्वरःस्वंपदंस्थानमगादिति ७ अब्रह्मण्येभ्योऽदातृभ्योवाऽसेवकेभ्योवाविप्राःकुप्यं
तिवृष्णयस्तुनतथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंच कोपेजातेऽपिकृष्णचेतसांकथमभूत्कथंप्रादुरभूदित्यर्थः ८ अतःस्पष्टस्यनिमित्तस्याभावात्निमित्तांतरंपृच्छति
यन्निमित्तइति एकात्मनामेकचित्तानांकथंभेदःकलहः ९ ईश्वरेच्छैवात्रनिमित्तमितिपरिहरति बिभ्रदिति सकलानांसुंदरवस्तूनांसन्निवेशोविन्यासविशेषोयस्मिंस्तत्
वपुर्बिभ्रत् तर्हिकिमितिसोंदर्याद्विषयपरः नसुमंगलंकर्माचरन् नतर्हिकथाऽपिकामनयानआप्तकामःतर्हिकिमितिकर्माचरतिधामद्वारवत्याख्यंगृहमास्थायरममाणःगृहे
रममाणान्कर्मग्राहयितुमित्यर्थः ननुकिमाप्तकामस्यगृहरत्याकर्मभिर्वातत्राह उदारकीर्तिः बहुफलप्रदाकीर्तिर्यस्यसः कीर्तिंवितानार्थमित्यर्थः एवंपरमैश्वर्येणवर्त्तमानए
वकुलंसंहर्तुमैच्छत् नतुकस्यहेतोः स्थितःकृत्येभूभारहरणेशेषोयस्यसः १०

ईश्वरेच्छयोत्थितं ब्रह्मशापनिमित्तं वक्तुमाह कर्माणीति कर्मार्थमाहूताः कर्माणि कृत्वा विसृष्टा मुनयः पिंडारकं समगमन्नित्यन्वयः विसृष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तासुदारको
र्तिनां विष्णव न् कर्माणि विशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिः पदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणि पुण्यमेव जनयंति पुत्रोपलालनादीनि तु तत्काले स्वस्वमेव कुर्वंति प्रायश्चित्ता
दीनि तु पापमेव हरंति एतानि तु सर्वनो सुखानीत्याह पुण्यनिवहानि कीर्तनादिना पुण्यानि निवहंति प्रापयंतीति तथा सुमंगलानि अतिसुखात्मकानि गायतो जगतः कलिम
लापहराणि कृत्वा मुनिप्रस्थापने हेतुः कालात्मना संहाररूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगेहे निवसता स्वकुलं संजिहीर्षता इत्यर्थः पिंडारकं ततो नातिदूरे तीर्थविशेषम् ११ १२
उपसंगृह्य पादग्रहणं कृत्वा १३ प्रश्नप्रकारमाह ते वेषयित्वेति द्वयेन हे अमोघदर्शनाः विप्राः एषा अंतर्वत्नी गर्भिणी १४ वो युष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जती लज्जमाना अस्या

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिंडारकं समगमन्मुनयो विसृष्टाः ११ वि
श्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरंगिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनंदनाः उपसंगृह्य पप्रच्छु
रविनीता विनीतवत् १३ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः सांबं जांबवतीसुतम् एषा पृच्छति वो विप्रा अंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात्प्रब्रूतामो
घदर्शनाः प्रसोष्यंती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनम् १६ तच्छ्रु
त्वा तेऽतिसंत्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं १७ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदिष्यंति नो जनाः इति विह्वलि
ता गेहानादाय मुसलं ययुः १८ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः राज्ञ आवेदयांचक्रुः सर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च
मुसलं नृप विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः समुद्रसलिले प्रास्यल्लोहं चास्यावशेषितम्
२१ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे
तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् २३ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २४ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः १ श्रीशुक उवाच गोविंदभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह अवा
त्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः १

मुखेन पृच्छति प्रसोष्यंती आसन्नप्रसवा किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तद्ब्रूत १५ प्रलब्धाः वंचिताः
१६ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयम् १७ मंदभाग्यैरस्माभिः किमेतत्कृतम् नः अस्मान् किं वदिष्यंतीति विह्वलिताः संतो मुसलमादाय गेहान्ययुः १८ राज्ञे उग्रसेना
यन तु श्रीकृष्णाय १९ २० आहुकः उग्रसेनः सोऽपि श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् अस्य मुसलस्य चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं च प्रास्यत् २१ तरलैः तरंगैः
२२ अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे २३ ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन सः ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन् अन्यथा कर्तुं नैच्छत् किं तु अन्वमोदत यतः कालरूपी २४ इत्येकादशे टीका
यां प्रथमोऽध्यायः १ द्वितीये निमिजायंतसंवादेनाह नारदः धर्मान् भागवतान् भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते १ अभीक्ष्णं प्रस्थापितोऽपि पुनः पुनरवात्सीदित्यर्थः न
नु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्र वासः संभवतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुप्तायामिति न तस्यां शापादेः प्रभाव इत्यर्थः कृष्णोपासने लालसा औत्सुक्यं यस्य सः १ ६

यद्रूजनेमुमुक्षूणामपीदृशमौत्सुक्यं तं कोनुनामनभजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवानिति इंद्रियवत्वमात्रमेवयत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थः सर्वतः सर्वेष्वपिलोकेषु मृत्युर्य
स्यसः २ ३ यथापित्रोर्यात्रा आगमनमपत्यानांस्वस्त्ययेमंगलाय यथाचउत्तमश्लोकस्यवर्त्मभूतानांमहतांयात्राकृपणानांस्वस्तये तथाभगवद्रूपस्यभवतोयात्रासर्व
देहिनांस्वस्त्ययइति ४ देवैरपिमहतामुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमनिष्टप्राप्त्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशाम् त्वयासदृशानाम् अच्यु
तआत्मायेषांतेषाम् ५ किंच सुखंवकुर्वंतोऽपिदेवाभजनानुसारेणकुर्वंतिनतथासाधवइत्याह भजंतीति छायेव यथापुरुषोयावत्करोतितावदेवतस्यछायाऽपित
थाकर्मसचिवाः कर्मसहायाः ६ नदेवंयद्यपिभगवतआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृच्छामः तवेति तवयैर्धर्मैः प्रसन्नोभगवांस्तानित्यर्थः ७ ननुत्व

कोनुराजन्निंद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजम् नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदातुदेवर्षिंवसुदेवोगृहागतम् अर्चितंसुखमासी
नमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेवउवाच भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनाम् कृपणानांयथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ४ भूतानांदेव
चरितंदुःखायचसुखायच सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतियेयथादेवान्देवाअपितथैवतान् छायेवकर्मसचिवाःसा
धवोदीनवत्सलाः ६ ब्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव यांछ्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेविश्वतोभयात् ७ अहंकिलपुरानंतंप्रजार्थ
भुविमुक्तिदम् अपूजयन्नमोक्षायमोहितोदेवमायया ८ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् मुच्येमह्यंजसैवाद्धातथानःशाधिसु
व्रत ९ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १० नारदउवाच सम्यगेतद्व्य
वसितंभवतासात्वतर्षभ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोऽनुपठितोध्यातआदृतोवाऽनुमोदितः सद्यःपुनातिसद्धर्मो
देवविश्वद्रुहोऽपिहि १२ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनम् आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिर्ऋषभस्तत्सुतः
स्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्वेदपारगम् १६ नोऽपिकिमन्योभगवत्प्रसादपात्रमस्तितत्राह -

अहंकिलेति भुविप्रजार्थीऽपूजयंपुत्रलाभप्रयोजनः सन् पूजितवान् किलेतिसूतिगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ८ अनोयथामुच्येमहितथाऽनोस्मान्शाधिशिक्ष
य विचित्राणिव्यसनानियस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतः सर्वतोभयंयस्मिन्तस्मात् भवद्भिः हेतुभूतैः अंजसाअनायासेनअद्धासाक्षात् ९ हरे
र्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिःसंस्मारितइत्यर्थः १० प्रीतिमाविष्करोति सम्यगितित्रिभिः पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान्सर्वशोधकान् ११ आदृतःआस्तिक्येन
गृहीतः अनुमोदितः परैःक्रियमाणःसंस्तुतः सद्धर्मोभागवतोधर्मः देवहे वसुदेवेत्यर्थः यद्वा देवेभ्योविश्वस्मैचद्रुह्यंतियेतानपि १२ किंचत्वयामहानुपकारःकृत
इत्याह त्वयेति पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः १३ अत्रापिभगवद्धर्मनिर्णयेऽपि विदेहस्यजनकस्य आर्षभाणामुत्पत्तिंसान्वयांविविच्यकथयति १४ प्रियव्रतनामेति
सप्तभिः १५ मोक्षधर्मविवक्षयामोक्षधर्माणांप्रवर्तनेच्छया अवतीर्णंवासुदेवांशमाहुः तस्यचवेदपारगंसुतशतमासीत् १६ छ छ

तेषामृषभसुतानांमध्येनवयोगीश्वराणांचरितंवक्तुमितरेषांचरितंततोविविनक्त्याह तेषामिति एतदजनाभंनामवर्षंयस्यनाम्नाभारतमित्यद्भुतंविख्यातमासीत् ए तेनतस्यधर्मातिरेकोनिरूपितः १७ इमांपृथ्वीम् गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनःसेवमानःसन् १८ नवसुतानवद्वीपपतयः नवानांब्रह्मावर्तादिभूखंडानांपतयः अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिसुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणाअभूवन् १९ अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवंतः आत्माभ्यासेकृतश्रमाइत्यर्थः वातरशनाः दिगंबराः आत्मविद्यायांविशारदाः निष्णाताः २० २१ तेषांपारमहंस्यचरितमाह एतइतिद्वाभ्याम् भगवद्रूपंविश्वंपश्यंतः सदसदात्मकंस्थूलसूक्ष्मरूपंतच्चस्वा व्यतिरेकेणपश्यंतः २२ अव्याहताअप्रतिहताइष्टा अभिप्रेतागतिर्येषांतेमुक्ताअनासक्ताः २३ महात्मनोनिमेः वितायमानमनुष्ठीयमानम् अजनाभेभारतवर्षे २४

तेषांवैभरतोज्येष्ठोनारायणपरायणः विख्यातंवर्षमेतद्यन्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७ सभुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् उपासीन स्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोऽस्यसमंततः कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभा गामुनयोह्यर्थशंसिनः श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरिक्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथद्रुमिलश्चमसःक रभाजनः २१ एतेवैभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् आत्मनोऽव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२ अव्याहतेष्टगतयःसुरसिद्धसाध्यगंधर्व यक्षनरकिन्नरनागलोकान् मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामम् २३ तएकदानिमेःसत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे २५ वि देहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छ परमप्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः २७ विदेहउवाच मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंति हि २८ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनांक्षणभंगुरः तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाःसंसा रेस्मिन्क्षणार्धोऽपिसत्संगःशेवधिर्नृणाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमम् यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१

यजमानोनिमिः अग्नयः आहवनीयादयः विप्राऋत्विगादयः २५ अभिप्रेत्यज्ञात्वा २६ स्वरुचैवरोचमानान्नत्वाभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिस दृशान् २७ परमप्रीत्यातद्दर्शनमभिनंदतिद्वाभ्याम् मन्यइति ननुभगवतः पार्षदानांकथमत्रोपलब्धिस्तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्त्यालोकपावनार्थेसर्वत्रपर्यटं तीत्यर्थः २८ मयातुदुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति बहवोदेहाभवंतियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरोऽपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाध नत्वात् वैकुंठःप्रियोयेषांवैकुंठस्यवाप्रियास्तेषांदर्शनम् २९ हेअनघाः निरवद्याः भवतोयुष्मान्आत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामः यतः क्षणार्धकालभवोऽपिसत्संगःशे वधिर्निधिः निधिलाभेयथाऽनंदोभवतितथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ३० तदर्थंचभागवतान्धर्मान्ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूता न् यैर्धर्मैः प्रपन्नायभक्ताय अजोहरिः आत्मानमपिदास्यतितान् ३१

छ छ छ छ

सहसदस्यैः ऋत्विग्भिश्च वर्तमानम् तैः पिभगवद्धर्मश्रवणपरा बभूवुरित्यर्थः भगवद्धर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच ब्रह्मकर्मावतारेहाभक्त प्राप्ययुगक्रमान् ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्नवप्रश्नान्निमिर्नव एकैकस्योत्तरं प्रोचुः कविमुख्यामुनीश्वराः ३२ प्रथममात्यंतिकंक्षेमंकथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तदकुतश्चिद्भयम् अत्रसंसारे असदात्मभावात् असतिदेहादावात्मभावात्ततः नित्यंसर्वदाउद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मनासर्वथानिःशेषंयत्र पादांबुजोपासनेभीर्निवर्त्तते तत् ३३ भागवतधर्मलक्षणमाह येवाइति मन्वादिमुखेनवर्णाश्रमादिधर्मानुक्त्वाऽतिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैव भगवताऽविदुषामपिपुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये येवैउपायाः प्रोक्ताः तान् भागवतान् धर्मान् विद्धि ३४ अंजः पदेनोक्तं सुकरत्वं विवृणोति यानिति यानास्थायआश्रित्य योगादिष्विवनप्रमाद्येत विघ्नैर्नविहन्येत किंच निमील्यनेत्रेधावन्नपिइहएषुभागवतधर्मेषुनस्खलेत् निमीलनंनामाज्ञानम् यथाहुः श्रुतिस्मृतिउभेनेत्रेविप्राणांपरिकीर्तिते एकेनविकलःकाणोद्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितइति अज्ञात्वापीत्यर्थः यथापदन्यासस्थानमतिक्रम्यशीघ्रंपरतः पदन्यासेनगतिर्धावनंतद्वदत्रापि किंचित्किंचिदतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानंधावनम् तथाऽनुतिष्ठन्नपिनस्खलेत् नप्रत्यवायीस्यात् तथानपतेत्फलान्नभ्रश्येत् ३५ ननुकेतेभागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेन

नारदउवाच एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपम् ३२ कविरुवाच मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यम् उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्नप्रमाद्येतकर्हिचित् धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५ कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावाऽनुसृतस्वभावात् करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः तन्मायया ऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ३७

अहंकारेणवा अनुसृतोयःस्वभावस्तस्मात् अयमर्थः नकेवलंविधितःकृतमेवेतिनियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथाच भगवद्गीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वाननुकायादीनामेवकर्मनात्मनइत्याशंक्याह अध्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्यत्करोतीत्यर्थः तत्सकलंपरस्मैपरमेश्वरायनारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपिकर्मभागवतोधर्मोभवतीतिभावः ३६ ननुकिमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्यज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्माययाभवेत् अतोबुधोबुद्धिमान् तमेवाभजेत् ननुभयंदेहाद्यभिनिवेशतोभवतिसचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोति अतआह ईशादपेतस्येति ईशविमुखस्यतन्मायया ऽस्मृतिः भगवतः स्वरूपास्फूर्तिस्ततोविपर्ययोदेहोऽस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिप्रसिद्धंलौकिकीष्वपिमायासु उक्तंचभगवता दैवीह्येषागुणमयीममामायादुरत्यया मामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतितेइति एकया अव्यभिचारिण्याभक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवताईश्वरःआत्माप्रेष्ठश्चयस्य तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ३७

भा॰ए॰टी॰
५

अ॰
२

ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽव्यभिचारिणीभक्तिः संभवतिकुतस्तरामभयम् तत्रनतावद्द्वितीयोनामवास्तवोऽस्तिकिंतुमनोविलासमात्रम् अतोमनोनियमनेनतद्भज-
नादभयंस्यादित्याह अविद्यमानोऽपीति द्वयः द्वैतप्रपंचः ध्यातुःपुंसःधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात्कर्माणिसंकल्पयतिविकल्पयतिचयन्मनस्त
न्निरुंध्यान्नियच्छेत् ततश्चकथाश्रवणभजनादभयंस्यादित्यर्थः ३८ एतदसंताशक्यमित्याशंक्यसुगमंमार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणि
चअर्थोयेषांनामानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यानीत्याशंक्याह यानिलोकेप्रसिद्धानितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः ३९ एवंभजतःसंप्राप्तप्रेमल
क्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतांगतिमाह एवमिति एवंव्रतंवृत्तंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागःप्रेमयस्यसः अतएवद्रुतचित्तः श्लथहृदयः कदा
चिद्व्रजपराजितंभगवदंतमाकलय्योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोऽस्मीतिरोदिति अलौकिकत्वाद्रौतिक्रोशति अतिहर्षेणगायति जितंजितमितिनृत्यति किंवा
भिकुवस्तरानुमतिप्रकाशयितुम् नउन्मादवत् ग्रहगृहीतवत् लोकबाह्यः विवशः ४० किंच खमिति सत्वानिभूतानिआकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रंहरेःशरीरमि
तिमत्वाप्रणमेत् संभावनायांलिङ् ४१ नन्वियमारूढयोगानामपिबहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभागतिः कथंनामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेवजन्मनिभवेदित्याशंक्यसदृष्टांत

अविद्यमानोऽप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा तत्कर्मसंकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिरुंध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभ
द्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजा
तानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४० खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमा
दीन् सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यः ४१ भक्तिःपरेशानुभवोविरक्तिरन्यत्रचैषत्रिकएककालः प्रपद्यमानस्ययथाश्नतःस्यु
स्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासम् ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोऽनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः भवंतिवैभागवतस्यराजंस्ततःपरांशांतिमुपैति
साक्षात् ४३ राजोवाच अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणाम् यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच सर्वभूते
षुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ४५

माह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्यहरिंभजतःपुंसःभक्तिःप्रेमलक्षणापरेशानु
भवःप्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तयानिर्वृतस्यततोऽन्यत्रगृहादिषुविरक्तिरित्येषत्रिकःएककालः भजनसमकालएवस्यात् यथाऽश्नतोभुंजानस्यतुष्टिःसुखंपुष्टिरुदर
भरणंक्षुन्निवृत्तिश्चप्रतिग्रासंस्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपियथास्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन्भजनेकिंचित्प्रेमादित्रिकेजायमानेऽनुवृत्त्याभजतःपरमप्रेमादिजाय
तेबहुग्रासभोजिनइवपरमतुष्ट्यादि ४२ ततश्चभगवत्प्रसादेनकृतार्थोभवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति ४३ भागवतस्यभवंतीत्युक्तेतस्यलक्षणंपृच्छति अथेति यद्धर्मः
यस्मिन्धर्मेपरिनिष्ठितः यादृशःयत्स्वभावः यथाचरतिवर्ततेब्रूतेवायैश्चलिंगैर्भगवतःप्रियोभवति ४४ यद्धर्मइत्यस्योत्तरमाहत्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनःस्वस्यस
र्वभूतेषुब्रह्मभावेनसमन्वयंयःपश्येत् यद्वा आततत्वाच्चमातृत्वादात्माहिपरमोहरिरितितंत्रोक्तेःआत्मनोहरेःसर्वभूतेषुमशकादिष्वपिनियंतृत्वेनवर्तमानस्यभगवद्भा
वंनिरतिशयैश्वर्यमेवयःपश्येत् नतुतस्यतारतम्यम् तथात्मनिहरावेवभूतानिचपश्येत् कथंभूतेभगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेणपुनर्जडमलिनभूताश्रयत्वेनजाड्यादि
प्रसक्त्याऐश्वर्यादिप्रच्युतिंपश्येत् ससर्वत्रपरिपूर्णंभगवन्तंपश्यन् भागवतोत्तमइत्यर्थः ४५ छ छ छ छ

४

प्रेमचमैत्रीचकृपाचउपेक्षाचताः ईश्वरादिषुचतुर्षुयः करोतिसमध्यमोभागवतः एवंभूतस्यभेदस्यदर्शनात् ४६ अर्चायांप्रतीमायांपूजामीहतेकरोति नतद्भक्तेषुअ
न्येषुचस्कृतरांनकरोति प्राकृतः प्रकृतिःप्रारंभः अधुनैवप्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमोभविष्यतीत्यर्थः ४७ पुनरष्टभिःश्लोकैरुच्यहिंतत्वादुत्तमभागवतस्यैवलक्षणान्या
ह गृहीत्वाऽपीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतोनगृह्णातितावदिंद्रियैरर्थान्गृहीत्वापीत्यपिशब्दार्थः इदंविश्वम् ४८ किंच देहादीनांसंसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्योहरेः
स्मृत्याऽविमुत्यमानः सभागवतप्रधानः तत्रदेहस्यजन्माप्ययौप्राणस्यक्षुत्पिपासे मनसोभयम् बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणांकृच्छ्रंश्रमस्तैः ४९ कामश्चकर्माणिच
बीजानिचवासनास्तेषां वासुदेवएवएकोनिलयआश्रयोयस्यसः एतेनगृहीत्वापीत्यादि श्लोकत्रयेणद्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्चरतीतियथाचरतीत्येतस्योत्तर
मुक्तम् ५० यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियइत्यस्योत्तरमाह नयस्येति जन्मसत्कुलेकर्मतपआदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकाररहितैः
सत्कुलकर्मादिलिंगैर्हरेः प्रियोभवतीत्यर्थः ५१ वित्तेषुस्त्रीयंपरकीयमिति आत्मनिस्वः परइति ५२ किंच त्रिभुवनविभवहेतवेऽपित्रैलोक्यराज्यार्थमपिलवार्द्ध

ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायः करोतिसमध्यमः ४६ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते नतद्भक्तेषुचान्येषु
सभक्तःप्राकृतःस्मृतः ४७ गृहीत्वाऽपींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति विष्णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८ देहेंद्रियप्राणमनोधियांयो
जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुत्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९ नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः वासुदेवैकनिल
यःसवैभागवतोत्तमः ५० नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः सज्जतेऽस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ५१ नयस्यस्वःपरइतिवित्ते
ष्वात्मनिवाभिदा सर्वभूतसमःशांतःसवैभागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् नचलति
भगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाग्र्यः ५३ भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे हृदिकथमुपसी
दतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवोदितेर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मः
सभ वतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ मपिनिमिषार्द्धमपिभगवत्पदारविंदभजनाद्योनचलतिसवैष्णवाग्र्यः नतुलवार्द्धमात्रभजनोपरमेचेत्तावाञ्छाभोभवेत् न

कुतोनचलेत्तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्पदतोऽन्यत्सारंनास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाअनपगतास्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंनास्तीतिकुतः अतआह अजितेहरा
वेवआत्मायेषांतथाभूतैःसुरादिभिरपिदुर्लभात् किंतुकेवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः ५३ अपिचविषयाभिसंधिनाचलनंकामेना
तिसंतापेसतिभवेत् सतुभगवत्सेवानिर्वृतौनसंभवतीत्याह उरुविक्रमौचतौअंघ्रीचतयोः शाखाअंगुलयः तासुनखानिचतानिमणयश्चतेषांचंद्रिकाशीतलादी
प्तिस्तयानिरस्तः कामादितापोयस्मिन्तस्मिन्उपसीदतांभजतांहृदिकथंपुनःसंतापःप्रभवति चंद्रेउदितेसति अर्कस्यतापइवनयस्यस्वःपरइत्यादिनाश्लोकत्रयेण
यादृशइत्यस्योत्तरमुक्तंवेदितव्यम् यद्ब्रूतेइत्यस्यचहरिनामानीतिज्ञातव्यम् ५४ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विसृजतीति हरिरेवस्वयंसाक्षाद्यस्यहृदयंनविसृज
तिनमुंचति कथंभूतः अवशेनाप्यभिहितमात्रोऽपिअघौघंनाशयतियःसः तत्किंनविसृजति यतःप्रणयरशनयाधृतंहृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसः भागवतप्रधा
नउक्तोभवति ५५

इत्येकादशस्कंधेटीकायांद्वितीयोऽध्यायः २ मायातत्तरणब्रह्मकर्मप्रश्नचतुष्टये तृतीयेतूत्तरंदत्तमार्षभैर्मुनिभिः पृथक् १ विष्णोर्मायामिदंपश्यन्निस्युक्तमतोमा
यांपृच्छति परस्येति हेभगवंतः १ ननूक्तलक्षणैर्भागवतोभूत्वाकृतार्थःस्याः किंबहुप्रश्नैरतआह नानुतृप्यइति संसारतापैर्निनरांतप्तोहंतस्यतापस्यभेषजंहरिक-
थाऽमृतरूपम्युष्मद्वचोजुषमाणोनानुतृप्यामि २ मायायाः स्वरूपतोनिरूपणासंभवात्सृष्ट्यादिकार्यद्वारेणनिरूपयितुमाह एभिरिति आद्यःपुरुषः यथाशक्त्याभू
तानामात्माकारणभूतः एभिःस्वसृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानिभूतानिससर्ज एषामायाभगवतइतिचरमश्लोकपादस्यप्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थंससर्ज स्वमात्रात्मप्रसि
द्धये स्वंमिमीतेप्रमिमीतेउपास्तेयःसः स्वमातातस्यात्मनोजीवस्यप्रकृष्टायैसिद्धये यद्वास्वांशभूतानांजीवानांमात्राप्रसिद्धयेविषयभोगायआत्मप्रसिद्धयेमोक्षायचे-
त्यर्थः तदुक्तंवेदस्तुतौ बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः मात्रार्थंचभवार्थंचआत्मनेकल्पनायचेति ३ एवंजीवोपकारार्थंपंचधातुभिर्महाभूतैःसृष्टानि

इतिश्रीभाग॰म॰एकादशस्कंधेनारदवसुदेवसंवादेद्वितीयोऽध्यायः २ राजोवाच परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीम् मायां
वेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १ नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतम् संसारतापनिस्तप्तोमर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्षउवाच
एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज ससर्जोच्चावचान्याद्यःस्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवंसृष्टानिभूतानिप्रविष्टःपंचधातुभिः एकधादश
धात्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ४ गुणैर्गुणान्सभुंजानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ५ कर्माणिकर्मभिःकुर्व
न्सनिमित्तानिदेहभृत् तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरम् ६ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहाःपुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयाव
श्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकम् अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षाह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा
भुवि तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्द्धतेवायुनेरितः १०
संवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलिलेविराट् ११

भूतानिअंतर्यामिरूपेणप्रविष्टःएकधामनसादशधावाह्यें
द्रियरूपेणआत्मानंविभजन्गुणान्तत्तद्विषयान्जुषतेजोषयतीत्यर्थः यद्वातमात्मानंप्रतिगुणान्विभजन्जुषतेप्रियतइत्यर्थः ४ सचजीवआत्मनाअंतर्यामिणाप्रद्यो
तितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमानइहशरीरादौसज्जते ५ कर्मभिःकर्मेंद्रियैश्चसनिमित्तानिसवासनानिकर्माणिकुर्वन्तत्तत्सु
र्वकर्मफलंचगृह्णन् अयंदेहभृत्भ्रमतीहसंसारेनतुमुच्यते कथंभूतंकर्मफलम् सुखेतरंसुखदुःखात्मकम् ६ कियंतंकालंभ्रमतितदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणि
वहंतीतितथाताः सर्गप्रलयौउत्पत्तिमरणे ७ एवंमायामयींसृष्टिमुक्त्वाप्रलयंदर्शयितुमारभते धातूनांमहाभूतानांउपप्लवेनाशहेतावासन्नेव्यक्तंकार्यम् द्रव्यंस्थूलम्
गुणःसूक्ष्मंतदात्मकम् अव्यक्तायअव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ८ नाशहेतूनाह शतवर्षेति तस्मिन्कालेउपचितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णा
तंयस्यसः ९ ऊर्ध्वशिखऊर्ध्वज्वालः विष्वक्सर्वतः १० संवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिः नतुबिंदुभिः हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ११

ततउपाधिलयाद्वैराजः पुरुषोव्यक्तंकारणंप्रविशति ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिरधि कारिणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभिधेयस्यचब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छतेनान्येषामिवकारणमात्रप्रवेशः सत्यम् अश्वमेधादिनासत्यलोकंगतानामश्च क्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वेनब्रह्मणोऽपिप्रकृतौलयः पुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्यसूचनायैवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापिप्रमाणेननव्यज्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मैवतस्या वेशेनचमोक्षएवोक्तइतिद्रष्टव्यम् १२ एवंविराजोलयमुक्त्वातत्कारणानांमहदादिपृथिव्यंतानांप्रातिलोम्येनलयमाह वायुनेति वायोर्हिगंधरसहारित्वंप्रसिद्धम् सं वर्तकेनवायुनाहृतगंधा अतएवगंधस्यव्यावर्तकस्यगतत्वात्सलिलत्वायकल्पते सलिलेलीयतइत्यर्थः तद्धृतरसंतेनवायुनाएवहृतोरसोयस्यतत् १३ तमसश्चरूप तिरस्कारित्वंप्रसिद्धम् संवर्तकेनतमसा अवकाशेन आकाशेनस्वकारणेन १४ कालात्मनाशब्दस्यहिकालतएवनाशःप्रसिद्धः तद्रूपेणात्मनाईश्वरेण आत्मनितामस साहंकारे इंद्रियाणिबुद्धिश्चराजसाहंकारम् मनोवैकारिकैर्देवैःसहसात्विकाहंकारम् एवंत्रिविधैःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहितःअहमहंकारः आत्मनिमहतिसचप्रकृताविति

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः १२ वायुनाहृतगंधाभूः सलिलत्वायकल्पते सलिलंतद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिःप्रलीयते हृतस्पर्शोऽवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्म निलीयते इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि १५ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी त्रिवर्णा वर्णितास्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि १६ राजोवाच यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्यता म् १७ प्रबुद्धउवाच कर्माण्यारभमाणानांदुःखहत्यैसुखायच पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणांनृणाम् १८ नित्यार्तिदेनवित्तेनदुर्लभे नात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिःकाप्रीतिःसाधितैश्चलैः १९ एवंलोकंपरंविद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् सतुल्यातिशयध्वंसंयथामंडलवर्तिनाम् २० तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २१ द्रष्टव्यम् १५ त्रिवर्णात्रिगुणामायाश्रवणभीतंराजानंतन्निवृत्त्युपाय श्रवणे स्वच्छंदयति किंभूयइति १६ एवमनुकंपितस्तन्निवृत्त्युपायमेवपृच्छति यथैतामिति यद्यपितन्मायया।तोबुधआभजेत्तमितिभक्तिस्तत्तारकत्वेनोक्तैवतथाऽपिकिंभक्ति रेवअन्योऽपिवातत्रोपायोऽस्तीतिज्ञातुंपुनःप्रश्नः अकृतात्मभिःअवशीकृतांतःकरणैःस्थूलधियःस्थूलेशरीरे अहंधीर्येषांते १७ भक्तिव्यतिरेकेणनास्त्यन्यउपायइत्यभिप्रेत्य भक्तिमेवससाधनांनिरूपयति तत्रप्रथमंवैराग्यद्वारागुरूपसत्तिमाहचतुर्भिः कर्माणीति दुःखहत्यैदुःखप्रतीकाराय पाकविपर्यासंफलवैपरीत्यम् मिथुनीचारिणांमि थुनीभूयप्रवर्तमानानाम् १८ कर्मभिःसाधितात्रपिवित्तादयोनसुखहेतवइतिचपश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनःस्वस्यमृत्युरूपेणचलैःअनित्यैःअपायिभि श्च १९ एवंलोकंपरमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरम् तथाचश्रुतिः तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइति किंच वर्त्तमानसमयेऽपिदुःख युक्तंपश्येदित्याह सतुल्यातिशयध्वंसंसहतुल्येनअतिशयेनध्वंसेनचवर्त्तमानम् अतस्तुल्येस्पर्द्धाअतिशयेअसूयाध्वंसालोचनैर्भयादिकंचापरिहार्यमित्यर्थः यथाखंड मंडलपतीनांमिथःस्पर्द्धादितद्वत् २० उत्तमंश्रेयोज्ञातुमिच्छुःशाब्देब्रह्मणिवेदाख्येन्यायतोनिष्णातंतत्वज्ञम् अन्यथासंशयनिरासकत्वायोगात् परेचब्रह्मणिअपरोक्षानुभ वेननिष्णातमन्यथाबोधसंचारायोगात् परब्रह्मनिष्णातत्वद्योतकमाह उपशमाश्रयमिति २१ छ

गुरुरेवात्मादैवतंचयस्यसः अनुवृत्त्यासेवया यैःधर्मैः वस्तुतआत्माआत्मप्रदश्चोपासकानाम् यथाबलिप्रभृतीनां २२ यथोचितमिति हीनेषुदयांसमेषुमैत्रीमुत्तमे षुप्रश्रयंचशिक्षेदित्यर्थः २३ शौचंबाह्यंमृज्जलादिभिः आभ्यंतरंचादंभामानादिशिक्षेत् तपः स्वधर्माचरणम् तितिक्षांक्षमाम् मौनंवृथावाचामनुच्चारणम् स्वाध्या यमधिकारानुरूपंवेदपाठादिकम् आर्जवंस्वच्छतांब्रह्मचर्यंयस्य याद्दगुचितमृतुकालेस्वदारनियमादि अहिंसांभूतेष्वद्रोहम् द्वंद्वसंज्ञयोः शीतोष्णासुखदुःखादि रूपयोः हर्षविषादराहित्यम् २४ आत्मेश्वरान्वीक्षांसच्चिद्रूपेणात्मेक्षाम् नियंतृरूपेणेश्वरान्वीक्षांचकैवल्यमेकांतशीलत्वम् अनिकेततांगृहाद्यभिमानराहित्यम् विविक्तचीरवसनंविजनपतितानांवस्त्रखंडानांशुद्धानांवावल्कलानांपरिधानम् २५ भागवते भगवत्प्रतिपादके अन्यत्रशास्त्रादौयाअनिंदाताम् मनसः प्राणा यामैः वाचोमौनेनकर्मणोऽनीहयादंडम् सत्यंयथार्थभाषणम् शमदमौअंतः करणबाह्येंद्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानांश्रवणादि तदर्थेहर्युद्देशेनसर्वक

तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाययाऽनुवृत्त्यायैस्तुष्येदात्मात्मदोहरिः २२ सर्वतोमनसोऽसंगमादौसंगंचसाधुषु दयांमै त्रींप्रश्रयंचभूतेष्वद्धायथोचितम् २३ शौचंतपस्तितिक्षांचमौनंस्वाध्यायमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्व रान्वीक्षांकैवल्यमनिकेतताम् विविक्तचीरवसनंसंतोषोयेनकेनचित् २५ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि मनोवाक्कर्मदंडं चसत्यंशमदमावपि २६ श्रवणंकीर्तनंध्यानंहरेरद्भुतकर्मणः जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेऽखिलचेष्टितम् २७ इष्टंदत्तंतपोजप्तंवृत्तंयच्चात्मनः प्रियम् दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनम् २८ एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु २९ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ३० स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिम् भक्त्यासं जातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३१ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंति नंदंतिवदंत्यलौकिकाः नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभ वंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ३२ इतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तराम् ३३

र्मविशेषतश्चयजनादियत्तत्तदर्थेशिक्षेत् २७ इष्टंदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः वृत्तंसदाचारः आत्मनः प्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मैनिवेदनंतत्सेवकत यासमर्पणंयत्तच्छिक्षेत् २८ कृष्णएवात्मानाथश्चयेषाम् कृष्णश्चात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचचापरिचर्यांताम् विशेषतोनृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषुततोऽपिमहत्सुश्रीभागवतेषु २९ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् यद्वायशःप्रतितत्रसंस्पर्द्धा दिपरित्यागेनमिथोयारतिः रमणंयाचतुष्टिःसुखंयाचनिवृत्तिः समस्तदुःखनिवृत्तिः तांचशिक्षेत् ३० एवंवर्तमानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनभक्त्या संजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या ३१ अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीलामभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतःतूष्णींभवंति ३२ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या ३३ ७ ७ ७ ७

नारायणपरोमायांतरतीत्युक्ते पृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपम् अयंभावः ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यतेनद्युक्तम् वदंतितत्तत्त्वविद
स्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयम् ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्द्यतइति तथानारायणेभगवतितदिदंविश्वमाहितम् गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतइत्यादिषु तत्रकिमे
भिः शब्दैर्निर्विशेषंतदेववस्तूच्यते अस्तिवाकोऽपिविशेषांशइति ३४ अत्रोत्तरम् स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्यविश्वस्यस्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुः स्वयंच अहेतुः हेतुरहितः
सनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसत् अनुवर्तमानंयत् वक्ष्यतिच तुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्च समाध्यादौयत्सत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि देहेंद्रि
यप्राणमनांसियेनजीवितानिसंतिचरंतिप्रवर्तंते नसपरमात्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदैर्नारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वंजानीहि ३५ अवे
हीत्यनेनविषयत्वंप्राप्तंनिषेधयति नैतदिति एतत्परंतत्त्वंमनोनविशतिनविषयीकरोति वागुतवागपि चक्षुश्च आत्माबुद्धिश्च प्राणश्च क्रियाशक्त्यानप्राप्नोति अन्यानिचेंद्रि
याणि यथाऽनलंस्वाःस्वांशभूता अर्चिषोविस्फुलिंगादयोनप्रकाशयंति नदहंतिच तथाजडास्तेमनआदिष्वभिव्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्यचतत्त्वहृत्तिप्रकाशकस्य
नतत्प्रकाशविषयत्वम् प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्नंमनसोयेमनोविदुरिति तथायतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासहेत्यादिश्रुतेः ननुतंत्वौ

राजोवाच नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायनउवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतु
रहेतुरस्ययत्स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३५ नैतन्मनोविशतिवागुतचक्षुरा
त्माप्राणेंद्रियाणिचयथाऽनलमर्चिषःस्वाः शब्दोऽपिबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेननिषेधसिद्धिः ३६ सत्त्वंरजस्तमइतित्रिवृदेक
मादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजीवम् ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३७

पनिषदंपुरुषंपृच्छामीतिश्रुतेः शब्द
गोचरत्वंप्रतीयतेतत्राह शब्दोऽपीति शब्दोऽपि आत्ममूलमात्मनिप्रमाणंसत् अर्थोक्तमर्थादुक्तंयथाभवतितथाआह नसाक्षात् कुतः बोधकनिषेधतयास्वस्यैवबोधकनिषे
धरूपत्वात् यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासह यद्वाचाऽनभ्युदितयेनवागभ्युद्यतेतदेवब्रह्मत्वंविद्धि यन्मनोनमनुतेनचक्षुषापश्यतिकश्चनेनमित्यादिश्रुतेः ननुतर्हिनेवा
इश्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेतितत्राह यदृतइति अथातआदेशोनेतिनेति अस्थूलमनणु यतोवाचोनिवर्तंते यद्वाचाऽनभ्युदितमित्यादिनिषेधस्ययत् अवधिभूतंब्र
ह्मतद्विनासिद्धिर्नास्तिसर्वस्यनिषेधस्यसावधित्वात् ३६ ननुतर्हिप्रमाणाविषयत्वान्नास्तिब्रह्मेतिप्रसज्येतअतआह सत्त्वमिति सत्स्थूलंकार्यम् असत्सूक्ष्मंकारणम् नत्सर्वं
ब्रह्मैवभाति कुतः यत् यस्मात् तयोःसदसतोःपरंकारणम् ननुकथमेकंबहुविधस्यकारणंतत्राह उरुशक्ति अनेकशक्तिमत् उरुर्महतीमायालक्षणाशक्तिर्यस्यतदिनिवा
बहुधाभानमेवदर्शयति आदौयदेकंब्रह्मतदेवसत्त्वंरजस्तमइतित्रिवृत्प्रधानंप्रवदंति ततः क्रियाशक्त्यासूत्रंज्ञानशक्त्यामहानितितदेवप्रवदंति ततः अहमितिजीवंजी
वोपाधिमहंकारंचतदेवप्रवदंति ततश्च ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयाज्ञानशब्देनदेवताःक्रियाः इंद्रियाणि अर्थाविषयाः फलंतत्प्रकाशः सुखादिवातद्रूपतयाब्रह्मैवभातिन
हिसर्वस्वरूपेणस्वतोभासमानस्यब्रह्मणःस्वसिद्धौप्रमाणापेक्षेतिभावः ३७

ननु सर्वात्मकं चेद्ब्रह्म तर्हि सर्वस्य कार्यस्य जन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसंगः स्यादत आह नात्मेति आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः जन्माभावादेव तदनंतरास्तिता लक्षणोऽपि विकारो नास्ति नैधते न वर्धते वृद्ध्यभावादेव विपरिणामोऽपि निरस्तः कुतः हि यस्मात् व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिदेहानां सवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा नत्ववस्थावतां द्रष्टा तदवस्थो भवतीत्यर्थः ननु निरवस्थः कोसावात्मा अत आह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातं तर्हि क्षणिकत्वं नेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्र देशे शश्वत्सर्वदा अनपायि अनुवर्तमानम् ननु नीलज्ञानं जातं पीतज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेर्न ज्ञानस्यानपायित्वमत आह इंद्रियबलेनेति सदेव ज्ञानमिंद्रियबलेन विविधं कल्पितम् नीलाद्याकारा वृत्तय एव जायंते नश्यंति च न ज्ञानमिति भावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारे दृष्टांतः प्राणो यथेति ३८ दृष्टांतं विवृण्वन् इंद्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति अंडेष्विति पेशिषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिज्जेषु अविनिश्चितेषु स्वेदजेषु उपधावति अनुवर्तते एवं दृष्टांते निर्विकारत्वं प्रदर्श्य दार्ष्टांतिकेऽपि दर्शयति कथं तर्हि आत्मा सविकार इव प्रतीयते यद्यदा जागरे इंद्रियगणः यदा च स्वप्ने तत्संस्कारवानहंकारः यदा तु प्रसुप्तं तदा तस्मिन् प्रसुप्ते इंद्रियगणे सन्नेलीने अहमि अहंकारे च सन्ने कूटस्थो निर्विकार एवा-

नात्माजजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्व्यभिचारिणां हि सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेंद्रियबलेन विकल्पितं सत् ३८ अंडेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र सन्ने यदिंद्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ३९ यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद्गुणकर्मजानि तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ४० राजोवाच कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परम् ४१ एवं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ४२

त्मा कुतः आशयमृते लिंगशरीरमुपाधिं विना विकारहेतोरुपाधेरभावादित्यर्थः नन्वहंकारपर्यंतस्य सर्वस्य लये शून्यमेवावशिष्येत न तु कथं तदा कूटस्थ आत्मा अत आह तदनुस्मृतिर्नः तस्य विशेषज्ञानशून्यस्य स्वरूपात्मनः सुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकं भवति एतावंतं कालं सुखमहं सुप्तः न किंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्त्येव सुषुप्तावात्मानुभवः विषयसंबंधाभावात्तु न स्पष्ट इति भावः तथा च श्रुतिः यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद्द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इति ३९ ननु यदि सुषुप्तौ कूटस्थात्मानुभवो भवेत् कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यातत्संस्काराणां विद्यमानत्वादिति चेत् कदा तर्हि तन्निवर्तकोऽनुभवो भवेत् अत आह यर्हीति वित्तैषणादि विहाय केवलमब्जनाभस्यैव चरणेच्छया या उरुभक्तिस्तया पुमान् चेतसो मलानि विधमेत् नाशयेत् चेत एव वा कर्तृ स्वगतानि मलानि तया भक्त्या क्षालयेत् तदा तस्मिन्विशुद्धे चेतसि साक्षादव्यवधानेन आत्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोः सत्योः यथा पूर्वमेव सिद्धः सवितृप्रकाश इति ४० भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तं पृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यं ज्ञानम् ४१ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थम् पितुः इक्ष्वाकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ४२ ॥ ॥ ॥

गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्म विहितम् अकर्म तद्विपरीतं निषिद्धम् विकर्म विगतं कर्म विहिताकरणम् एतच्चयं वेदवादः वेदैकगम्यम् नलौकिकम् ईश्वरात्मत्वात् ईश्वराद्उद्भूतत्वात् अपौरुषेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोर्थज्ञानं शक्यम् अपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसोपि मुह्यंति किमुतान्ये अतस्त्वत्तदा बालत्वान्नैवाब्रुवन्निति ४३ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवाद इति यत्रान्यथास्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथा कृत्वोच्यते स परोक्षवादः तथाच श्रुतिः तं वा एतं चतुर्हूतं संतं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टांतः अगदमौषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खंडलड्डुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति च तानि नैतावताऽगदपानस्य तल्लाभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यम् तथा वेदोऽप्यवांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ४४ ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्म त्यज्यतामत आह नाचरेदिति अजितेंद्रियत्वादज्ञः स्वयं यदि नाचरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरं मृत्युमेव प्राप्नोति तथा च श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यंते अर्द्यमानाः स्वकर्मभिरिति ४५ तस्माद्वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्ना

आविर्होत्र उवाच कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः। वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यंति सूरयः ४३ परोक्षवादो वेदोयं बालानामनुशासनम्। कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ४४ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः। विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ४५ वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसंगोऽर्पितमीश्वरे। नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ४६ य आशु हृदयग्रंथिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः। विधिनोपचरेद्देवं तंत्रोक्तेन च केशवम् ४७ लब्ध्वानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः। महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८ शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः। पिंडं विशोध्य संन्यासकृतरक्षोर्चयेद्धरिम् ४९ अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः। द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ५०

सक्तिस्तत्फलं च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत आह निःसंगः अनभिनिवेशवान् ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणि कृते फलं भवेदेव नरोचनार्थेति कर्मणि रुच्युत्पादनार्थं अगदपाने खंडलड्डुकादिवत् ततश्च कर्माभिरुच्या वेदार्थं सम्यग्विचारयति तदा च यो वा एतदक्षरमविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपण इत्यनात्मज्ञस्य कृपणताम् तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेनेति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ४६ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तांत्रिकमाह य आश्विति परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रंथिमहंकारबंधं निर्हर्तुमिच्छुः सन् तंत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् तंत्रमागमः चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चयमाह ४७ तमेव विधिमाह लब्ध्वानुग्रह इत्यादिना तेनाचार्येण संदर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ४८ मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिंडं देहं विशोध्य संन्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृता रक्षा येन सः ४९ आदावेव द्रव्याणि पुष्पादीनि जंत्वादिशोधनेन क्षितिं संमार्जनादिना आत्मानमव्यग्रतया लिंगं मूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ५०

पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्निधाप्य हृदि संपूजितं श्रीमूर्तौ ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिरः शिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेण च देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेणार्च्चयेत् ५१ अंगानि हृदयादीनि उपांगानि स्फुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवाराम् कैरुपचारैरर्च्चयेत्तदाह पाद्येति आद्यशब्देन मधुपर्कमाचमनं च ५२ अक्षतास्तिलकालंकारे न तु पूजायाम् नाक्षतैरर्च्चयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरमिति निषेधात् उपहारो नैवेद्यम् ५३ शेषां निर्माल्यम् स्वधाम्नि स्वस्थाने देवं हृदि मूर्तिकरंडके उद्वास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं समापयेदिति शेषः ५४ तांत्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ५५ इत्येकादशे तृतीयोऽध्यायः ३ चतुर्थे त्ववतारेहाप्रश्नस्योत्तरमुक्तवान् जयंतीनंदनो नाम्ना द्रुमिलो नवसत्तमः १ मूर्त्याऽभिमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्ते ऽवतारज्ञानमपेक्षितम् तथा स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिमित्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चापेक्षितमतः पृच्छति-यानियानीनि कर्ता करिष्यति १ त्वया पृष्टानि कालत्रयसंबंधि सकलावतारगुणकर्माणि कथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह यो वा इत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति यः स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य स मंदमतिः कालेन महता कोऽपि महामतिः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणां

पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्च्चयेत् ५१ सांगोपांगां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ५३ आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः शेषामाधाय शिरसि स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ५५ इति श्रीभाग॰ म॰ एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३ राजोवाच यानियानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः १ द्रुमिल उवाच यो वा अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः रजांसि भूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ३ यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ५

स्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि २ तत्रादौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ब्रह्मांडपुरं निर्माय तस्मिन् लीलया प्रविष्टो न तु भोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ३ अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन यत्काय इति यस्याधिष्ठेयः काय एषः काय इति सप्तमी वा तनुभृतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेंद्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्त्वात् तनुभृतां ज्ञानम् यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञानमिति वा यस्य श्वसनतः प्राणात् बलं देहशक्तिः ओजः इंद्रियशक्तिः ईहा क्रिया यश्च सत्त्वादिभिर्विश्वस्य स्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ४ आदिकर्तेत्यनेन तत्पूर्वकं कर्त्रंतरमपि सूचितं तत् दर्शयितुं गुणावतारद्वारा चराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह आदाविति यस्येत्यनुषंगः यस्य रजसा अस्य जगतः सर्गकार्ये शतधृतिर्ब्रह्माऽभूत् स्थितौ च विष्णुर्यस्य सत्त्वेनेति शेषः क्रतुपतिस्तत्फलदाता द्विजातीनां तद्धर्माणां च सेतुः पालक इत्यर्थः यस्य तमसा अस्याप्ययाय रुद्रोऽभूत् इत्येतैर्ब्रह्मादिभिर्निमित्तभूतैः प्रजासु उद्भवादयो यतो भवंति स आद्यः पुरुष इत्यन्वयः ५ ७

धर्मस्यभार्यायांदक्षदुहितरिमूर्तिसंज्ञायांनारायणोनरइतिमूर्तिद्वयेनाजनिष्टजातः तच्चरितमाह नैष्कर्म्यमात्मस्वरूपंलक्ष्यतेयेनतत्कर्मकर्मनिर्हाररूपं गाउवाचनारदादिभ्यःस्वयंचचारच योःघ्यापिकर्माचरन्नास्ते ऋषिवर्यैर्निषेवितोअंघ्रीयस्यसः ६ भगवदवतारत्वद्योतकंपरमोपशमंदर्शयितुमितिहासमाह इंद्रइतिदशभिः धामस्थानंतपसागृहीतुमिच्छतीतिविशंक्यतपोनाशायकामंसपरिवारंप्रेषयामास सकामःबदरीभिरुपाख्यायतेयः तंतस्याश्रममप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणान्येवइषवोबाणास्तैःनतस्यमहिमहिमानंजानातीत्यतन्महिज्ञः ७ अक्रममपराधम् अहोअहंधीरइतिविस्मयोगर्वःतद्रहितः एजमानान् शापभियाकंपमानान् भोविभोसमर्थहेदेववध्वःमाभैष्टबलिमातिथ्यम् तान्प्रार्थयतेइममस्माकमाश्रमम् आतिथ्याभावेशून्यप्रायःस्यादित्यर्थः ८ हेनरदेव अभयदेश्रीनारायणेइत्थंब्रुवतिसतिदेवाःकामादयःसव्रीडाानिनम्राणिशिरांसियेषांते लज्जाभरेणैवावनतशिरस्काइत्यर्थः सघृणंयथाभवतितथाकृपांजनयंतइत्यर्थः कृपायुक्तंतमितिवा मायातःपरेअतोःविकृते स्वारामाश्चतेधीराश्चतेषांनितरेरानतंपादपद्मंयस्यतस्मिन् त्वयिएतत् अक्षोभानुकंपादिनविचित्रम् ९ अस्माकंचापराधाचरणंस्वभावत्वान्नचित्रमित्याहुः

धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरऋषिप्रवरःप्रशांतः नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारकर्मयोःद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ६ इंद्रोविशंक्यममधामजिघृक्षतीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यम् गत्वाःप्सरोगणवसंतसुमंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममादिदेवःप्राहप्रहस्यगतविस्मयएजमानान् माभैष्टभोमदनमारुतदेववध्वोगृह्णीतनोबलिमशून्यमिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवाःसव्रीडनम्रशिरसःसघृणंतमूचुः नैतद्विभोत्वयिपरेःविकृतेविचित्रंस्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसेवतांसुरकृताबहवोंःतरायाःस्वौकोविलंघ्यपरमंव्रजतांपदंते नान्यस्यबर्हिषिबलीन्ददतःस्वभागान्धत्तेपदंत्वमविताद्यदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगणमारुतजैह्व्यशैश्नानस्मानपारजलधीनतितीर्यकेचित् क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११ इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामाससुश्रूषास्वर्चिताःकुर्वतीर्विभुः १२

त्वामितित्वांसेवतांसेवमानानांसुरैरिंद्रादिभिःकृताअंतरायाविघ्नाभवंति कस्मादित्यतआहुः स्वौकइति स्वस्थानंस्वर्गमतिक्रम्यपरमंतवस्थानंव्रजतांनान्यस्यत्वामसेवमानस्य कुतःबर्हिषियज्ञेस्वभागान्पुरोडाशादीन्बलीन् करान् कृषिकइवराज्ञेइंद्रादिभ्योददतःप्रयच्छतः तर्हिकिंमद्भक्तोविघ्नैर्भ्रश्यतिनेत्याहुः धत्तेइति यदिति निश्चयेयतस्त्वंसर्वस्कराधीश्वरोःवितारक्षकः अतोःसौविघ्नानांमूर्ध्निपदमघ्रिंधत्तेकुतःपुनस्त्वयिविघ्नशंकेतिभावः १० त्वदभक्तानांतुकेवलंतपश्चरतांदुर्गतिः अस्माकंवावशंयांतिक्रोधस्यवा तत्रास्मद्वशाःकामोपभोगमपितावदनुभवंति क्रोधस्यवशाःपुनरतिमंदाइत्याहुः क्षुत्तृडिति क्षुच्चतृट्चत्रिकालगुणाश्चशीतोष्णवर्षाणि मारुतश्चप्राणोबात्योवाजैह्व्याःजिह्वाभोगाश्चशैश्न्याःगुह्योपभोगाश्चएतानस्मान्अपारजलधिरूपानतितीर्यविलंघ्यगोष्पदेमज्जंति कुतः यतःक्रोधस्यविफलस्यवशंयांतिगच्छंति किंचजलेमज्जंतोयथाविवशाःसंतोमस्तकारोपितंभारमुत्सृजंति तथादुर्थैवनमोक्षायनचभोगायशापादिनादुश्चरंतपउत्सृजंति ११ स्त्रियःयोगनिर्मिताःस्त्रीःशुश्रूषांकुर्वतीःस्वर्चिताःस्रक्षु अलंकृताःतेषांस्वलावण्याद्दर्पोपशमायदर्शयामास १२

रूपिणीमूर्तिमतीः श्रीरिवताः स्त्रीर्दृष्ट्वातासांरूपस्यौदार्येणमहत्वेनहताश्रीः कांतिर्येषांते १३ वृङ्ध्वंवृणीध्वम् कंवृसंवराकाः कंनैमाइतिचेत्तत्राह सवर्णांसमानरूपा म् नैकाप्यस्मदनुरूपेतिचेत्माभवतुतथाःपिस्वर्गस्यभूषणरूपाम् १४ स्मरबंदिनः देवभृत्याः १५ इंद्रायइंद्रंप्रतिनारायणबलमूचुः शक्रः तत्रासत्रासंप्रासः विस्मि तश्च तत्रविस्मितआसेतिवा १६ अन्यानप्यवतारांस्तच्चरितानिचाह हंसस्वरूपीति दत्तः दत्तात्रेयः कुमारःसनकादिः नःपिताऋषभश्चविष्णुरेवकलयावतीर्णःसन् आत्मयोगमवदत् तेनविष्णुनाहयास्येहयग्रीवावतारेमधुभिदासतातेनततः पातालतलतः श्रुतयआहृताः १७ इलापृथ्वीओषधयश्चगुप्ताः क्रौडेवाराहावतारेग्राहा त्गजेंद्रममुंचत् मोचयामास एवमादौयत्रावतारनामनास्तितत्रविष्णुः शिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीयम् १८ संस्तुन्वतःस्तुतिंकुर्वाणान्ऋषीन्बालखि ल्यान् कश्यपार्थेसमिदाहरणेगोष्पदेनिमग्नानिंद्रेणोपहसितानुद्धृत्यापदोःमोचयत् तमसिब्रह्महत्यायांप्रविष्टंमोचयामास असुरगृहेपिहितानिरुद्धायादेवस्त्रियस्ता

तेदेवानुचराद्दृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपिणीः गंधेनमुमुहुस्तासांरूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्निव आसामेकतमांवृङ्ध्वंस वर्णांस्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरबंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५ इंद्रायानम्यसदसिशृण्वतांत्रिदिवौकसा म् ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवदद्च्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः विष्णुःशिवायजगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्तोप्ययेमनुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रौडेहतोदितिजउद्धरतांऽभसःक्ष्माम् कौर्मेधृतोद्रिर मृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तम् १८ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान्श्रमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् देवस्त्रियोऽसु रगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेऽसुरेंद्रमभयायसतांनृसिंहे १९ देवासुरेयुधिचदैत्यपतीन्सुरार्थेहत्वांतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः भूत्वाथवामन इमामहरद्बलेः क्ष्मांयाच्ञाच्छलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकृत्वोरामस्तुहैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः सोऽब्धिं बबंधदशवक्त्रमहन्सलंकंसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यतिसुरैरपिदुष्कराणि वादैर्विमो हयतियज्ञकृतोतदर्हान्शूद्रान्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः भूरीणिभूरियशसोवर्णितानि महाभुज २३ इतिश्रीभाग० म० एकादशस्कंधेचतुर्थोध्यायः ४ राजोवाच भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशां तकामानांकानिष्ठाविजितात्मनाम् १

श्चामुंचदनेकावतारैः १९ अंतरेषुसर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मूर्तिभिर्भुवनानिअधात् अपालयत् इमांक्ष्माम् समदात्ददौ २० हैहयानांकुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निः सरामोदाशरथिःसन्सलंकंलंकायांस्थितंसचजयति वर्तमानकालीनोवतारइत्यर्थः २१ भाविनंरामकृष्णावतारमाह - भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान् यज्ञानर्हान्दैत्यान्विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत्निहनिष्यति २२ २३ इत्येकादशेटी कायांचतुर्थोध्यायः ४ पंचमेभक्तिहीनानांकानिष्ठाकोयुगेयुगे पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते १ त्वांसेवतांसुररुताबहवोंतरायाइत्यनेनश्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निप दंदत्वापरांगतिंयांति अभक्तानांतुविघ्नाभवंतिइत्युक्तेनर्हितेषांकागतिर्भवतीतिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः अविजितात्मनामतएवाशांतकामानांकानिष्ठाकिं प्राप्यमित्यर्थः १

स्वजनकस्यगुरोर्भगवतोः नारदात् गुरुद्रोहेणदुर्गतिंयांतीतिवक्तुंभगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेतिगुणैः सत्वेनविप्रः सत्वरजोभ्यांक्षत्रियः रजस्तमोभ्यांवैश्यः त
मसाशूद्रइति २ एषांमध्येयेज्ञात्वातंनभजंति येचज्ञात्वाऽप्यवजानंति आत्मनःप्रभवोजन्मयस्मात्तम् तदभजनेकृतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थाना—
द्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ३ तत्रयेऽज्ञास्तेभवद्विधानामनुग्राह्याइत्याहदूरइतिदूरेतत्हरिकथाश्रवणंयेषांतेअतएवदूरेअच्युतकीर्तनंयेषांतेदूरेअच्युतकीर्तनाश्चेतिवा ४ ज्ञानलवदुर्वि
दग्धास्त्वचिकित्स्यत्वादुपेक्ष्याइत्याशयेनाह विप्रइति श्रौतेनउपनयनाख्येनउपलक्षणमेतत् अध्ययनादिनाऽपिहरेः पदांतिकंतद्भजनोत्तमाधिकारंप्राप्ताअपिमुह्यंति कर्मफ
लेषुसज्जंतेकुतः आम्नायेषुयेवादाअर्थवादाः तेमोहकतयाविद्यंतेयेषांते तदुक्तंगीतासु यामिमांपुष्पितांवाचंप्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिन
इत्यादिना ५ भक्तिमार्गदार्व्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिनाअकोविदायथावंधकंयथानभवतितथाकर्तुमज्ञाः अविवेकबहुलाइतियावत् नचाभिज्ञान्पृच्छं
ति यतस्तब्धाः अनम्राःस्तब्धत्वेहेतुः यतोमूर्खाअपिपंडिताव्वयमितिमानवंतः अतःअपामसोमममृताअभूमाअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति यत्रनोष्णं

चमसउवाच मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् नभ
जंत्यवजानंतिस्थानाद्भ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचिद्दूरेचाच्युतकीर्तनाः स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवै
श्यौवाहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादिनः ५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः वदंतिचाटुकान्मू
ढायथामाध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंतितेऽन्योन्यमुपासि
तस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यसुखेषुचाशिषः यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंवृत्त्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ८ श्रियाविभूत्याऽभिजनेनविद्ययात्यागेन
रूपेणबलेनकर्मणा जातःस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोवमन्यंतिहरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मान
मभीष्टमीश्वरम् वेदोपगीतंचनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १०

शीतंस्यान्नग्लानिर्नाप्यरातयइत्यादिकयायथामाध्व्यागिरोत्सुकाः संतो
मूढास्तथाचाटुकान् अप्सरोभिःसहविहरिष्यामइत्यादिप्रियांश्छब्दान्वदंति ६ किंच तेषांकर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्द्धंतइत्याहत्रयेण रजसेति घोरः अभिचा
रादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्युर्येषांते ७ कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताःस्त्रियोयैःनतुरुद्धाःतेमैथुन्यंमैथुनसुखमेवपरंनत्वातिथ्यादियेषुगृहेषुतेषुआशि
षोवदंति इदमद्यमयालब्धमिमंप्राप्स्येमनोरथम् इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनमित्याकाराः दांभिकतांप्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणंनसृष्टा
नसंपादिताअन्नविधानदक्षिणायथातथायजंति नदाचवृत्त्यैजीविकार्थंपरंकेवलंपशून्घ्नंति अतद्विदःहिंसादोषानभिज्ञाः ८ मानितांप्रपंचयति श्रियेति श्रिया
धनादिसंपदाविभूत्याऐश्वर्येणश्रियादिनाजातोयःस्मयोगर्वस्तेन अंधाधीर्येषांतेईश्वरसहितान्सतः अवमन्यंते ९ किंचएवंवर्तमानास्तेवेदतत्वार्थंस्फुटमपिनजानं
तीत्याह सर्वेष्विति केनरूपेणावस्थितंतदाह आत्मानमीश्वरम् आत्मतयाईश्वरतयाचावस्थितम् एवमप्यसंगतामाह यथाखम् पुरुषार्थतामाह अभीष्टम् स्फुट
त्वमाह वेदोपगीतंचेति तत्कुतः यतोमनोरथानांव्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणांवार्तयाप्रवदंति निवृत्तिपरंसंतंवेदंप्रवृत्तिपरंवर्णयंतीत्यर्थः १० ७

ननुव्यवायादीनामपिऋतोभार्यामुपेयात् हुतशेषंभक्षयेदित्यादिनाविहितत्वात्कथमेवंनिंद्यतेऽतआह लोकइति व्यवायः स्त्रीसंगः नित्याः रागतएवनित्यंप्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतस्तत्रतास्वचोदनाविधिर्नास्ति ननुऋतावुपेयादित्यादिनाविधिर्दर्शितः सत्यम् नत्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किंतुनियमविधिरूपेणरागिणामभ्यनुज्ञामात्रंक्रियतेतदाह व्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषुकैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषयएवव्यवायः कार्यः यज्ञएवामिषसेवासौत्रामण्यांसुराग्रहान्गृह्णातीतिश्रुतेः तत्रैवमद्यसेवेतिनियमः क्रियते ननुचनियमापक्षेऽव्यावश्यकत्वान्ननिंदायुक्ताअतआह आसुनिवृत्तीति अयंभावः नायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैव आसुव्यवायामिषमद्यसेवासुवृत्तिनिष्ठा कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तम् उच्यते ननावसरिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरुच्यते तथासतिस्वार्थत्यागः परार्थकल्पनाप्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतः क्वचिद्वा प्स्यतोऽप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतोभवति तद्यथा इमामगृभ्णान्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयेप्राप्स्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वाराफलतः परिसंख्याभवतियथापंचपंचनखाभक्ष्याइति तथारागतोनित्यवत्प्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाप्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवे

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टा ११ धनंचधर्मैकफलं यतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम् १२ यद्घ्राणभक्षोविहितः सुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा एवंव्यवायः प्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुः स्वधर्मम् १३ येत्वनेवंविदोऽसंतः स्तब्धाः सदभिमानिनः पशून्दुह्यंतिविस्रब्धाः प्रेत्यखादंतिचैतनाम् १४

ति ननुयद्यप्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हिऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइत्यादिदोषश्रवणंनस्यात् नैषदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिनावातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यम् ११ तदेवंव्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादप्रीष्टमात्मानंनशृण्वंतीत्युक्तं इदानींधनस्यापिधर्मद्वारापरमात्मप्रापकस्यदृष्टोपभोगार्थंविनियोगान्नात्मज्ञानगंधोपीत्याह धनंचेति धर्मएवैकंफलंयस्यतत् कुतः यतः यस्मात्धर्मात्सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितंदृढंपरोक्षज्ञानंभवति कथंभूतम् अनुप्रशांति अनु अनंतरमेवप्रकृष्टाशांतिः निर्वाणलक्षणायस्मात्तत् एवंभूतंधनंगृहेषुदेहाद्यर्थेयुंजंति १२ किंचव्यवस्थयापिव्यवायाद्यप्यनुज्ञानंनयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाः घ्राणभक्षः अवघ्राणंसएवविहितः नपानम् तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनम् वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेः नतुहिंसा यावेदविहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यतइतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रियमाणंहननंलौकिकवद्धिंसैव अत्रत्वालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतोनयथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवायोऽपिप्रजयानिमित्तभूतयानतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मंनविदुरिति १३ एवंभगवत्पराङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्यतन्निष्ठांप्रपंचयति येत्विति अनेवंविदः नएवंधर्मंविदंति येतेविस्रब्धाः निःशंकाः अनेनमनोरथोभविष्यतीतिविश्वस्ताःवा तदानींतनपोषणेनवातैः पशुभिर्विश्वस्ताः तेचपशवः प्रेत्य अमुत्रतान्खादंति मांसभक्षयिताऽमुत्रयस्य मांसमिहाद्म्यहम् एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनीषिणइतिवचनात् १४

अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेपुत्रादिसहिते १५ अज्ञास्त्तत्त्वतैरनुकंपितास्तरंति तत्त्वज्ञास्तु स्वतः येतुनात्यंतमज्ञाः नचतत्त्वज्ञाः तैः तथाचवर्तिनः पतंतीत्याह य इति कैवल्यंतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः अत्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाः अक्षणिकाः उपशांतिक्षणरहिताः देहादिस्थैर्यबुद्धयोवास्वयमेवात्मानंघातयंति १६ तदाह एतइति आत्म हनः आत्मापह्नवकर्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिः असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइति १७ यागृहापत्यसुहृ च्छ्रियस्ताः हित्वा १८ तदेवंभक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेतत्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृशः कीदृशाकारः केनवानाम्नाकेनवाविधिना १९ एषुकृतादिकालेषुनानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिनाविविधेनैवमार्गेण २० तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजिनादीनुक्त्वादिति ब्रह्मचारिवेषोदर्शितः २१ तपसाध्यानेन २२ २३ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः २४ त्रय्याविद्यावेदत्रयोक्तकर्मभिः २५

द्विषंतः परकायेषु स्वात्मानंहरिमीश्वरम् मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतंत्यधः १५ येकैवल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् त्रैवर्गि-काह्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते १६ एतआत्महनोऽशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वात्मा-यासरचितागृहापत्यसुहृच्छ्रियः तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः १८ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णः कीदृशोनृभिः नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् १९ करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः नानावर्णाभिधाकारोनानैववि धिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराः सुहृदः समाः यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसः सुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोऽमलः ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्त वर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिम् यजंतिविद्ययात्रय्या-धर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेवउरुक्रमः वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामः पीतवासा निजायुधः श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणम् यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमः संकर्षणायच प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने विश्वेश्वरायविश्वा यसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरम् नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ३१ पृश्निगर्भः पृश्निः सुतपसः प्रजापतेः

पत्नीतस्याः पुत्रः वृषाकपिः स्मृतः सन्वर्षतिकामान् आकंपयतिक्लेशानिनितथाजयत्येवसर्वदाजयंतः २६ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः निजानिचक्रादीन्यायुधानियस्यसः श्रीवत्सोनामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनांतैः अंकैः अंकितैः चिन्हैः लक्षणैर्बाह्यैः कौस्तुभादिभिः २७ महाराजो पलक्षणंछत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यांवैदिकेनागमिकेनचमार्गेणयजंतिपूजयंति परमीश्वरं ज्ञातुमिच्छवः २८ नामान्याह नमस्तइति २९ ३० नानातं त्रविधानेनेतिकलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यंदर्शयति ३१

७ ५ ३ १

कृष्णतांव्यावर्णयति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिंद्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् यद्वा त्विषाकृष्णंकृष्णावतारम् अनेककलौकृष्णावतारस्यप्राधान्यंदर्शयति अंगानिहृदयादीनिउपांगानि कौस्तुभादीनिअस्त्राणिसुदर्शनादीनिपार्षदाःसुनंदादयःतत्सहितम् यज्ञैःअर्चनैः संकीर्तननामोच्चारणंस्तुतिश्चतत्प्रधानैःसुमेधसोविवेकिनः ३२ स्तुतिमाह ध्येयमिति हेप्रणतपाल हेमहापुरुषतेचरणारविंदंवंदे कथंभूतंध्येयंध्यातुंयोग्यम् सदेतिसर्वत्रसंबध्यते ध्येयत्वेहेतवः इंद्रियकुटुंबादिभिर्यःपरिभवस्तिरस्कारः तंहंतीतितथातत् किंच अभीष्टदोहंमनोरथपूरकम् किंच तीर्थास्पदंगंगाद्याश्रयत्वेनपरमपावनम् शिवविरिंचिभ्यांनुतंस्तुतंमहत्तमम्। ननुतौकृतार्थावेव किमर्थंताभ्यांनुतंतत्राह शरण्यमाश्रययोग्यंसुखात्मकमित्यर्थः तर्हिब्रह्मादिस्तुत्यंप्राकृतस्यकथंगोचरंस्यात् नभृत्यार्तिहन् यस्यकस्यापिभृत्यमात्रस्यार्तिहंतृ नकेवलमार्तंतुकार्तिमात्रहंति किंतु भवाब्धिपोतंसंसारार्णवतारकंच ३३ इदानींस्वयमात्मकामत्वान्निरपेक्षंभक्तार्थंचसापेक्षतांदर्शयन्श्रीरामचंद्रंस्तौति त्यक्त्वेति अन्यैःसुदुस्त्यजायासुरेप्सितराज्यलक्ष्मीस्तांत्यक्त्वायादितियइत्यर्थः यःअरण्यमगात् किंराज्यवैकल्यदर्शनेनधर्मिष्ठःकुतः आर्यस्यगुरोः दशरथस्यवचसा किंच एवंराज्यंत्यक्त्वापिभक्तवात्सल्ये

कृष्णवर्णंत्विषाऽकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदम् यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यम् भृत्यार्तिहन्प्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३३ त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् मायामृगंदयितयेप्सितमन्वधावद्वंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३४ एवंयुगानुरूपाभ्यांभगवान्युगवर्तिभिः मनुजैरिज्यतेराजन्श्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञासारभागिनः यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोऽभिलभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवम् कलौखलुभविष्यंतिनारायणपरायणाः ३८ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषुचभूरिशः ताम्रपर्णीनदीयत्रकृतमालापयस्विनी ३९ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेऽमलाशयाः ४० देवर्षिभूताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिहृत्यकर्तम् ४१

नदयितयासीतयाईप्सितंमायामृगंस्वर्णाकारंयोऽन्वधावत् तस्यभगवतःचरणारविंदंवंदे हे धर्मिष्ठेतिसंबोधनंवातथाऽप्यविवक्षितत्वादार्यपदेनसंधिर्नभवति तथायदगादितिचरणारविंदमेवोच्यते यत्मायामृगमन्वधावत् तत्तेचरणारविंदंवंदइत्यन्वयः अन्यत्समानं ३४ युगानुरूपाभ्यांनामरूपाभ्यां ३५ एतेषुचतुर्षुयुगेषुकलिरेवश्रेष्ठइत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणंजानंतियेते ननुदोषाणांबहुत्वात् कथंसभाजयंतितत्राह सारभागिनःगुणांशग्राहिणः कोऽसौगुणस्तमाह यत्रेति तदुक्तम् ध्यायन्कृतेयजन्यज्ञैस्त्रेतायांद्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोतितदाप्नोतिकलौसंकीर्त्यकेशवमिति ३६ तस्मात्कलौ अतःअस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभोनास्ति यतःसंकीर्तनात् ३७ किंच कृतादिष्विति ३८ ३९ अमलाशयाःसंतः प्रायःप्रायशोभगवतिभक्ताभविष्यंति ४० भक्तस्यविधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आप्ताःपोष्याःकुटुंबिनः इतरेदेवादयःपंचयज्ञदेवताः एतेषांयथाऽभक्तःऋणीअतएवतेषांकिंकरः तदर्थंनित्यंपंचयज्ञादिकर्ता तथाचस्मृतिः हीनजातिंपरिक्षीणमृणार्थंकर्मकारयेदिति अयंतुनतथाकोसौयःसर्वभावेनश्रीमुकुंदंशरणंगतः कर्तंकृत्यंपरिहृत्यपरित्यज्य यद्वा कर्तंभेदंपरिहृत्यकर्तीन्छेदनइत्यस्मात् वासुदेवःसर्वमितिबुद्ध्येत्यर्थः ४१

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वानिषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमिति त्यक्तः अन्यस्मिन्देहादौदेवतांतरेवाभावोयेन अतएवतस्यविकर्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवति यच्च
कथंचित्प्रमादादिनाउत्पतितंभवेत्तदपिहरिर्धुनोति ननुयमस्तन्नमन्येततत्राह परेशः ननुश्रुतिस्मृतिममैवाज्ञेइतिभगवद्वचनात् स्वाज्ञाभंगंकथंसहेततत्राह प्रियस्यन
नुनार्थपापक्षयार्थंभजनेतत्राह हृदिसन्निविष्टः नहिवस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षतइत्यर्थः ४२ जायंतेयान्जयंत्याःपुत्रान् ४३ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ४४ निःसंगोभू
त्वा ४५ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्त्वाथुवांतुसंगतएवकृतार्थौइत्याह युवयोरिति वांधुवयोः ४६ नचसर्वकर्मार्पणादिभागवतधर्मैरन्येषामिवयुवयोःसत्वशुद्धिरापाद
नीयापुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दर्शनेति कृष्णोपुत्रइतिस्नेहंप्रकुर्वतोर्वाम् तस्यदर्शनादिभिरात्मापावितःशोधितः ४७ एतदेवकैमुत्य
न्यायेनस्फुटयति वैरेणेति यंशयनादौवैरेणापिध्यायंतः तस्यगतिविलासाद्यैःआकुलधियः तत्तदाकाराधीयेषांतेतत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियांत

स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यहरिःपरेशः विकर्मयच्चोपतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः ४२ नारदउवाच धर्मान्
भागवतानित्थंश्रुत्वाथमिथिलेश्वरः जायंतेयान्मुनीन्प्रीतःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४३ ततोऽतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः राजाध
र्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिम् ४४ त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरम् ४५ युवयोःख
लुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैःशयनासनभोजनैः आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रः
स्नेहंप्रकुर्वतोः ४७ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापु
रनुरक्तधियांपुनःकिम् ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णेसर्वात्मनीश्वरे मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेऽव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवेगु
प्तयेसताम् अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्यते ५० श्रीशुकउवाच एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवोऽतिविस्मितः देवकीचमहाभा
गाजहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमाहितः सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५२ इतिश्रीभाग० म० एकादश
स्कंधेपंचमोऽध्यायः ५ श्रीशुकउवाच अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः १ इंद्रो
मरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ऋभवोऽगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेवताः २ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः
पितरश्चैवसविद्याधरकिन्नराः ३

त्साम्यंभवतीति ४८ ननुपुत्रस्नेहश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हिसर्वैसुच्येरन्तत्राह माऽपत्यबुद्धिमिति अपत्यमितिबुद्धिंमाऽकृथाः
अडागमश्छांदसः ४९ ननुकथमीश्वरोमानुषःस्यात् कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुः पूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिवनिरूप्यतेतत्राह भूभाररूपाअसुराएवराजन्या
स्तेषांहंतवेतान्हंतुम् निर्वृत्यैमोक्षाय ५० ५१ इहअस्मिन्नेवदेहेशमलंमोहंविधूयब्रह्मत्वायकल्पते ५२ इत्येकादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः ५ षष्ठेब्र
ह्मादिभिःस्तुत्वागंतुंविज्ञापितंहरिम् उद्धवःप्रार्थयामासस्वधामनयमामिति १ अतःपरमतिविस्तरेणात्मविद्यांनिरूपयितुंतत्प्रस्तावमाह अथेति आ
त्मजैःसनकादिभिःअभ्यगात्द्वारकामितिचतुर्थेनान्वयः १ २ ३ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४

ननु तेषामुपेंद्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु यशो वितेने तदतिसुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ४ व्यचक्षत अपश्यन् ५ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः चित्राणि भृंगरवलाबंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च याक्तासाभिर्गीर्भिः ६ बुद्धींद्रियादिभिर्दर्शनादिना प्रायेण च बलहेतुना दंडवत्प्रणिपातेन नताः वयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये यथाहुः दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरितः इति स्मशब्दोक्तविस्मयाय विशेषणम् कर्ममयात् उरुपाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपि यत्केवलमंतर्हृदि चिंत्यते ननु दृश्यते तद्वयं नताः अहो भाग्यमित्यर्थः ७ ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात् कुतो मत्पदारविंदचिंतनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आस्तामिदानींतनमिदमत्यल्पं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसाऽप्यवितर्क्यम् तद्गुणस्थः तस्यां मायायां गुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अत एव तैः कर्मभिः भवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन्नप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चिंत्य

द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णादिदृक्षवः वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ४ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयंतो यदूत्तमम् गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरम् ६ देवा ऊचुः नताः स्म ते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः यच्चिंत्यतेऽंतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं मायया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ८ शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः सत्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ९ स्यान्नस्तवांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भिर्व्यूहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय १० यश्चिंत्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ११

न्त इति भावः ८ नन्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आह शुद्धिरिति हे ईड्य हे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना विद्यादिभिः तथा शुद्धिर्न भवति सत्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो वितानाय तव कर्माचरणमिति भावः ९ तदेवं त्वद्यशः श्रद्धैव शुद्धिहेतुः अस्माभिस्तु तवांघ्रिर्दृष्टः अतस्तवांघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः तद्दाहकः स्यात् कथंभूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमार्द्रहृदा उह्यमानश्चिंत्यमानः यश्च सात्वतैर्भक्तैः समविभूतये समानैश्वर्याय वासुदेवादिव्यूहेऽर्चितः तेषु च कैश्चिदात्मवद्भिः धीरैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुंठप्राप्तये सवनशस्त्रिकालमर्चितः १० किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चिंत्यते ननु यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं तस्यास्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्तद्देवताश्चिंत्यंते अत आह त्रय्या निरुक्तेन विधिना इंद्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चिंत्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगे आध्यात्मिकाख्ययोगे योगिभिरपि आत्मनस्तव मायाम् अणिमादिरूपां जिज्ञासुभिस्तत्तत्कामैर्यश्चिंत्यते परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः स तवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वेणान्वयः ११

एतेषांचमुनिसात्वतादीनांषण्णांसेवकानांमध्येपरमभागवतेषुलक्ष्म्याअपितवश्रीतिरधिकेतिसंस्तुवंति पर्युष्टयेति इडभावश्छांदसः अहंयत्रवसामितत्रैववक्षसिप
र्युषिताऽपीयंवसतीतिप्रतिपत्निवत् सपत्नीवत्श्रीः संस्पर्द्धमानाभवति तथाऽपितांस्पर्द्धमानांश्रियमनादृत्ययोभवान् पर्युषितयाऽपिअमुयावनमालयाभक्तैरर्पितयमिति-
प्रीत्यासुप्रणीतंसुष्ठुसंपादितंयथाभवतितथाऽर्हणंपूजामाददत् स्वीकृतवान् सुप्रणीतमित्यर्हणविशेषणंवातस्यतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् यद्वा योंऽघ्रिरमुयासु
प्रणीतमर्हणमाददत् सनोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अथवैवंसंबंधः एतेभ्योध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योऽपित्वयशसिप्रवृद्धसच्छन्द्वावंतएवकृतार्थाभगवतोयशः प्रिय
त्वादित्याहुः पर्युष्टयावशकांताविस्तस्मात् परितः सर्वांगेउष्टयाकांतयाशोभितयावनमालयावक्षसिएकदेशेवर्तमानाश्रीः संस्पर्द्धमानाभवति तथाऽप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधाव-
र्णितयाकीर्त्तमध्यावैजयंत्यावनमालयैवयोभवान्सुप्रणीतमर्हणमादददित्यादिपूर्ववत् १२ त्वच्चरणास्यभक्तपक्षपातः प्रसिद्धएवेतिस्तुवंतः प्रार्थयंते केतुरिति बलिबंधने
त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्रद्वितीयविक्रमेसत्यलोकंगतः तवपादःकेतुः अत्युच्छ्रितोविजयध्वजइव तत्संपादयंति त्रिपतत्पताकः त्रिधापतंतीत्रिषुलोकेषुवापतंतीगंगापताकाय
स्यतथाअसुरदेवचम्वोः तत्सेनयोरुभयोर्भयाभयकरः साधुषुसुरेषुस्वर्गायखलेष्वसुरेषुइतरायइतरस्मैअधोगमनाय यएवंकेतुरूपस्तेपादःसभजतांनःअघंपुनातु शो

पर्युष्टयातवविभोवनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपत्निवच्छ्रीः यःसुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नोभूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतु
स्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताकोयस्तेभयाभयकरोऽसुरदेवचम्वोः स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितरायभूमन् पादःपुनातुभगवन्भजतामघंनः १३ नस्यो
तगावइवयस्यवशेभवंतिब्रह्मादयस्तनुभृतोमिथुरर्द्यमानाः कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोः परस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य १४ अस्यासि
हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमाहुः सोऽयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वम् १५

धयतु अघादितिपाठेभजतांनइतिकर्मणिषष्ठी अघाद्भजतोऽस्मान्पुनात्विति तथाचश्रुतिः चरणंपवित्रंविततंपुराणंयेनपूतस्तरतिदुष्कृतानि तेनपवित्रेणशुद्धेनपूताअ
तिपाप्मानमरातिंतरेम लोकस्यद्वारमर्चिमत्पवित्रंज्योतिष्मद्भ्राजमानंमहस्वत् अमृतस्यधाराबहुधादोहमानंचरणंनोलोकेसुधितांदधात्विति १३ ननुयुद्धेदेवासुराद
यःपरस्परंजयंतिजीयंतेचकिमहंतत्रेत्यतआहुः नसीति मिथुःमिथःअर्द्यमानाःयुद्धादिभिःपीड्यमानाःब्रह्मादयोऽपियस्यतववशेभवंति नतुजयेपराजयेवास्वतंत्राःकेइ
वनसिनासिकायामोताः नासिकामाविध्यबद्धाः गावोबलीवर्दाइवकुतः कालस्यकलयितुःप्रवर्त्तकस्यतदेवकुतःप्रकृतिपुरुषयोरपिपरस्यतस्यतेपुरुषोत्तमस्यपादःनःशं
तनोतु १४ प्रकृतिपुरुषाभ्यांपरत्वमुपपादयंतः कालत्वेनपुरुषोत्तमत्वमाहुःअस्येति अस्यजगतःउदयादीनांहेतुरसिकुतःअव्यक्तंप्रकृतिःजीवःपुरुषःमहान्महत्तत्वंतेषां
कालंनियंतारंत्वामाहुः अक्षरात्परतःपरःमहतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याःश्रुतयः किंच अयंसंवत्सरात्मकःयःकाल
स्त्रिणाभिः स्त्रीणिचातुर्मास्यानिनाभयोयस्यसोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमःपुरुषइति तथाचगीतासु यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मिलोकेवेदेचप्रथितः
पुरुषोत्तमइति १५

त्वमेवप्रकृत्यादिद्वाराजगत्सृष्ट्यादिहेतुरित्युक्तंतत्केनप्रकारेणतदाहुः त्वत्तइति त्वत्तः पुरुषोवीर्यंशक्तिंसमधिगम्यप्राप्ययया माययासहमहांतंधत्ते कमिव अस्यविश्वस्यगर्भमिव सोऽयंमहान्तथैवमाययानुगतःसन् आत्मनःसकाशादांडकोशंससर्ज त्वयाऽनुगतइतिपाठेऽपित्वयामाययात्वयाअधिष्ठितःसन्निति १६ नन्वेवंभूतमीश्वरत्वंममकुतोऽवगतंतदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषःस्थावरस्यजगतोजंगमस्यचभवानधीशः यद्यस्मान्मायया उत्थाउज्जृंभितायागुणविक्रियाइंद्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषन् जुषमाणोपिहृषीकपतेनलिप्तस्त्वम् येत्वन्येजीवायोगिनोवास्वतः परिहृतादपिअविद्यमानात्त्यक्ताद्वाविषयजोषणाद्विभ्यतिवासनामात्रेणबन्धंतइत्यर्थः १७ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितोवलोकः तस्यलवः कटाक्षः तेनदर्शितोयोभावोऽभिप्रायः तेन मनोहारि

त्वत्तःपुमान्समधिगम्ययया ऽस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः सोऽयंतयाऽनुगत आत्मन आंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभवानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् अर्थान्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेऽन्येस्वतःपरिहृतादपिबिभ्यतिस्म १७ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नविभ्व्यः १८ विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याःपादावनेजसरितःशमलानिहंतुम् आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तउपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच इत्यभिष्टूयविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिम् अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः २० ब्रह्मोवाच भूमेर्भारावताराय पुराविज्ञापितःप्रभो त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् २१ धर्मश्चस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूपमनुत्तमम् कर्माण्युद्दामवृत्तानिहितायजगतोऽकृथाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो २५ नाधुनातेऽखिलाधारदेवकार्यावशेषितम् कुलंचविप्रशापेननष्टप्रायमभूदिदम् २६ ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे सलोकान्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् २७ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वर कृतंवःकार्यमखिलंभूमेर्भारोवतारितः २८ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् लोकंजिघृक्षद्रुद्धंमेवेलयेवमहार्णवः २९ यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलम् गंतास्म्यनेनलोकोयमुद्वेलेनविनंक्ष्यति ३०

यत्भ्रूमंडलंतेनप्रहितायेसौरतामंत्राःतैः शौंडैःप्रगल्भैः अनंगबाणैः कामस्यबाणैः संमोहनैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रंपत्न्यः यस्येंद्रियंमनः विमथितुंक्षोभयितुंनविभ्व्यः नसमर्थाःसभवान्नलिप्तइतिपूर्वेणान्वयः १८ तस्मात्तवअमृतरूपायाकथायाःतदेवउदमुदकंवहंतीतितथाकीर्तिनद्यः तथापादावनेजसरितोगंगायाश्च त्रिलोक्याःशमलानिहंतुंविभ्व्यः केनप्रकारेण आनुश्रवंगुरोरुच्चारणं अनुश्रूयतइत्यनुश्रवोवेदः तत्रभवंकीर्तिरूपंतीर्थंश्रुतिभिःश्रवणेंद्रियैः अंघ्रिजंचांगसंगैः एवंशुचिषदःस्वाश्रमधर्मस्थितास्तवतीर्थद्वयमुपस्पृशंति सेवंतइति १९ बिबुधैःसह २० २१ विक्षिप्ताविस्तारिता २२ उद्दामानिवृत्तानिविक्रमायेषुतानिकर्माणि २३ २४ २५ २६ २७ २८ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया २९ उद्वेलेनलंघितमर्यादेन ३० ६

वैकुंठंयास्यन्तवभवनंयास्यामि ३१ ३२ ३३ ३४ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवार्हंति नतुसद्योमोक्षम् द्वारवत्यांमृतामुच्येरन् तस्मा
दभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति ३५ दक्षशापात् यक्ष्मणागृहीतश्चंद्रोयत्रस्नानमात्रंकृत्वाकिल्बिषात्तस्माद्रोगदुःखात्सद्योविमुक्तःसन्कलावृद्धिंभेजे ३६ उशिजःकमनी
यान् अंधसाअन्नेन ३७ उप्त्वेति यथासत्क्षेत्रेबीजमुप्तं बहुफलंभवति तथादानंसत्पात्रेइतिद्योतयति ३८ ३९ ४० ४१ लोकंमर्त्यलोकम् नमत्यहन् नप्रतिहतवान् ४२

इदानींनाशआरब्धःकुलस्यद्विजशापजः यास्यामिभवनंब्रह्मन्नेतदंतेतवानघ ३१ श्रीशुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूः
प्रणिपत्यतम् सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत ३२ अथतस्यांमहोत्पातान्द्वारवत्यांसमुत्थितान् विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धान्स
मागतान् ३३ श्रीभगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताव्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः शापश्चनःकुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३४ नवस्तव्य
मिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरम् ३५ यत्रस्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः-
किल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३६ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३७ तेषुदा
नानिपात्रेषुश्रद्धयोप्त्वामहांतिवै वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३८ श्रीशुकउवाच एवंभगवतादिष्टायादवाःकुलनंदन
गंतुंकृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्समयूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितम् दृष्ट्वारिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४० विवि
क्तउपसंगम्यजगतामीश्वरेश्वरम् प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४१ उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यै
तत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्षतेभवान् विप्रशापंसमर्थोऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४२ नाहंतवांघ्रिकमलंक्षणार्धमपिकेशव त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्व
धामनयमामपि ४३ तवविक्रीडितंकृष्णनृणांपरममंगलम् कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाश
नादिषु कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४६
वाताशनायऋषयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ब्रह्माख्यंधामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोऽमलाः ४७ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु त्वद्वा
र्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४८ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृतानिगदितानिच गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविडंबनम् ४९ श्रीशुक
उवाच एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत ५० इतिश्रीभा०म०एकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ६
श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेऽभिकांक्षिणः १

४३ ४४ शय्यादिषुत्वांभक्तानित्यंसेवि
तवंतोवयंकथंत्यजेम ४५ त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयतेनमायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिताः अलंकृताःहिनिश्चितंजयेम ४६ संन्यासिनोहिब्रह्मचर्यादिक्लेशैःकथंचित्तरंति वयं
त्वनायासेनैवतरिष्यामइत्याह वाताशनाइति ऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः ४७ तावकैर्भक्तैःसहत्वद्वार्त्तया ४८ क्ष्वेलापरिहासः ईहेकृत्यं ४९ एकांतिनमित्यादिस्वाभिप्रायवच
नेहेतुः ५० इत्येकादशेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ६ सप्तमेतूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्ध्यैहरिःस्वयम् अवधूतेतिहासोक्तगुरूनष्टाववर्णयत् १ यदात्थसंहृत्यैतत्कुलमिति स्व-
र्वासंवैकुंठवासंप्रति १

२ त्वं च सर्वत्यागेनात्मनिष्ठो भवेति वक्तुमाह कुलमिति त्रयेण तदेवायं नष्टमंगलो भविष्यति निराकृतः नितरामाक्रांतः ४ नवस्तव्यमेव त्वया ५ ६ ननु गुणदोषाभ्यां विषमे लो-
के कुतः समदृष्टिः स्यामत आह यदिदमिति मन आदिभिर्गृह्यमाणं मनोमयत्वान्मायेति विद्धि तदपि न स्थिरं किंतु नश्वरं विद्धि ७ मनोमयत्वे हेतुः पुंस इति अयुक्तस्य विक्षि
प्तमनसः नानार्थो भेदविषयो भ्रमः स भ्रम एव गुणदोषभाक् ननु वेदेनैव विधिनिषेधाभ्यां भेदस्य सत्यतोक्ता न भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेः पुंसः कर्म विहितम् अक
र्म तल्लोपः विकर्म निषिद्धमिति भेदः अविद्यावद्विषय एव वेद इत्यर्थः ८ कथमात्मनि परिच्छिन्ने विततं जगद्दृक्षणीयं तत्राह आत्मानमिति मयि ब्रह्मणि तद्रूपेणेक्ष
स्व ९ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्माकरणे देवादयो विघ्नान्करिष्यंति तत्राह ज्ञानेति ज्ञानं वेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानं तदर्थानुभवः ताभ्यां सम्यक् युक्तः तत आत्मानुभवेनै
व तुष्टचित्तः अतः शरीरिणां देवादीनामात्मभूतः अंतरायैर्न प्रतिहन्यसे अयं भावः यावदनुभवं यथाश्रमं कर्माणि कुर्यादेव तदनंतरं सर्वेषामात्मभूतत्वान्न कोऽ
पि विघ्नानाचरति तथा च श्रुतिः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशिरे आत्मा ह्येषां स भवतीति १० न चोत्पन्नज्ञानस्यापि यथेष्टाचरणप्रसंग इत्याह दोषबुद्ध्येति गुण-

मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः । यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः २ कुलं वै शापनिर्दग्धं नंक्ष्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् । समुद्रः स
प्तमेऽह्न्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः । भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः ४ न वस्तव्यं त्वयैवेह मया
त्यक्ते महीतले । जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ५ त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबंधुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गाम् ६
यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः । नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् ७ पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् । कर्माक
र्म विकर्मेति गुणदोषधियो भिदा ८ तस्माद्युक्तेंद्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् । आत्मनीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरे ९ ज्ञानविज्ञानसंयुक्त
आत्मभूतः शरीरिणाम् । आत्मानुभवतुष्टात्मा नांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति
यथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः । पश्यन्मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः १२ श्रीशुक उवाच । इत्यादिष्टो भगवता
महाभागवतो नृप । उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धव उवाच । योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसंभव । निःश्रेयसाय
मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः १४ त्यागोऽयं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः । सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १५

दोषबुद्ध्यातीतोऽपि प्राक्तनसंस्कारान्न निषेधान्निवर्तत एव किंतु न दोषबुद्ध्या विहितं च प्रायशः करोति न गुणबुद्ध्या यथार्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोति कुत
श्चिन्निवर्तते तद्वत् ११ एवंभूतस्य न पुनः संसार इत्याह सर्वभूतेति न विपद्येत न पुनः संसरेत् १२ १३ त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमात्मनोऽयोग्यं मन्वानः पृच्छति
योगेशेति योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नाम अति गोप्यो निक्षेपविशेषः यद्वा योगो विन्यस्यते निक्षिप्यते यस्मिन् योगात्मन् योग आत्मा प्रकटो भवति यस्य योगस्वरू
पेति वा योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः त्वमहिम्ना केवलं त्वयोपदिष्टं न तु मदधिकारं पर्यालोच्येति द्योतितं तं तदाह निःश्रेयसायेति न चारोग्याद्यर्थं सर्व
स्वदानादिवदर्थत्यागः किंतु संन्यासलक्षणः अप्रत्यापत्तिरूपः १४ १५ छ छ छ

यंप्रतित्यागाद्युपदिष्टंसोऽहंमूढमतिः कुतः ममेति अहमितिचसानुबंधेपुत्रादिसहितेत्वन्मायथाविरचितेआत्मनिदेहेविगाढोनिमग्नः अतः तत्तुभवतानिगदितंयथाहमं
जसासंसाधयामितथाभृत्यंमामनुशाधिशनैःशिक्षय १६ मयासंक्षेपतउक्तंविस्तरतस्त्वन्यान्पृच्छेतिचेदत आह सत्यस्येति स्वदृशः स्वप्रकाशस्यसत्यस्यात्मनः आत्मनो
यांप्रतिवक्तारंतेत्वत्तः अन्यंनानुचक्षे नपश्यामि स्वदृशः स्वतः सिद्धज्ञानात् त्वत्तोऽन्यमितिवा कुतइत्यत आह सर्वइति बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबुद्धयः १७ केचि
त्तु दुःशीलाभवंति केचित्सेविताः फलकालेविनश्यंति केचिदज्ञाः केचिद्दक्षणेऽसमर्थाः केचित्तुस्थानाद्भ्रष्टाः तद्व्यावृत्त्यर्थमनवद्यमित्यादीनिपंचविशेषणानि नअंतः
कालतः पारंदेशतश्चयस्यतम् कालादिभिरकुंठोविकुंठलोकोधिष्ण्यंस्थानंयस्यतम् उहेभगवन् हस्फुटम् निर्वेदेहेतुः वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः हकारगौरवायत्र
कारोत्युक्तइवपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोममतदाह नारायणमिति अनुकंपितामाह नरोजीवः तस्यसखायंभवंतंशरणंप्रपद्ये १८ तदेवमसंभावनावि
परीतभावनाभ्यासुपदिष्टंतत्त्वमनवगाहमानंप्रतितन्निवृत्तयेगुरूपदेशंविनाऽपिस्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेवतत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीतिदर्शयितुमाह प्रायेणेति लोक

सोऽहंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायथाविरचितात्मनिसानुबंधे तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्य
म् १६ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभा
वाः १७ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमकुंठविकुंठधिष्ण्यम् निर्विण्णधीरहमुहवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये
१८ श्रीभगवानुवाच प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुष
स्यविशेषतः यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांश्रेयोऽसावनुविंदते २० पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः आविस्तरांप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृं
हितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथाऽपदः बह्व्यःसंतिपुरःसृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्व
रम् गृह्यमाणैर्गुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधू
तंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयम् कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ तत्त्वस्यविचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः १९

तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेऽप्यात्मैवहिताहितज्ञानेगुरुः २० तत्रप्रत्यक्षंदर्शयति पुरुषत्वेचेति तथाचश्रुतिः पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मासहिप्रज्ञानेनसंपन्न
तमोविज्ञातंवदतिविज्ञातंपश्यतिवेदश्वस्तनंवेदलोकालोकौमर्त्येनामृतमीप्सत्येवंसंपन्नोऽथेतरेषांपशूनामशनाऽपिपासेएवाभिविज्ञानमिति २१ अतःपुरुषस्त्वो
ति एकइति २२ अनुमानमाह अत्रेति अत्रपौरुष्यांपुरियुक्ताःअप्रमत्ताः अग्राह्यंग्राह्येभ्योऽहंकारादिभ्योव्यतिरिक्तंमामद्धासाक्षात्मृगयंति मार्गणप्रकारद्वय
माह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानांप्रकाशः स्वप्रकाशमेकंविनानघटतइतिअनुपपत्तिमुखेनलक्षकैः तथातैरेवलिंगैर्व्याप्तिमुखेनानुमानतः ईश्वरंप्र
वर्तकंमृगयंते बुद्ध्यादिकरणानिकर्तृप्रयोज्यानिकरणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तम् भगवान्सर्वभूतेषुलक्षितःस्वात्मनाहरिः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकै
रिति नचैतावताआनुमानिकआत्माइतिमंतव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वंपदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेनविवक्षितत्वात् २३ भूयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामसंभावनादिनिवृत्ता
वितिहासमाह अत्रापीति २४ २५

सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषु विवित्सायां आत्मविचारेच मानवाः समीहंते प्रवर्त्तंते तत्रापि आयुरादेर्हेतुना कामनयैव २७ त्वंतु नकस्यचित्कर्मणः कर्ताभवसि नकिंचिदीहसे इच्छसि नन्वशक्त्याअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाअवाग्मितयावाऔदासिन्यंघटतएवनेत्याह कल्पइत्यादिना २८ महानानंदश्चतवकुतइतिपृच्छति जनेष्विति २९ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगरहितस्य अत्रहेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ३० ३१ बुद्धयोयाश्रिताः स्वीकृताः नतूपदेशेन अटामिपर्यटामि ३२ ३३ शोभनंरूपंकीटस्यकरोतीतिसुपेशस्कृत् ३४ मेमयाश्रिताः तदाह एतेषांवृत्तिभिः आत्मनः शिक्षाः शिक्षणीयानर्थान् हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षम् अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषोययातिः ३६ क्षितेः क्षमांशिक्षितवानित्याह आक्रम्यमाणः पीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानां दैववशवर्तित्वं विद्वान् व्रतंनियमं ३७ पर्वतरूपाद्वृक्षरूपाच्चयापृथिवीतस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाः परोपकारार्थाः सर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांतेनः

यदुरुवाच कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा यामासाद्यभवांल्लोकंविद्वांश्चरतिबालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः हेतुनैवसमीहंते आयुषोयशसः श्रियः २७ त्वंतुकल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांभस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनः पृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतः केवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा पृष्टः सभाजितः प्राहप्रश्रयावनतंनृपम् ३१ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशमापोग्निश्चंद्रमारविः कपोतोऽजगरः सिंधुः पतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनः पिंगलाकुररोऽर्भकः कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुषात्मज तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपिधीरोदैववशानुगैः तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यः परात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैवसंतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रियप्रियैः ज्ञानंयथानन‍श्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगीनानाधर्मेषुसर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ४०

संभवोयस्यसः भूभृत्तः पर्वतात् तस्याहि वृक्षतृणनिर्झरप्रसवक्रियाः परार्थएव यथा तद्वत् तथानगशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनतात्मताम् वृक्षोयथापरैरेवरक्ष्यो त्पाद्यवानयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ३८ वायुरपिद्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति प्राणोद्याहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञाननाशः स्यात् अतोदेहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाक्मनश्चविक्षिप्येत अतोनाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति नावकीर्येतनविक्षिप्येत ३९ विषयान्सेवमानोपितेष्वनासक्तिंबाह्याद्वायोः शिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषुशीतोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जते तद्वत् ४०

विलापमाह त्रयेण अहोइति अतृप्तस्यदृष्टसुखेअकृतार्थस्यअदृष्टमसंपादितवंतः ६८ ६९ ७० तानावृतान्पश्यन्नपिशिशुजालेषु ७१ ७२ दार्ष्टांतिकेयोजयति
एवमिति ७३ गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्यातितिनिंदितेत्याह यःप्राप्येति ७४ इत्येकादशेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेऽजगरादिभ्यो
नवभ्यःशिक्षितंहरिः अवधूतगिराप्राहविवेकायोद्धवंप्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थोद्यमैर्नायुर्व्ययोवृथाकर्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्या
ह सुखमित्यादिना यदैंद्रियकंसुखंतत्स्वर्गेनरकेच भवत्येवयथादुःखंतस्माद्बुधः तन्नेच्छेत् १ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आ
जगरःअजगरवृत्तिः अक्रियउदासीनः २ यथानापतति तदाकिंकर्तव्यंतत्राह शयीतेति अनुपक्रमःनिरुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवप्रापकमितिधैर्यवान् ३ ननु
समर्थोऽपिशयीतैवकिम् ओमित्याह ओजःइंद्रियबलम् सहोमनोबलम् बलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेहमकर्मकमेवबिभ्रत्शयानएवभवेत् वीतनिद्रःस्या

अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुरूपाऽनुकूलाचयस्यमेपतिदेवता शून्येगृ
हेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथै
वावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् कपो
तकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ७३ यःप्राप्यमा
नुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ इतिश्रीभाग०म० एकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ब्राह्म
णउवाच सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा य
दृच्छयैवापतितंग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहो
बलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकं शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः अनंतपारोह्यक्षोभ्यःस्ति
मितोदइवार्णवः ५ समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजि
तेंद्रियः प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७

थैंदन्तदृष्टिश्चभवेत् नपुनरीहेत इंद्रियवानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयति ४ समुद्रा
च्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिःप्रसन्नश्चासौअंतर्गंभीरश्चदुर्विगाह्यः एवंभूतइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययःअनतिक्रमणीयः तेजस्वि
त्वात् अनंतपारःकालतोदेशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यःअविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदःनिश्चलोदकोऽर्णवोयथातद्वदेतैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः
५ किंच वर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोपिसागरोयथानोत्सर्पेत ग्रीष्मेतद्धीनोऽपिनशुष्येत तथासमृद्धकामस्तद्धीनोवानहृष्येत्नशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुः नाराय
णपरःनतुविषयपरइति ६ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैःपंचभिर्विषयैर्मोहिताःपतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताःअतस्तेष्वनासक्तोपंचैतेगुरवः तदुक्तम् पतंगमातंग
कुरंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलाससमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्या
भावैःप्रलोभितः७

स्कविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा २६ सर्वलोकवैलक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषु विवित्सायामात्मविचारे च मानवाः समीहंते प्रवर्त्तंते तत्रापि आयुरादेर्हेतुना
कामनयैव २७ त्वंतु नकस्यचित् कर्मणः कर्त्ता भवसि नकिंचिदीहसे इच्छसि नन्वशक्त्या अज्ञानेन वा अनैपुण्येन वा विरूपत्वेन वा अवाग्मितया वा औदासिन्यं घटतएवेने
त्याह कल्पइत्यादिना २८ महानानंदश्च त्वत्तवकुतइति पृच्छति जनेष्विति २९ स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य अत्रहेतुः केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ३० ३१ बु
द्धेर्वोपाश्रिताः स्वीकृताः नतूपदेशेन अटामिपर्यटामि ३२ ३३ शोभनंरूपं कीटस्य करोतीति स्कपेशकृत् ३४ मेमयाश्रिताः तदाह एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः शिक्षाः शि
क्षणीयानर्थान् हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षम् अनुशिक्षितवानस्मि ३५ नाहुषोययातिः ३६ क्षितेः क्षमांशिक्षितवानित्याह आक्रम्यमाणः पीड्यमानः तद्विद्वान् भू
तानांदैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमं ३७ पर्वतरूपात् वृक्षरूपाच्च या पृथिवी तस्याः शिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदा परार्थाः परोपकारार्थाः सर्वाइहायस्य सः परार्थएवएकांततः

यदुरुवाच कुतोबुद्धिरियंब्रह्मन्नकर्तुः स्कविशारदा यामासाद्य भवांल्लोकंविद्वांश्चरति बालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायांच मान
वाः हेतुनैव समीहंते आयुषोयशसः श्रियः २७ त्वंतुकल्पः कविर्दक्षः स्कभगोः मृतभाषणः नकर्ता नेहसे किंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८
जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना नतप्यसे ऽग्निना मुक्तो गंगांभस्थइव द्विपः २९ त्वंहिनः पृच्छतां ब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ब्रूहिस्प
र्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन स्कमेधसा पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं नृ
पम् ३१ ब्राह्मणउवाच संतिमे गुरवो राजन्बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान्शृणु ३२ पृथिवी वायुराकाश
मापोऽग्निश्चंद्रमा रविः कपोतोऽजगरः सिंधुः पतंगो मधुकृद्गजः ३३ मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णना
भिः स्कपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवो राजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ३५ यतोयदनुशिक्षामि यथावा
नाहुषात्मज तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामिते ३६ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः तद्विद्वान्नचलेन्मार्गादन्वशिक्षं क्षि
तेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहः परार्थैकांतसंभवः साधुः शिक्षेत भूभृत्तो नगशिष्यः परात्मताम् ३८ प्राणवृत्त्यैव संतुष्येन्मुनिर्नैवेंद्रिय
प्रियैः ज्ञानंयथा ननश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ३९ विषयेष्वाविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः गुणदोषव्यपेतात्मा नविषज्जेत वायुवत् ४०

संभवोयस्य सः भूभृत्तः पर्वतात् तस्यहि वृक्षतृणनिर्झरप्रसवक्रियाः परार्थएव यथा तद्वत् तथा नगशिष्यः सन् परात्मतां पराधीनतात्मताम् वृक्षोयथापरैरेव रक्षो
त्पाद्यवानयनमप्यनुमन्यते तद्वत् ३८ वायुरपि द्विविधः प्राणो बाह्यश्च तत्र प्राणस्य गुरुत्वमाह प्राणवृत्त्येति प्राणोद्याहारादिमात्रेण प्रवर्तते रूपरसादीनिंद्रियविष
यांस्तुनापेक्षते तथा मुनिरपि भवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणे मनोवैकल्येन ज्ञाननाशः स्यात् अतोदेहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणलिप्सायांतु वाक्मनश्चाविक्षिप्येत अतोना
धिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति नावकीर्येत नविक्षिप्येत ३९ विषयान्सेवमानोपि तेष्वनासक्तिं बाह्याद्वायोः शिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषु शीतोष्णादि
धर्मकेषु नहि वायुर्वनेदहनेवासज्जते तद्वत् ४०

यथावायुर्गंधादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोपिवस्तुतोनतद्योगीएवंदेहादिधर्मयोगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोऽप्यात्मानतद्धर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवशिक्षितमि
त्याह पार्थिवेष्विति ४१ आकाशाच्छिक्षितंसंभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोऽपिमुनिरात्मनोदेहाद्यसंगमतएवाव्यवच्छेदंचभा
वयेत् कुतः स्थिरजंगमेषुसमन्वयेनयाव्याप्तिस्तया किंमणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिः नविततस्यसर्वगतस्यतत्कुतः ब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्वमसी
तिश्रुतेः नन्वेतत्सर्वंकथंसंभवतितत्राह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंसंभावयेत् यथानभसः सर्वगतस्यनघटादिभिः संगः परिच्छेदोवा एवमात्मनोऽपिसंभवतीति ४२
किंच कूटस्थस्यात्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोऽबन्नमयैः तेजश्चआपश्चअन्नंपृथिवीचतन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैः देहादिभिः पुमान्नस्पृश्यतइ
तिनभोवत्संभवतीति ४३ स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः उदकंजगत्पुनातीतितद्गुणामयाशिक्षिताइत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवा
न् माधुर्योमधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानम् अपांमित्रमुदकतुल्यः अपादितिपाठेसस्वायंपापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यंज्ञातव्यम् ४४
अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानातिशयात्विशेषतस्तपसादीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः सचासावुदरभाजनश्चअपरिग्रहः युक्तात्मामुनिः ४५ अग्नेरेवशिक्षां

पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः गुणैर्नयुज्यतेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ४१ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वये
न व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ४२ तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मेघाद्यैर्वायुनेरितैः नस्पृश्यतेनभस्त
द्वत्कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ४३ स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धोमाधुर्यस्तीर्थभूर्नृणाम् मुनिः पुनात्यपांमित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ४४ तेज
स्वीतपसादीप्तोदुर्धर्षोदरभाजनः सर्वभक्षोऽपियुक्तात्मानादत्तेमलमग्निवत् ४५ क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पृष्टउपास्यः श्रेयइच्छताम् भुं
क्तेसर्वत्रदातृणांदहन्प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमाययासृष्टमिदंसदसल्लक्षणंविभुः प्रविष्टईयतेतत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याः
श्मशानांताभावादेहस्यनात्मनः कलानामिवचंद्रस्यकालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८

तरमाह क्वचिदिति यथाऽग्निः परेच्छयेवहविर्गृह्णातितथामुनिरित्या
ह दातृणामिति प्रागुत्तराशुभंभूतंभविष्यच्चपापम् ४६ आत्मनोदेहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादिनस्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टांतेनसंभावितमित्याह स्वमाययेति
स्वमाययास्वाविद्ययासृष्टंसदसल्लक्षणंदेवतिर्यगादिरूपंविप्रशूद्रादिरूपंवा ४७ आत्मनोजन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टांतेनसंभावितइत्याह विसर्गाद्याइति
विसर्गोजन्म श्मशानंनाशः तत्रेयंज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलंचंद्रः तेजोमयमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थानेनचंद्रोनदृश्यते चक्षुषआदित्यमंडले
नसमदेशस्थितेनव्यवधानात् साअमावास्या अथषष्टिघटिकाभिः चंद्रोनक्षत्रांतरंगच्छति आदित्यस्तुत्रयोदशभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्यविषमस्थि
तस्यआदित्यमंडलस्यपंचदशः पंचदशोभागआप्यमंडलेप्रतिबिंबितोदृश्यतेसाकलेत्युच्यते एवंपंचदशोन्हित्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमितिराशिचक्रस्यसप्त
विंशतिनक्षत्रात्मकस्यमध्येसंमुखौचंद्रादित्यौतिष्ठतः तदासंपूर्णप्रतिबिंबभूच्छायालांछितंदृश्यतेसापूर्णिमा तस्याममावास्याप्रतिबिंबेनसहषोडशकलश्चंद्रः
उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्यमंडलयोर्विषमीभावात्कलाह्रासः तत्रयथाकलानामेवोत्पत्यादयोनाप्यमंडलस्य तथात्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ४८

सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघवद्वेगो यस्य तेन आत्मनः संबंधिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अग्नेर्यथार्चिषां ज्वा
लानाम् ४९ आदित्याच्छिक्षितमाह द्वयेन गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयान् उपादत्ते यथाकालमर्थिन्यागते सति विमुंचति च न तेषु युज्यते लब्धमिति दत्तमिति वाऽभिनिवेशं
न करोति गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि गोपतिः सूर्यो यथा ५० स्वतो भेदशून्यस्याप्यात्मनो भेदप्रतीतिरुपाधिवशादित्यादित्यदृष्टांतेनैव संभावितमित्याह बुध्यत
इति स्वे स्वरूपे वस्थितः आत्मा भेदेन न बुध्यते अभिव्यज्यतेऽनेनेति व्यक्तिः उपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौ प्रतिबिंबितस्तु तद्गत इव उपाधिप्रविष्ट इव भेदेन स्थूलमतिभिर्ल

कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोऽग्नेर्यथार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्य
ते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ५० बुध्यते स्वे न भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ५१ नातिस्नेहः प्रसं
गो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ५२ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीडो वनस्पतौ कपोत्या भार्यया सार्द्धमुवास क
तिचित्समाः ५३ कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिक
म् मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ५५ यं यं वांछति सा राजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५६ कपोती प्रथमं
गर्भं गृह्णती काल आगते अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ५७ तेषु काले व्यजायंत रचितावयवा हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलां
गतनूरुहाः ५८ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ५९ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचे-
ष्टितैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ६१ ए
कदा जग्मतुस्तासामन्नार्थौ तौ कुटुंबिनौ परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वा तान्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेचरः जगृ
हे जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके ६३ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोती स्वात्मजा
न्वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंती क्रोशतो भृशदुःखिता ६५ सासकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया स्वयं चाबध्यत शि
चा बद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोऽप्यधिकान्प्रियान् भार्यां चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ६७

क्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः ५१ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्नेह इति स्नेहः प्रीतिः प्रसंगः उपलालनाद्यासक्तिः ५२ दृष्टांतं प्रपंचयति कपोतः कश्चनेति ५३ उभयोर्मिथः स्नेहप्रसंगौ
दर्शयति कपोताविति त्रयेण स्नेहेन गुणितं बद्धं हृदयं ययोस्तौ ५४ विस्रब्धौ निःशंकौ ५५ सा कपोती तर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिः प्रीणयंती अत एव तेनानुकंपिता सती
यं यं वांछति तं तं कामं समनयत् संपादयामास राजन्निति लयेथेति सूचितम् ५६ ५७ तेषु जलभरितेष्वंडेषु हरेः स्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमला
न्यंगानि तनूरुहाश्च येषां ते ५८ ५९ पतत्रैः पक्षैः अदीनानां हृष्टानाम् ६० शिशून्बालान् प्रजाः पुत्रान् ६१ ६२ स्वालयांतिके चरतः क्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्य
प्रसार्य ६३ उत्सुकत्वादेव तत्पोषणार्थं गतौ संतौ पोषणं भक्ष्यम् ६४ ६५ शिचा जालेन ६६ आत्मानुरूपां भार्यां विललापसुशोच ६७

विलापमाहत्रयेण अहोइति अतृप्तस्यदृष्टसुखेअकृतार्थस्यअदृष्टमसंपादितवंतः ६८ ६९ ७० तानाद्दतान्पश्यन्नपिशिशुजालेषु ७१ ७२ दार्ष्टांतिकेयोजयति एवमिति ७३ गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्यातिनिंदितेत्याह यःप्राप्येति ७४ इत्येकादशेटीकायांसप्तमोऽध्यायः ७ अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यःशिक्षितंहरिः अवधूतगिराप्राहविवेकायोद्धवंप्रति १ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थोद्यमेनांयुर्वयोव्यथाकर्तव्यइत्यजगराच्छिक्षितमित्या ह सुखमित्यादिना यदेंद्रियकंसुखंतत्स्वर्गेनरकेचभवत्येवयथादुःखंतस्माद्बुधः तन्नेच्छेत् १ शरीरनिर्वाहमात्रंतुयथालब्धेनकर्तव्यमित्याह ग्रासमिति आ जगरः अजगरवृत्तिः अक्रियउदासीनः २ यथानापततितदाकिंकर्तव्यंतत्राह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुक्दैवमेवप्रापकमितिधैर्यवान् ३ ननु समर्थोऽपिशयीतैवकिम् ओमित्याह ओजः इंद्रियबलम् सहोमनोबलम् बलंशारीरमेव तद्युक्तमपिदेहमकर्मकमेवबिभ्रत्शयानएवभवेत् वीतनिद्रःस्या

अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६८ अनुरूपाऽनुकूलाचयस्यमेपतिदेवता शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् पुष्णान्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ७३ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ इतिश्रीभाग०म० एकादशस्कंधेसप्तमोऽध्यायः ७ ब्राह्मणउवाच सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंसुमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेववा यदृच्छयैवापतितंग्रसेदाजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोऽनुपक्रमः यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकं शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः अनंतपारोह्यक्षोभ्यःस्तिमितोदइवार्णवः ५ समृद्धकामोहीनोवानारायणपरोमुनिः नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७ थेदत्तदृष्टिश्चभवेत् नपुनरीहेत इंद्रियवानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयति ४ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिःप्रसन्नश्चासौअंतर्गंभीरश्चदुर्विगाह्यः एवंभूतइतिपरिकलयितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययःअनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः कालतोदेशतश्चापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यःअविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदःनिश्चलोदकोऽर्णवोयथातद्वदेतैर्गुणैर्भवेदित्यर्थः ५ किंच वर्षासुसरिद्भिःसमृद्धोपिसागरोयथानोत्सर्पेत ग्रीष्मेताद्विहीनोऽपिनशुष्येत तथासमृद्धकामस्तद्विहीनोनावत्तृष्येतनशोचेदित्यर्थः अत्रहेतुःनारायणपरः नतुविषयपरइति ६ रूपगंधस्पर्शशब्दरसैःपंचभिर्विषयैर्मोहिताःपतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताःअतस्तेष्वनासक्तोपंचैवतेगुरवः तदुक्तम् पतंगमातंगकुरंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलासमोहितोनश्यतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्या भावैःप्रलोभितः ७

स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्प्रपंचयति योषिदिति ८ मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहीन्गृहस्थान् अहिंसन्नपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनै
कस्मिन्नेवपद्मेवसन्नस्तमयसमयेसुकुलितेतस्मिन्बध्यते एवंमुनिरपिगुणलोभेनैकमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ९ किंच अणुभ्यश्चेति १० द्विविधोम
धुकृत् मधुकृंततिपुष्पादाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुकृद्भ्रमरः मधुकरोतिआहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाच तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तंद्वितीयाच्छिक्षितमाह सा
यमिदंमोक्ष्यामिश्वइदंमोक्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रग्राही यद्वाउदरमेवामत्रंपात्रंयस्यसः एकभिक्षायामुदरमात्रग्राहीभवे
त्संग्रहीतुमक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः १० एतद्विवृणोति पुनः सायंतनमिति १२ स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह पदापीतिपादेनापिदा
रवींदारुमयीमपि गजोहिकरणींप्रदर्श्यनिखातपिहितगर्तेनिपात्यबध्यते १३ किंच नाधिगच्छेदितिनोपगच्छेत् १४ त्यागभोगविहीनोधनसंचयः परगामीत्यत्र
मधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहामक्षिकाभिः संचितंमधुयथाभुंक्तेतद्वत् ननुसगुप्तंधनंकथमन्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचे

योषिद्धिरण्याभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः प्रलोभितात्मात्युपभोगबुध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासं
देहोवर्तेतयावता गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यः कुशलोनरः सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्यइव
षट्पदः १० सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ११ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षुकः
मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेनविनश्यति १२ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः १३ नाधिगच्छे
त्स्त्रियंप्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैः सहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १४ नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् भुंक्तेतदपितच्चा
न्योमधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानांगृहाशिषः मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनाम् १६ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यति
र्वनचरः क्वचित् शिक्षेतहरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषिताम् आसांक्रीडनकोवश्य
ऋष्यशृंगोमृगीसुतः १८ जिह्वयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा १९ इंद्रियाणिजयंत्याशुनि
राहारामनीषिणः वर्जयित्वातुरसनंतन्निरन्नस्यवर्द्धते २०

तितत्राह अर्थवित् लिंगैरर्थंतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहा तरुकोटरादिगतंमधुवेत्तिह
रतिच १५ स्वोद्यमंविनापिभोगः संभवतीत्यत्रापिसएवगुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानामिति वक्तव्येवर्णलोपआर्षः यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ त
योरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिगृहिणामावश्यकत्वेनदानविधानात् १६ हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतंतुशृणुयादेवमृगयोर्लुब्धकस्य १७
हरिणशब्दादेवहरिणीसुतऋष्यशृंगोपिगुरुर्ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति वश्योबभूवेतिशेषः १८ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिह्वयेति अति
प्रमाथिन्याअतिक्षोभिकयादुर्जययाऋच्छतिप्राप्नोति बडिशैः आमिषलिप्तैर्लोहकंटकैः १९ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीतिद्वाभ्याम् यद्याहारस्त्यज्यतेतर्हिअन्येंद्रिय
जयः केवलंभवतिरसनेंद्रियंवर्द्धते यदितुभुज्यतेतर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेंद्रियक्षोभ्यः स्यात् अतोरसासक्तिंपरित्यज्यौषधवद्भुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्त
मपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यतइतिविशेषः २० ७

२१ पिंगलायानैराश्यंशिक्षितमितिवक्तुंतदाख्यानमाह पिंगलेत्यादिना मेमयाशिक्षितम् २२ स्वैरिणी कामचारिणी संकेतेरतिस्थाने २३ तान्वित्तवतः सधनान् अतएव शुल्कदान् मूल्यदान्कांतान्सुरताहान् २४ अपिसंभावनायाम् अन्योपिमामुपेष्यत्येवंदुराशयेत्युत्तरेणान्वयः २५ द्वार्यवलंबमानापुनः प्रविशतिपुनर्निर्गच्छति एवंकुर्वती निशीथमर्द्धरात्रम् २६ निर्वेदोऽलंबुद्धिः वित्तचिंतैवहेतुर्यस्यसः २७ यथायथावत् ममगत्तः शृणु ननुकिंनिर्विण्णायागीतश्रवणेनतत्राह हियस्मात् पुरुषस्य आशापाशानांनिर्वेदोऽसिर्यथातथाछेत्ता तत्रहेतुः नहीति अंगहेराजन् २८ अविजितात्मत्वेहेतुः याऽहंबालिशाविवेकशून्यातस्याःकुतः येनकारणेनअसतः तुच्छान्नरात्कामंकामये २९ बालिशत्वंप्रपंचयति संतमितिचतुर्भिः समीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरम् ३० अतिविगर्ह्याविनिंद्यायावार्ताजीविकातया कुतः सांकेत्येऽनयाह्वत्तिः तया बहुव्रीहिणात्स्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटात् अथचअर्थतृषः लुब्धात् अतएवानुशोच्यान्नरात् याऽहंवित्तंरतिंचेच्छ

तावज्जितेंद्रियोनस्याद्विजितान्येंद्रियःपुमान् नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २१ पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा तस्यांमेशिक्षितं किंचिन्निबोधनृपनंदन २२ सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती अभूत्कालेबहिर्द्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २३ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान् पुरुषर्षभ तान्शुल्कदान्वित्तवतः कांतान्मेनेऽर्थकामुका २४ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीवनी अप्यन्योवित्तवान्कोपिमामुपैष्यतिभूरिदः २५ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वार्यवलंबती निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत २६ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः निर्वेदः परमोजज्ञेचिंताहेतुः सुखावहः २७ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम निर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति २८ पिंगलोवाच अहोमेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा २९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय अकामदंदुःखभयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३० अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्याऽतिविगर्ह्यवार्त्तया स्त्रैणान्नराद्यर्थतृषोऽनुशोच्यात्क्रीतेनवित्तंरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम् क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णंमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानांपुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ३३ सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरीरिणाम् तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कामायेकामदानराः आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ३५

ती मयावृथात्मापरितापितः केनवित्तमिच्छतीति तेननरेणक्रीतेनस्वयंविक्रीतेनात्मनादेहेन ३१ अहोधिक्मांयाऽहमितिबीभत्सितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणास्तानिहतस्तिर्यक्वेणुः वंश्यास्तस्मिन्नुभयतोनिहिताँवेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिन्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत् सवंशः पार्श्वास्थानिवंश्यानि स्थूणाहस्तपादास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चपिनद्धंछादितंतथापिक्षरंतिनवद्वाराणियस्मिन्तत् एवंभूतागाररूपंनृशरीरमेतत् मत्मत्तोऽन्याकावाकांतबुद्ध्याउपैतिसेवते ३२ सत्संगतोसत्याम प्यहोममनोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसतीअच्युतादन्यंकामंभोगमिच्छंतीसा ३३ एवंनिर्विण्णासतीअतःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरः आत्मनैवआत्मानमेवनिवेद्य तंविक्रीयविशेषेणक्रीत्वाअनेनैवसहरमेरमालक्ष्मीर्यथा ३४ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यंतवंतोयेकामाःविषयाःकामदानरावादेवावाकालकलिताः भार्यायाःकियत्प्रियंकृतवंतःनकिंचित् अतोनेहामुत्रचतद्व्यतिरिक्तःकोपि सेव्योऽस्तीत्यर्थः ३५

एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशायस्याअस्स्यामे ३६ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टाऽसिकथंविष्णुःप्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्यात्वेदइंस्यांतर्ह्येवंनिर्वेदहे
तवः क्लेशानस्युरित्यर्थः येननिर्वेदेनअनुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्य परित्यज्य ३७ अतः तेनश्रीविष्णुनाउपकृतंकृतमुपकारंनिर्वेदलक्षणम् ग्राम्येषुनरेषुविषयेषुवासंग
ताः ३८ कथंव्रजसितदाह संतुष्टेति ३९ ननुब्रह्मादीन्हित्वाअमुनैवेतिकोऽयंनियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतविवेकम् ४० तर्हि किमात्मत्राणोपा
धिनातंभजिष्यसि नतत्रसर्वतोनिर्विद्य भगवद्भजनेप्रवृत्तस्यात्मनएवसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति यदाएवंजगत् ततश्चाप्रमत्तः सन्निखिलात् इहामुत्रच
भोगात्निर्विद्येत तदाहि आत्मनैवात्मनोगोप्तेत्यन्वयः अतः केवलंप्रेम्णैवभजामीतिभावः ४१ कांतस्यतर्षोभिलाषस्तेनोजाताम् ४२ फलितमाह आशाही
ति ४३ इत्येकादशेटीकायामष्टमोऽध्यायः ८ नवमेकुररादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितम् श्रुत्वायदुःकृतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितम् १ कुरराच्छिक्षित

नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा निर्वेदोऽयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाः क्लेशानिर्वेदहेतवः येनानुबंधंनि
र्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरम् ३८ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथा
लाभेनजीवती विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३९ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणम् ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः
४० आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाऽखिलात् अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ४१ ब्राह्मणउवाच एवंव्यवसितमतिर्दु
राशांकांततर्षजाम् छित्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ४२ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखम् यथासंछिद्यकांताशांसुखं
सुष्वापपिंगला ४३ इतिश्रीभागव॰म॰एकादशस्कंधेपिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः ८ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखायययद्यत
प्रियतमंनृणाम् अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत
२ नमेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् आत्मक्रीडआत्मरतिर्विचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ योविमुग्धोज
डोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४ क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृणानान्गृहमागतान् स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थं-
शालीन्रहसिपार्थिव अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातज्जुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडितातत: बभंजैकैकशःशंखान्
द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्घोषोह्यवघ्नंत्याःस्मशंखयोः तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवद्ध्वनिः ८ माह परिग्रहोहीति यद्यस्मि

यतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान्परिग्रहोदुःखमितिविद्वान्सन्यस्त्वकिंचनःत्यक्तपरिग्रहःनतुदरिद्रः १ तदाह सामिषमिति २ अर्भकशिक्षामाह नेति गेहपुत्रिणांतद्वतां
याभवतिचिंतासाचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडायस्यआत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ३ नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिंसादृश्यंनैश्चिंत्यंपरमसुखमित्याह द्वाविति विमुग्धःअज्ञःजडोऽ
नुद्यमः एवंभूतोयोबालःयश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्राप्तः तौद्वौ ४ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान्स्ववरणायागतान् बंधुषुपित्रादिषु ५
शंखाःशंखवलयाःमहद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ६ सामहतीबुद्धिमती तत्स्वयंशाल्यवहननंजुगुप्सितंचदरिद्रताद्योतकम् एकैकशःक्रमेणैकमेकंबभंजकरादपसारि
तवती ७ निरभिदत्पृथक्कृतवती ८

ननु कुमार्यास्तव च कथं संगतिस्तत्राह लोकानिति ९ वास इति प्रथमांतपाठे कलहहेतुः वार्तागोष्ठीहेतुर्भवेदित्यर्थः १० चित्तैकाग्रताहेतोस्तास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति- शरकाराच्छिक्षितमित्याह मन इति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेन श्वासजयः तस्य च जयेन श्वासाधीनं मनो निश्चलं भवति ननु क्षणं निश्चलं सदपि मनो विषयवासन यायादिविक्षिप्येत सुषुप्ताविव सर्वथा लीयेत वा तदा किं तत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमाणमभ्यासयोगेन लक्ष्ये ध्रियमाणं स्थिरीक्रियमाणम् ११ एकत्रेति कुत्र तदाह यस्मिन्निति यत् लयविक्षेपात्मकं मनः एतद्यस्मिन्परमानंदरूपे भगवति लब्धास्पदं सत् कर्मरेणून्कर्मवासनाः मुंचति तस्मिन् ननु कर्मवासनात्यागेऽपि सुषुप्तिवल्लयो दुर्वारः न सत्त्वेनेति वृद्धेन उपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावे विक्षेपलयाभावान्निर्वाणमवृत्तिकं ध्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतः अनिंधनम् इंधनं गुणाः तत्कार्यं च तद्रहितम् तदुक्तं योगशास्त्रे मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः या संप्रज्ञातनामासौ समाधिरभिधीयत इति १२ ततश्च नहेतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरं स्मृत्वा इषौ गतात्मा तस्य च ऋजूकरणे दत्तचित्तः भेरीघोषैरंतिके व्रजंतं नृपतिमपि न वेद तद्वत् १३ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापत्यागे कुमारीगुरुः

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिंदम लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि एक एव चरेत्तस्मात् कुमार्या इव कंकणः १० मन एकत्र संयुज्याज्जितश्वासो जितासनः वैराग्याभ्यासयोगेन ध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनो लब्धपदं यदेतच्छनैः शनैर्मुंचति कर्मरेणून् सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो न वेद किंचिद्बहिरंतरं वा यथेषुकारो नृपतिं व्रजंतमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभाषणः १४ गृहारंभोऽतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते १५ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया संहृत्य कालकलया कल्पांत इदमीश्वरः १६ एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु १७ सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः १७ परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः केवलानुभवानंदसंदोहो निरुपाधिकः १८ केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् संक्षोभयन्सृजत्यादौ तया सूत्रमरिंदम १९

जनसंगत्यागे सर्पः स यथा जनाच्छंकमानः एकाकी विचरति नियतनिकेतरहितश्च सदाऽप्रमत्तश्च एकांतवासी च आचारैर्गतिभिः सविशेषो निर्विशेषो वेति न लक्ष्यते तेन च असहायश्च मितभाषी च तद्वन्मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः १४ किंच गृहारंभ इति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्य सुखं यथा भवति तथा वर्द्धते १५ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टांतेन मया संभावितावितिवक्तुं प्रथमं संहारप्रकारमाह एक इति सार्द्धत्रयेण एकः कारकनिरपेक्षः पूर्वसृष्टमिदं जगत् कालकलया कालशक्त्या संहृत्य १६ एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु साम्यं गुणसाम्यं प्रधानम् तदुपाधिः पुरुषः तयोरीश्वरः १७ परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरेऽन्ये च मुक्ता जीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्र हेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनंदानां संदोहः समूहः परमानंद इत्यर्थः कुतः निरुपाधिकः १८ अतः केवलादेव सृष्टिं दर्शयति केवलेनात्मानुभावेन कालेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति जीवसंसारहेतुभूतं सूत्रे सृष्टेऽपि स्वमायेति संबोधयति आरिंदम अरीन्रागादीन् दमयितुं समर्थ १९

सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्य नामितिस्त्रीलिंगेन परामर्शः त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयकार्यम् अतएव विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेण सृजंतीम् त्रि
गुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां कारणमाह यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिरूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानीति श्रुतेः येन वाय्वात्मप्राणरूपेण जीवः संसरति २० तदेवं शिक्षितमर्थमुक्त्वा दृष्टांतमाह यथेति हृदयात् उद्गतां वक्त्रतः वक्त्रेण संतत्य प्रसा
र्य विहृत्य क्रीडित्वा २१ भगवद्ध्यानपराणां तत्सारूप्यं न चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषात् ज्ञातमित्याह यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रम् २२ कुड्यां प्रवेशितः निरुद्धः भये
न ध्यायन् सात्मतां तत्सारूप्यं साम्य नामिति पाठे त्वार्षता पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यस्यायमभिप्रायः यदा तेनैव देहेनान्यसारूप्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहांतरेण सा
रूप्यं घटत इति २३ स्वदेहादेव शिक्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनो देहाच्छिक्षितम् २४ गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्वनिधनमुत्पत्तिविना
शौ बिभ्रत्त्वम् किंच सततं संततमार्त्युदर्कं दुःखमेवोत्तरफलं बिभ्रत् यद्वा सतताऽर्तिरेव उदर्कः उत्तरफलं यस्य तत्सत्वनिधनं बिभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्वानीति

तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजंतीं विश्वतोमुखम् यस्मिन्प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया
विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः २१ यत्रयत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वाऽपि याति तत्तत्स्वरूपताम् २२ कीटः पेशस्कृतं ध्या
यन् कुड्यां तेन प्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे व
दतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्त्वमसत्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् तत्वान्यनेन विमृशामि यथा तथाऽपि पारक्यमित्यवसितो
विचराम्यसंगः २५ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् स्वांते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्ट्वाऽस्य बीजम
वसीदति वृक्षधर्मः २६ जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सप
त्न्य इव गेहपतिं लुनंति २७ सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या वृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्माव
लोकधिषणं मुदमाप देवः २८

यथा यथावत् एवमत्युपकारित्वेऽपि देहे नैवास्थाकर्तव्येत्याह तथाऽपीति पारक्यं शृगालादिभक्ष्यमिति विनिश्चितवान् २५ सत
तार्त्युदर्कं तं प्रपंचयति जायेति द्वाभ्याम् यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्णाति पुरुषः कथंभूतः सकृच्छ्रं यथा भवति तथा
वरुद्धानि संचितानि धनानि येन सः देहविशेषणं वा स देहः स्वांते स्वस्यायुषोंऽते अवसीदति नश्यति किंच देहनाशेऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याह अस्य पुरुषस्य देहांतरबी
जं कर्म सृष्ट्वेति वृक्षस्येव धर्मो यस्य सः २६ किंच जिह्वेति अमुं देहं तदभिमानिनं पुरुषं वा एकतः रसं प्रति जिह्वा अपकर्षति आच्छिनत्ति कर्हि कदाचित् तर्षा पिपासा
जलं प्रति शिश्नो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरमन्नमात्रं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गंधं प्रति चपलदृक् रूपं प्रति क्व च क्वचित् स्वस्वविषयं प्रति कर्मशक्तिः अन्यदपि
कर्मेंद्रियं लुनंति त्रोटयंति २७ तदेवं देहो गुरुरित्यादित्रिभिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्य देहस्यातिदुर्लभत्वं दर्शयन्नीश्वरनिष्ठां विधत्ते सृष्ट्वेति द्वाभ्याम् पुरा
णि शरीराणि पुरुषं पुरुषदेहं ब्रह्मणोऽवलोकाय आपरोक्ष्याय धिषणा बुद्धिर्यस्मिन् तम् तदुक्तम् तासां मे पौरुषी प्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मेत्यादि ईश्वरो

हिकरणाधिष्ठात्रीरग्न्यादिदेवताःवागादिभिःसहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंत सचताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रममानीतवान् ततस्तादेव
ताःसोऽब्रवीद्यथायतनंचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहेप्रविशतेति तदाहताभ्यइत्यादि तथाताभ्योगामनयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽयमलमितिताभ्योऽश्वमानयत्ताअब्रुवन्नवैनोऽ
यमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवंस्कृसंस्कृतंबतेतिच २८ तस्माद्बहूनांसंभवानांजन्मनामंतेमानुष्यमनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकंदैवाल्लब्ध्वाइदमनुमृत्युअन्व
नुनिरंतरंमृत्युर्वायस्यतत् यावन्नपतेत्तावदेव तूर्णंशीघ्रंनिःश्रेयसाययतेत विषयःपुनःसर्वतःपश्वादियोनिष्वपिस्यादेव २९ तदेवंहेयोपादेयविवेकंबहुधानिरूप्येदा
नींयदुक्तंत्वंतुकल्पःकविर्दक्षइत्यादितत्रोत्तरमाह एवमिति एवंबहुभ्योगुरुभ्यःशिक्षितेनविशिष्टंज्ञानमेवआलोकःप्रदीपोयस्यसः ससम्यंतंवाआत्मविशेषणम् आत्मनि
स्थितएवमहींविचरामि ३० ननुकिंबहुभिर्गुरुभिःनहिम्वेतकेतुभृगुप्रमुखैर्बहवोगुरवआश्रितास्तत्राह नह्येकस्मादिति बहुधासप्रपंचंनिष्प्रपंचभेदादिभिःअयंभावः
नैतेपरमार्थोपदेशगुरवःकिंत्वन्वयव्यतिरेकाभ्यांआत्मन्यसंभावनादिमात्रनिवर्तकाः तेषांबहुत्वंयुक्तमेवेतिज्ञानप्रदंगुरुमेकमेववक्ष्यति मदभिज्ञंशांतमुपासीतेति

लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसंभवांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविषयःखलुसर्वतःस्यात् २९
एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआत्मनि विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम् ब्रह्मैत
दद्वितीयंवैगीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगभीरधीः वंदितोऽभ्यर्थितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम्
३२ अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह ३३ इतिश्रीभागव० महा० एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवा
देनवमोऽध्यायः ९ श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुसदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मासमाचरेत् १ अन्वीक्षेत
विशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनाम् गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलस्त
थाभेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ उक्तंच तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्त

ममिति ३१ विप्रोदत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुभयीयंयदुर्हेहयाद्याइत्युक्तत्वात् यथागतंतथैवयदृच्छयाययावित्यर्थः ३२ भगवान्स्वीयंब्रह्मवित्कुलमितिश्लाघते नःपूर्वेषांपूर्व
जइति अत्रसंग्रहश्लोकः कपोतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः पतंगकुररश्चाष्टौहेयार्थेगुरवोमताः १ मधुकृन्मधुहर्ताचपिंगलाचद्वयोरयम् उपादेयार्थविज्ञानेशेषाःपृ
थ्व्यादयोमताः २ तदवांतरभेदश्चतत्रतत्रस्फुटीकृतः अध्यायत्रितयेचाष्टनवाष्टावीरिताःक्रमात् ३३ इत्येकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेटीकायांनवमोऽध्यायः ९ चतु
र्विंशतिगुर्वास्यात्लब्धसंभावनाध्रुवः उद्धवस्यात्मतत्त्वास्यैसाधनोक्तिरतःपरैः १ दशमेदेहसंबंधात्संसृतिर्नात्मनःस्वतः इत्येतद्वर्णयामासमतांतरनिरासतः २ तदेवम
न्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्यतत्त्वज्ञानावाप्तिदितआरभ्यसाधनान्युपदिशतिभगवान् मयेति मयापंचरात्राद्युक्तेवैष्णवधर्मेष्ववहितःअप्रमत्तःसन्तदविरोधेनवर्णा
द्याचारमनुतिष्ठेत् १ कथमकामात्मतासंभवतितत्राह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैःविशुद्धचित्तःसन् देहिनांविषयेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाःतेषांफलवैपरीत्यंपश्येत् ए
वंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् २ किंनकाम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलःअर्थशून्यः अत्रैवंप्रयोगः इंद्रियैर्याबाह्यनानाबुद्धिःसाविफला नानात्मकत्वात्म
नोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ३ मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्धयोःनित्यनैमित्तिकेकुर्यात् प्रत्यवायजिहासयाइतिस्मृतिः अतःप्रवृत्तंकाम्यंकर्मत्यजेत्निवृत्तंनित्यनैमित्तिक
मेवकुर्यात् आत्मविचारेतुसम्यक्प्रवृत्तोनित्यंकर्मचोदनामपिनाद्रियेत ४ ध ध

किंच यमानहिंसादीन् अभीक्ष्णमादरेणसेवेत शौचादींस्तुनियमान्क्वचिद्यदाशक्तिस्तदाआत्मज्ञानाविरोधेन यमाह्यादशनियमांश्चैकोनविंशोध्यायेवक्ष्यति किंच यमेष्वप्या दरंपरित्यज्यगुरुमुपासीनेत्याह मदभिज्ञमिति तदात्मकंमद्रूपम् ५ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति दक्षः अनलसः निर्ममः जायादिषुममताशून्यः गुरौतुदृढसौहृदः अ मत्सरः अव्यग्रः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ६ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममः स्यात्तत्राह जायेति औदासिन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोऽर्थप्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिंश्चदेहेआत्मनोऽर्थः सुखादिःसमएवकेनविशेषेणतेष्वेवममत्वाभि निवेशइत्येवमुदासीनःसन्गुरुंप्रपद्येतेति ७ अहोकोऽसौदेहाद्व्यतिरिक्तआत्मायस्यैक्यादर्थःसर्वेषुसमः स्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्मा न्यः यतोविलक्षणः द्वैधावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षितास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्यात्विलक्षणः स्वप्रकाशश्चजडात्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाऽग्निर्दाहकःप्रकाशक श्चदाह्यात्प्रकाशाच्चदारुणःकाष्ठादन्यस्तद्वदिति ८ अनेनैवदृष्टांतेननित्यत्वानादित्वविमुक्तत्वेकर्तृत्वादयोपिसिद्ध्यंतीत्याह निरोधीति यथादारुष्वंतःप्रविष्टोऽग्निस्त

यमानपीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः असत्वरोऽ र्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायाऽपत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मा द्देहादात्मेक्षितास्वदृक् यथाग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोपत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेह गुणान्परः ९ योसौगुणैर्विरचितोदेहोऽयंपुरुषस्यहि संसारस्तन्निबंधोऽयंपुंसोविद्याच्छिदात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थंकेवलंप रम् संगम्यनिरसेदेतद्वस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११ आचार्योऽरणिराद्यःस्यादंतेवास्युत्तरारणिः तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः १२ वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूताम् गुणांश्चसंदह्यदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः १३ कृतान्नाशादीन्प्राप्नोति

नतुस्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीन्देहात्मयोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्चनित्यत्वादिभिरपिवैलक्षण्यादन्यत्वमितिभावः ९ नन्वग्नेर्दारुसंयो गात्तद्धर्मप्राप्तिःघटतेआत्मनस्त्वसंगत्वात्कथंदेहेनतद्धर्मैर्वासंबंधः संबंधेवाकुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह योऽसाविति पुरुषस्येश्वरस्याधीनैर्मायागुणैः योऽसौसूक्ष्मःअ यंचस्थूलोदेहोविरचितःपुंसोजीवस्यायंसंसारः तन्निबंधनस्तदध्यासकृतःहि यस्मादेवंतस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनोविद्याविज्ञानंतस्यछित् छेत्री आ च्छिदितिवापदच्छेदः १० यस्मादेवंतस्माज्जिज्ञासयाविचारेणआत्मस्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यग्ज्ञात्वाएतत्एतस्मिन्देहादौवस्तुबुद्धिंस्थूलसूक्ष्म क्रमेणनिरसेत्त्यजेत् ११ गुरोर्लब्धाविद्याअविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेतिस्फुटीकर्तुंविद्योत्पत्तिमग्न्युत्पत्तिरूपकेणनिरूपयति आचार्यइति आद्यः अधरः तत्संधा नंतयोर्मध्यमंमंथनकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशः विद्यातुसंधिः संधौभवत्यग्निरिव तथाचश्रुतिः आचार्यः पूर्वरूपम् अंतेवास्युत्तररूपम् विद्यासंधिःप्रवचनंसंधान मिति १२ अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणःतेनशिष्येणप्राप्तातेनगुरुणोपदिष्टावाअतिविशुद्धाबुद्धिःगुणकार्यरूपांमायांनिवर्तयति यदा त्मकमेतद्विश्वंजीवस्यसंसृतिनिमित्तंतान्गुणांश्चदग्ध्वाअसमित्तनिरिंधनःतस्मात्कार्येणकारणेनविद्ययाचव्यवधानाभावात्साक्षात्परमानंदरूपोभवतीति

एवंतावत्स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएकएवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्व्यतिरिक्तंसर्वमनित्यंमायामयंच अतःसर्वतोविरक्तःसन्नात्मज्ञानेनमुच्यत इत्युक्तम् विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवंश्रुतिसमन्वयेननिर्णीते ऽप्यर्थेमतांतरविरोधेनसंदोहोमाभूदितितन्मतंनिराकर्तुमुद्भावयति अथमन्यसेएषांजीवात्मनांकर्मकर्तृणांसुखदुःखयोर्भोक्तॄणांचनानात्वमिति एवंहिजैमनीयामन्यंते अहंप्रत्ययविज्ञेयएवात्माप्रतिशरीरंभिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्चनतुतत्स्वरूपभूतोनिर्विकारएकः परमात्मास्तीति यथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयोज्ञातव्यः सर्वदैवहिइति तथावैराग्यंचनसंभवति तथाहि भोगस्थानानामनित्यत्वाद्वावैराग्यंभवेत् भोगकालस्यवातदुपायकर्मबोधकागमस्यवाभोक्तुरात्मनोवानत्वेतदस्तीत्याह अथनित्यत्वंलोककालागमात्मनांमन्यसइति १४ नचभोग्यानांविच्छेदान्मायामयत्वाद्वावैराग्यंस्यादित्याह सर्वभावानांस्वरूपंदनादीनांसंस्थास्थितिः औत्पत्तिकीप्रवाहरूपेणनित्या तथाचवदंतिनकदाचिदनीदृशंजगदिति अतस्तत्कर्ताकश्चिदीश्वरोनास्तीतिभावः किंच यथायथावत्ततनुभायामयीत्यर्थः नचात्मस्वरूपभूतंनित्यमेकंज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदेनधीर्जायते अतोऽनित्याभिद्यतेच अयंगूढोऽभिप्रायः नहिनित्यज्ञानरूपआत्माअपितुज्ञानपरिणामवान् नचविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपास्यननित्यत्वेविरोत्स्यतइति अतोमुक्तावींद्रियादिरहितस्यपरिणामासंभवाज्जडत्वेन

अथैषांकर्मकर्तृणांभोक्तॄणांसुखदुःखयोः नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४ मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीयथा तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यंगसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः कालावयवतःसंतिभावाजन्मादयोऽसकृत् १६ अत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते भोक्तुश्चदुःखसुखयोः कोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि तथाचदुःखंमूढानांवृथाहंकरणंपरम् १८ यदिप्राप्तंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः तेऽप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थः सुखयत्येनंकामोवामृत्युरंतिके आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवनतुष्टिदः २० श्रुतंचदृष्टवद्दुष्टंस्पर्धासूयाऽत्ययव्ययैः बह्वंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापिनिष्फलम् २१

तत्रामेरपुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिरेवश्रेयसीननिवृत्तिरिति १५ तत्रतावदुक्तमंगीकृत्यवैराग्योपपादनायप्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वंप्रपंचयति एवमपीत्यादिनालोकानां-लोकपालानामित्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन अंगहेउद्धव कालावयवतःसंवत्सरादिरूपात् १६ अत्रापीति स्वातंत्र्यपक्षेदुष्कर्मणोदुःखभोगस्यवाऽसंभवादित्यर्थः १७ ननुयेसम्यक्कर्मकर्तुंजानंतितेसुखिनएव येतुनजानंतितएवदुःखिनइतिचेत्तत्राह नेति विदुषामपिकिंचित्सुखंनविद्यते तथामूढानामपिदुःखंनविद्यते अतोवृथाकर्मकुशलत्वात्सुखिनइति तेषांकेवलंवृथैवाहंकारइत्यर्थः १८ अंगीकृत्याह यदीति तंयोगमुपायंनविदुर्यथासाक्षान्मृत्युर्नप्रभवेत् १९ तथापियावज्जीवंसुखंभविष्यतीतिचेत्तन्नेत्याह कोन्विति यतःअंतिकेवर्तमानोमृत्युर्नतुष्टिंददाति आघातंवधस्थानंप्रति २० एवमस्मिंल्लोकेसुखंनास्तीत्युक्तम् लोकांतरेऽपितथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतंस्वर्गादितदपिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनम् असूयापरगुणेदोषाविष्करणम् अत्ययोनाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टम् यद्वा व्ययोनाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशयः तंदृष्ट्वातदप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किंच बह्वोंतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन्कामेसुखेतस्यभावस्तत्त्वम् तस्मात् कृषिर्यथाबहुविघ्नातद्वत् बहुसुखत्वेनश्रुतमपिनिष्फलम् २१

विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापिनाशदुःखंदुष्परिहरमित्याह अंतरायैरितिपंचभिः निर्जितंसाधितम् २२ यज्ञैर्देवताइंद्रादिरूपाइष्ट्वा २३ स्वपुण्यैरुपार्जितैःसर्वभोगसं
पन्नेदेवीनांमध्येविहरन्गंधर्वैरुपगीयते २४ कामगेनइच्छयागच्छताविमानेन किंकिणीजालमालिनाक्षुद्रघंटिकासमूहशोभिनासहस्त्रीभिःसुराक्रीडेषुनंदनादिषुक्री
डन्नात्मपातंनवेद २५ कालेनचालितःपातितः २६ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेणकाम्येकर्मणिवातल्लंघनेनाधर्मेवा तत्रकाम्यप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदी
ति यदिचेत्यन्वयः अजितेंद्रियत्वात्कामात्माअतःकृपणःअतोलुब्धोभोगतृष्णाकुलःअतःस्त्रैणःस्त्रीलंपटःतदर्थंभूतविहिंसकः २७ किंच दुष्टजनप्रलोभितोधना
यर्थंपशूनविधिनाहत्वातमःस्थावरतांयाति २८ एवंकर्मसुप्रवृत्तस्यनसुखंनचविनिवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति २९ तथापिलोकानांनित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलो
कपालानांसुखमस्तीतिचेत्तत्राह लोकानामिति द्वौपरार्धौपरमायुर्यस्यतस्यब्रह्मणोऽपि तथाचश्रुतिः भीषाऽस्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चें
द्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति अतःप्रवृत्तिमार्गस्यैवमनर्थहेतुत्वाद्विरक्त्यातंतोनिवृत्तिरेवयुक्तेतितात्पर्यार्थः ३० एतेनैवस्वयमीश्वरत्वाविष्कारेणेश्वराभावांगीकारः

अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु २२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः भुंजीतदे
ववत्तत्रभोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २२ स्त्रीभिःकामगया
नेनकिंकिणीजालमालिना क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः २५ तावत्समोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छ
न्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतःसंगादसतांवाऽजितेंद्रियः कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूतग
णान्यजन् नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुनः देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९
लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्पजीविनाम् ब्रह्मणोऽपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोऽनुसृजतेगुणान् जीवस्तु
गुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंता
वदीश्वरतोभयम् यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचाऽर्पिताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरे
सति ३४

परित्यक्तः अन्यदपिप्रौढ्यापूर्वमंगीकृतंनिराकरोतिचतुर्भिः तत्रयदुक्तं कर्तृभोक्तृरूपएवात्मेतितन्निराकरोति गुणाइति गुणाइंद्रियाणिकर्माणिसृ
जंति नत्वात्मा आत्मैवेंद्रियाणिप्रवर्तयन्कर्माणिकरोतीतिचेत् नेत्याह गुणइति गुणःसत्वादिःगुणान्इंद्रियाणिअनुसृजतेप्रवर्तयतिनत्वात्मा अतःकर्तृत्वंतावन्नास्ति
भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयुक्तइंद्रियादिसंयुक्तःकुतइत्यतआह असौतेषुअहंकारवानित्यर्थः ३१ यच्चोक्तमात्मनोनानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह या
वत्स्यादिति गुणानांवैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मनएकत्वेकथंपारतंत्र्यमुक्तंकथंवालोकपालादीनामपितद्भयमित्युक्तंतत्राह नानात्वमिति ३२ यच्चगूढमभिप्रेतंप्र
वृत्तिरेवश्रेयसीतितत्राह यएतदिति एतद्गुणवैषम्यंतत्कृतंभोगंकर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनामनित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताःप्रोताःसंतोमुह्यंति ३३ नकेवलंम
नित्यतामात्रं किंतुमायामयत्वमपीत्याह कालइतिस्वभावादेवसत्वादिपरिणामहेतुःधर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरेमायाक्षोभेसतिमामेवप्राहुः नतुमद्व्यतिरिक्ताः
संति ३४

ततोनिवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धम् एवंतावदेकएवात्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधःकृतःसंसारःआत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तंविलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना
तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतम् अथैषामित्यादिनातत्रपृच्छतिगुणेष्विति अयमर्थः गुणेषुअसत्सुमुक्तिःसत्स्वेववा आद्येज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेच
गुणेषुवर्तमानोपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुखदुःखादिषुचकथंनबध्येत तथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथंबध्यत
इति ३५ यदितुसत्स्वेवतदहंकारेणबध्यतेतन्निवृत्याचमुच्यतइतिमतंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंवर्तेतेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ३६
एतत्एतद्विषयंप्रश्नम् किंच एकएवात्माअनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यंस्यात् तत्रमेभ्रमोभवतीत्याह नित्यब
द्धइति ३७ इत्येकादशस्कंधेटीकायांदशमोऽध्यायः १० एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणम् साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितम् १ नित्यमुक्तोनित्यबद्धए
कएवेतिमेभ्रमः इतियदुक्तंतत्किंवस्तुतोविरोधःप्रतीतितोवा नाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्याम् आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतःमदधीनस

उद्धवउवाच गुणेषुवर्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः किंभुं
जीतोतविसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ३७ इतिश्रीभाग० म०
एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः १० श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः गुणस्यमायामूलत्वान्न
मेमोक्षोनबंधनम् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहोत्पत्तिश्चमायया स्वप्नोयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २ विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवश
रीरिणाम् मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३

त्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवत् वास्तवत्वंकिंनस्यात् तत्रा
ह गुणस्यमायामूलत्वात् बंधनंनास्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्येततत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमत्कृतोनिर्णयः अलमतिकुतर्कैरित्यर्थः
अथवैवमन्वयः आत्माबद्धोमुक्तइतियाव्याख्याउक्तिः सामेगुणतःमद्गुणपारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणानियं तारित्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षो
वेति अन्यत्समानम् १ एवंकारणभूतगुणानांमायामयत्वात्तत्कार्यसंसृतिर्मायैतिप्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वप्नः आत्मनःबुद्धेरेवख्यातिःविवर्तःतद्वत् २
अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्ति प्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटतइत्याह विद्याऽविद्येति तन्यतेमोक्षबंधावाभ्यामितितनूशक्ती कुतःमेमाययाविनिर्मितेमायावृत्तिरूपत्वात्
मोक्षबंधकरीत्येकवचनंद्विवचनार्थे ननुतत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनियतत्वेनस्याताम् न आद्येअनादी अतोयावदविद्यांप्रवर्तयामितावद्बंधः यदाविद्यांददामि
तदामोक्षःस्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे बंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकः कैवल्यदःपरंब्रह्मविष्णुरेवसनातनइति ३ घ

तत्रशरीरिणामिति बहुवचननिर्देशादुपयभेदेनाविरोधउक्तइतिभ्रांतिंव्यावर्तयन्बंधमोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हि किमात्मभेदान्तवापिबंधः नहीत्याह
अस्यजीवस्यैवेति नन्वात्मभेदेजीवोनामकोऽन्योऽस्ति पृथक् कथंचबंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावः यथैकस्यापिचंद्रादेर्जलाद्युपाधिना
बिंबप्रतिबिंबरूपोभेदः तथाचजलकृताःकंपादयः प्रतिबिंबस्यैव तथाचप्रतिबिंबानामप्युपाधिभेदेनभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभग्नेतद्गतप्रतिबिंबस्यैवबिंबैक्यंनान्यगतस्य
तथाऽविद्यायांप्रतिबिंबितस्यमदंशस्यजीवस्यैवतत्कृतोबंधः तस्यचोपाधितोभेदान्नाव्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटाकाशेरजोधूमादिभिर्युते नसर्वेसंप्रयुज्यं
तेतथाजीवाःसुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यंस्वबुद्ध्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयति हेमहामतेइतरोमोक्षः ४ तदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथंवर्तेनेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्न-
स्योत्तरमाह अथेति तच्चवैलक्षण्यंद्विविधम् जीवेश्वरयोरेकंजीवानांचैकं तत्रजीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मवतोःए
कस्मिन्धर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनस्थितयोः ५ सुपर्णौवृक्षात्पक्षिणाविवदेहात्पृथग्भूतौसदृशौचिद्रूपत्वात् सखायोअवियोगादेकमत्यात्चयदृच्छयाअनि
रुक्तयामायायावृश्च्यतइतिवृक्षोदेहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखंवृक्षंयोवेदसंप्रतीतिश्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थंप्राहुरव्ययम् छंदांसियस्यपर्णानियस्तंवेदसवेदवि

एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवमहामते बंधोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्ययाचतथेतरः ४ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते विरुद्धधर्मिणो-
स्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौचवृक्षे एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरन्नोऽपिबलेनभू
यान् ६ आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः योऽविद्ययायुक्सतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७ देहस्थोऽपिनदे
हस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्थोऽपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा ८ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्य
स्त्वविक्रियः ९ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा वर्तमानोऽबुधस्तत्रकर्तास्मीतिनिबध्यते १० दितिस्मृतेश्च तस्मिन्कृतंनीडनिकेतनंतद्दयरू

पंयाभ्यांतौ तयोर्मध्येएकोजीवःपिप्पलान्नंपिप्पलोऽश्वत्थःतस्मिन्नदनीयंकर्मफलमित्यर्थः खादतिभक्षयति अन्यःईश्वरःनिरन्नःअभोक्ताऽपिनिजानंदतृप्तोबलेनज्ञा
नादिशक्त्याभूयान् अधिकःश्रुतिश्च द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति ६ बलाधिक्यमेवाह आत्मान
मिति अतोयोऽविद्ययायुक्युक्तःसतुनित्यबद्धःअनादिबद्धः यस्तुविद्याप्रधानःसतुनित्यमुक्तः मायाया अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च ७ इदानींबद्धमुक्तजीवानामेव
मिथोवैलक्षण्यमाह देहस्थोपीतिदशभिः विद्वान्मुक्तःसंस्कारवशेनदेहस्थोऽपिदेहस्थोनभवति यथास्वप्नादुत्थितःस्मर्यमाणेस्वप्नदेहेस्थितोऽपितत्रस्थोनभवति तद्गतसु
खदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथाचवस्तुतःअदेहस्थोऽपिकुमतिःअविद्वान्देहस्थःतन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथास्वप्नदेहगतइति ८ अत्रहेतुत्वेनवैलक्षण्यांतरमाहद्वाभ्या
म् इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगृह्यमाणेष्वपियस्तुविद्वान्सनाहंकुर्यात् अहंगृह्णामीतिमतिंनकुर्यादित्यर्थः कुतःगुणैर्गुणेषुगृह्यमाणेषु अतएवअविक्रियःरागादिशून्यः तदुक्तंगीतासु
तत्त्ववित्तुमहाबाहोगुणकर्मविभागयोः गुणागुणेषुवर्तंतइतिमत्वानसज्जतइति ९ अबुधस्तुपूर्वकर्माधीनेऽस्मिञ्छरीरे वर्तमानःगुणैरिंद्रियैर्भाव्येनकर्मणातत्रदेहादौनिबध्य
ते कुतः कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तंतत्रैव प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैःकर्माणिसर्वशः अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यतइति एतैस्त्रिभिःश्लोकैः कथंवर्तेतेत्यस्यप्र
श्नस्य सुखदुःखशून्योनिरभिमानश्चदेहेवर्ततइत्युत्तरमुक्तंभवति १०

वैलक्षण्यांतरं वदन् किं भुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विरक्तो विद्वान् ११ तथापि अविद्वानिव शयनासनादिषु न बध्यते कुतः न
त्रतत्र विषयेषु गुणान् इंद्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः न तु स्वयमदन् एतदेव कुत इत्यत आह प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धेन यथा खं सर्वत्रावस्थितमपि न सज्जते य
था सविता जले प्रतिबिंबितोऽपि यथाऽनिलः सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् १२ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशया असंभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्र
पंचात् १३ कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्त इत्यर्थः १४ एवं तावद्बद्धमुक्त
योः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तम् इदानीं कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि स्फुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः हिंस्रैर्दुर्जनैः अन्यैर्वा प्राणिभिः यस्यात्मा
देहः पीड्यते यदृच्छया येन केनापि क्वचित् किंचित् अर्च्यते वा स बुधश्चेत्तत्र न व्यतिक्रियते नातिविक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्वितुदति चंदनैर्यश्च लिंप
ति अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति १५ किंच साध्वसाधु वा कुर्वतो वदतो वा जनान् न स्तुवीत न च निंदेत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः स मुक्त इत्यर्थः १६ अपि

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् प्रकृतिस्थोऽप्य
संसक्तो यथा खं सविताऽनिलः १२ वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः
प्राणेंद्रियमनोधियाम् वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः १४ यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद्यदृच्छया अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्य
तिक्रियते बुधः १५ न स्तुवीत न निंदेत कुर्वतः साध्वसाधु वा वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः १६ न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्सा
ध्वसाधु वा आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्ष
तः १८ गां दुग्धदोहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च वित्तं त्वतीर्थीकृतमंग वाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी १९ यस्यां न मे पावन
मंग कर्म स्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलावतारेप्सितजन्म वा स्याद्वंध्यां गिरं तां बिभृयान्न धीरः २० एवं जिज्ञासयाऽपोह्य नानात्वभ्रममात्म
नि उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे २१

च न कुर्यादिति यो दैहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः स मुक्त इतरो बद्ध इत्यर्थः एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञात-
व्यानि १७ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यभिज्ञः पांडित्यमात्रश्लाघी न तूक्तैः साधनैस्तदर्थनिष्ठो भवेत् तं निंदति शब्दब्रह्मणि निष्णातः अर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णा
यात् ध्यानाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अधेनुं निरपसूताम् १८ एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुह्यत इति दो
हः पयः दुग्धो दुहो नोत्तरत्र दुग्धोऽस्ति यस्यास्तां समर्थशून्याम् असतीं भार्यां कामशून्याम् देहं पराधीनं प्रतिक्षणं दुःखहेतुम् असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यं पुत्रम् अतीर्थीकृत
मागते पात्रेऽदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकम् अंग हे उद्धव दुःखानंतरं दुःखमेव यस्य सः रक्षति १९ मया हीनां वाचमित्युक्तं विवृणोति यस्यां मे जगतः शोधकं चरित्रं न
स्यात् किं तत् अस्य विश्वस्य स्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्म वा न स्यात् तां निष्फलां गिरं धीरो धीमान् न धारयेत्
२० उक्तं ज्ञानमार्गमुपसंहरति एवं निश्चित्य सविचारेणात्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासं निरस्य निर्मलं मनो मयि सर्वगे परिपूर्णे समर्प्य संधार्य उपारमेत् न शास्त्रपांडित्यमा
त्रेणेत्यर्थः २१

यद्यनीशः अशक्तः तर्हि आस्तामिदं मद्भक्त्यैव कृतार्थो भविष्यसीत्याह मयीति २२ मदर्पणेन कर्मभिर्विशुद्धसत्वस्यांतरंगां भक्तिमाह श्रद्धालुरिति द्वाभ्याम् अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् २३ आचरन् सेवमानः २४ ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्संगेन लब्धया स भक्तः मामुपासीता ध्याता भवति स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितम् वैनिश्चितम् कृत्स्नेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति २५ सत्संगलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः संति बहवः तत्र तु कीदृशः संमतः भक्तिरपि बहुधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्च नारदादिभिरादृता एतच्च कथ्यताम् २६ इदं चातिगुह्यं त्वयैव वक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना ब्रह्मादिनियंतः २७ अत्र हेतुः त्वमिति व्योमवदसंगः यतः प्रकृतेः परः स्वेषां भक्तानामिच्छया उपात्तं पृथक् परिमितं वपुर्येन सः २८ तत्र त्रिंशल्लक्षणैः साधुं निरूपयति कृपालुरिति पंचभिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यं सारः स्थिरं बलं

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर २२ श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदपाश्रयः लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने २४ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता स वै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विंदते पदम् २५ उद्धव उवाच साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता २६ एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् २७ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक् शांतः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान्जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२

वा यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः २९ कामैरक्षुभितचित्तः दांतः संयतबाह्येंद्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शांतः नियतांतःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः मननशीलः ३० अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडूर्मयः एते जिता येन सः अमानी नमानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्यः परबोधने दक्षः मैत्रः अवंचकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न दृष्टलोभेन कविः सम्यक् ज्ञानी ३१ किंच मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां भजेत सोऽपि एवं पूर्वोक्तवत् सत्तमः किमज्ञानान्नास्तिक्याद्वा न धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि मद्ध्यानविक्षेपकतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यज्य यद्वा भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संत्यज्य अथवा विद्धैकादश्युपवास कृष्णैकादश्युपवासानिवेद्यश्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्मास्तान् संत्यजेदित्यर्थः ३२

किंच यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृशःसच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वापि यद्वाविशेषतः पुनःपुनर्ज्ञात्वाएकांतभावेनयेभजंतिइति ३३ साधुलक्षण मुक्त्वंभक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यष्टभिः लिंगानिप्रतिमादीनि ३४ सर्वलाभोपहरणंसर्वस्यलब्धस्यसमर्पणम् ३५ पर्वाणिजन्माष्टम्यादीनितदनुमोदनम् ३६ बलि विधानंपुष्पोपहारादिसमर्पणम् सर्ववार्षिकपर्वस्कन्चातुर्मास्यैकादश्यादिषुविशेषतः ३७ उद्यानादिकरणेसामर्थ्येसतिस्वतः असतिचान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानंपु ष्पप्रधानम् उपवनंफलप्रधानंवनम् आक्रीडंक्रीडास्थानम् ३८ संमार्जनंरजसोपाकरणम् उपलेपःगोमयादिभिरालेपनम् सेकः तैरेवप्रोक्षणं मंडलवर्तनंसर्व तोभद्रादिकरणम् मत्वंमम ३९ स्वयमन्येनवानिवेदितंनस्वीकुर्यात् एतच्चसाधारणस्थावरविषयम् रागप्राप्तविषयंवाभक्त्यातुग्राह्यमेव षड्भिर्मासोपवासैस्तुयत्फ लंपरिकीर्तितम् विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेनपुण्यंतद्भुंजतांकलौ ह्रदिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोऽच्युतइत्यादिवचनेभ्यः यद्वा

ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः भजंत्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः ३३ मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् परिच र्यास्तुतिःप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव सर्वलाभोपहरणंदास्येनात्मनिवेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनं ममपर्वानुमोदनम् गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राबलिविधानंचसर्ववार्षिकपर्वस्क वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधा रणम् ३७ ममार्चास्थापनेश्रद्धास्वतःसंहत्यचोद्यमः उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः गृ हशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनम् अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्ट तमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणोगावोवैष्णवः खंमरुज्जलम् भूरात्मासर्व- भूतानिभद्रपूजापदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना ४३ वैष्णवेबंधुसत्कृत्या ह्र दिखेध्याननिष्ठया वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेत माम् ४५ धिष्ण्येष्वेष्वितिमद्रूपंशंखचक्रगदांऽबुजैः युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः लभ तेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिःसाधुसेवया ४७

अन्यस्मैनिवेदितंमेनोपयुंज्यात् मह्यंननिवेदयेदित्यर्थः विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतरम् पितृभ्यश्चैव तद्देयंतदानंत्यायकल्पते पितृशेषंतुयोदद्याद्धरयेपरमात्मने रेतोदाःपितरस्तस्यभवंतिक्लेशभागिनइत्यादिवचनेभ्यः ४० ४१ इदानीमेकादशपूजाऽधिष्ठानान्या ह सूर्यइति हेभद्र ४२ अधिष्ठानभेदेनपूजासाधनान्याह सूर्यइतित्रिभिः त्रय्याविद्ययासूक्तैरुपस्थानादिना अंगहेउद्धव यवसादिनातृणादिना ४३ बंधुसत्कृत्याबं धुवत्संमानेनहृदिखेहृदयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिना ४४ स्थंडिलेभुविमंत्रहृदयैःरहस्यमंत्रन्यासैः ४५ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमा ह धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ४६ उक्तायाः भक्तेः फलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिंदृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्यंमत्स्मृतिः साधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिर्ज्ञानं ततश्चदृढभक्तिमतःपुंसःसाधुसेवयामज्ज्ञानंभवतीत्यर्थः ४७

छ छ

ज्ञानभक्तिमार्गौउक्तौतत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रायेणेति सत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायः संसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्र हेतुमाह हियस्मात् सताम
हंप्रायणंप्रकृष्टमयनमाश्रयः अतः सत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ४८ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसापेक्षाणिसव्यभिचाराणिच सत्संगस्तुस्वतंत्रएवसमर्थः फलाव्य-
भिचारीचेतिनिवर्णयितुमाह अथेति एतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतः शृणिवत्यर्थः ४९ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेटीकायामेकादशोऽध्यायः ११ द्वादशेसाधुसंगस्य
महिमावर्णितःपुरा कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्थाचततःपरम् १ नरोधयतिनवशीकरोति योगःआसनप्राणायामादिः सांख्यंतत्त्वानांविवेकः धर्मः सामान्यतोऽहिंसादि
स्वाध्यायोवेदजपः तपः कृच्छ्रादित्यागः सन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्तंच तत्रेष्टमग्निहोत्रादिपूर्तंकूपारामादिनिर्माणम् दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते १ व्रता
निएकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपूजा छंदांसिरहस्यमंत्राः अवरुंधेवशीकरोति २ यातुधानाराक्षसाः ३ ४ त्वाष्ट्रोवृत्रः कायाधवःप्रल्हादः ५ ऋक्षोजांबवान्
गृध्रोजटायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यः दीक्षितनार्यः ६ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतराभावमाह तइति नअधीताःश्रुतिगणायैःतदर्थंच

प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्धव नोपायोविद्यतेसध्र्यङ्प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुनंदन सुगोप्यमपि
वक्ष्यामित्वंमेभृत्यः सुहृत्सखा ४९ इतिश्रीभाग० महा० एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ११ श्रीभगवानुवाच
नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंनदक्षिणा १ व्रतानियज्ञश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः यथाऽवरुं
धेसत्संगः सर्वसंगापहोहिमाम् २ सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाः खगाः गंधर्वाप्सरसोनागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्ये
षुवैश्याः शूद्राःस्त्रियोऽन्त्यजाः रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेऽनघ ४ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः वृषपर्वाबलिर्बाणोमय
श्चाथविभीषणः ५ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासित
महत्तमाः अव्रतातप्ततपसः सत्संगान्मामुपागताः ७ केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः येऽन्येमूढधियोनागाः सिद्धामामीयुरंज
सा ८ यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोऽध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९

नउपासितामहत्तमायैस्तेतथा किंच अव्रतातप्ततपसः नव्रतानियेषांनतप्तानितपांसियैः तेचयेचयथा सत्संगादिति सद्भिः संगोनाममयैवसंगइत्यभिप्रेत्योक्तम्
यद्वाऽस्वसंगस्यापिसत्संगत्वंविवक्ष्यते स्वस्यापिसत्त्वात् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ७ तत्रवृत्रादीनांभवतुनामकथंचित्साधनांतरंगोपीप्रभृतीनांतुनान्यदस्तीत्याह
केवलेनेति सत्संगलब्धेनकेवलेनैवभावेनप्रीत्यानगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालियादयः यद्वा तदानींतनानांसर्वतरुगुल्मादीनामपिभगवतिभावोऽस्तीतिगम्य
ते तदुक्तंभगवतैव अहोअमीदेववरामरार्चितंपादांबुजंतेसुमनःफलार्हणम् नमंत्युपादायशिखाभिरात्मनस्तमोऽपहत्यैतरुजन्मयत्कृतमित्यादि सिद्धाः कृता
र्थाः संतईयुःप्रापुः ८ स्वप्राप्तेर्दुर्लभतामाह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपियंनप्राप्नुयात्तंमामीयुरितिपूर्वेणान्वयः अत्रचप्रथमंयागोप्यःपश्चादयोवाश्रीकृष्णे
नसहसंगताः तेसंतः सत्संगोऽन्येषांसत्संगः तेनचतेषांभक्तिरितिज्ञातव्यम् ९

गोपीनांभावंप्रपंचयति रामेणेतिचतुर्भिः श्वाफल्किनाअक्रूरेणमयिप्रणीतेसति मेमत्तोऽन्यंसुखवायनददृशुः कुतः वियोगेनतीव्रोदुःसहआधिर्यासांताः अत्रहेतुः
मयिविगाढेनअतिदृढेनभावेनप्रेम्णाअनुरक्तानिचित्तानियासांताः १० तीव्राधिलंब्यनक्ति तास्ताइति मयासहयाएवक्षपाः रात्रयः क्षणार्धवन्नीतास्ताएवपुनःम
याहीनास्तासांकल्पसमाबभूवुः कथंभूताः तास्ताः वाचामगोचराइत्यर्थः ११ किंच एवंतीव्राधयस्ताः मोहमिषेणसमाधिंप्राप्ताइत्याह ताइति मयिअनुषंगेणआ
सक्त्याबद्धाधियोयाभिस्ताः स्वमात्मानंस्वदेहमदः दूरस्थमिदंसन्निहितंचनाविंदन् यद्वा स्वंपतिपुत्रादिममतास्पदम् आत्मानमहंकारास्पदंदेहम् अदःपरलोक
म् इमंलोकंचनाविंदन्निति यथामुनयः समाधौनामरूपेनविदुः तद्वत् किंतु अब्धितोयेनद्यइवप्रविष्टाइत्यन्वयः १२ एवंताअबलाः केवलंमत्कामाः अस्वरू
पविदः स्वरूपंतुनजानंति तथाऽपिसत्संगात्जारंब्रह्मजारबुद्ध्यैवमामपिब्रह्मस्वरूपमेवमांपरमंप्रापुरित्यर्थः १३ यस्मादेवंभूतोमद्भजनप्रभावः तस्मात्त्वंचोद
नांश्रुतिंप्रतिचोदनांस्मृतिंच यद्वा विधिंचनिषेधंचउत्सृज्यमांशरणंयाहि १४ मयैवाकुतोभयः स्याः भव १५ पूर्वंतावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिनाकर्मक
र्तव्यमित्युक्तम् इदानींतुसर्वंत्यक्त्वामांशरणंयाहीत्युच्यते तत्रकिमात्मनः कर्तृत्वाद्यस्तिनास्तिवेत्यात्मस्थः आत्मविषयः संशयोननिवर्तते यद्वा कर्मकार्यंत्याज्यंवेत्या

रामेणसार्द्धंमथुरांप्रणीते श्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुः सुखाय १० तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठत
मेननीतामयैववृंदावनगोचरेण क्षणार्द्धवत्ताः पुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मानम
दस्तथेदम् यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यः प्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोऽबलाः ब्रह्ममांपरमंप्रापुः संगाच्छ
तसहस्रशः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदनांप्रतिचोदनाम् प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिना
म् याहिसर्वात्मभावेनमयास्याह्यकुतोभयः १५ उद्धवउवाच संशयः शृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्रा
म्यतिमेमनः १६ श्रीभगवानुवाच सएषजीवोविवरप्रसूतिः प्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः मनोमयंसूक्ष्ममुपेत्यरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थ
विष्ठः १७

आत्मस्थः हृदिस्थः संशयोननिवर्ततइतिपृच्छति संशयइति येनसंशयेन १६ उत्तरंसएषइत्यष्टभिः अयंभावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्प्रपंचात्मना
भाति तत्प्रपंचाध्यासाच्चजीवानामनाद्यविद्याकर्तृत्वादि ततोविधिप्रतिषेधाधिकारः तदानींसत्वशुद्ध्यर्थंकर्माणिकुर्वित्युक्तम् सत्वेचशुद्धे पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय भ
क्तिविक्षेपककर्मादरंपरित्यज्य दृढविश्वासेन भजेत्युक्तम् जातायांतुविद्यायांनाकिंचित्कर्तव्यमस्तीति तत्रतावदीश्वराद्वागादींद्रियद्वाराजीवसंसृतिकारणभूतंप्रपं
चोद्भवमाह सार्द्धैश्चतुर्भिः सएषः अपरोक्षः जीवयतीतिजीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वेहेतुः विवरेषुआधारादिचक्रेषुप्रसूतिरिवप्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्यसः तामेवाभिव्य
क्तिमाह घोषेणेति घोषेणपराख्येननादवताप्राणेनसह गुहामाधारचक्रंप्रविष्टः सन् मनोमयंसूक्ष्मंरूपंपश्यंत्याख्यंमध्यमाख्यंच मणिपूरचक्रेविशुद्धिचक्रेचउपेत्यप्राप्य
वक्त्रेमात्राह्रस्वादिः स्वरउदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येवंवैखर्याख्यः स्थविष्ठः अतिस्थूलोनानावेदशाखात्मकोभवति तथाचश्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि
विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीति अभियुक्तश्लोकश्च यासामित्रावरुणसदनादुच्चरंतीत्रिषष्टिर्वर्णानंतःप्रकटकर
णैः प्राणसंगात्प्रसूतेतांपश्यंतींप्रथममुदितांमध्यमांबुद्धिसंस्थांवाचंवक्त्रेकरणविशदांवैखरींचप्रपद्यइति १७

अव्यक्तस्यसतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतः यथेति यथाग्निः खेऊष्माअव्यक्तोष्मरूपः दारुणि अधिकंमथ्यमानः अनिलसहायःसन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपी भवति पुनः प्रकृष्टोजातोहविषासंवर्द्धते तथैवेयंवाणीममाभिव्यक्तिः १८ उक्तांवाग्वृत्तिमुपसंहरन्नितरेंद्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवंगादिर्गदनंभाषणंमेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महस्तयोर्वृत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोरितिकर्मेंद्रियाणाम् घ्राणः अवघ्राणम् रसोरसनंदृक् दर्शनम् स्पर्शः स्पर्शनम् श्रुतिः श्रवणम् इतिज्ञानेंद्रियाणाम् संकल्पोमनसः विज्ञानंबुद्धिचित्तयोः अभिमानोहंकारस्यसूत्रंप्रधानस्य सत्वरजस्तमसांविकारोऽधिदैवादिस्त्रिविधः प्रपंचोमेव्यक्तिरितिपूर्वेणान्वयः १९ तस्मादीश्वराद्व्यक्तिरूपः प्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अयमिति अयंजीवईश्वरः आदावव्यक्तएकएव वयसाकालेनविश्लिष्टाविभक्तावागादींद्रियरूपाः शक्तयोयस्य यद्वा विशेषेणाश्लिष्टाआलिंगितामायाशक्तिर्येनसः बहुप्रकारइवाभातियः सएवआद्यः त्रिवृत्त्रिगुणाश्रयः अब्जयोनिर्लोकपद्मस्यकारणभूतः एकस्यबहुधाभानेदृष्टांतः योनिंक्षेत्रंप्रतिपद्यप्राप्यबीजानियद्वदिति २० तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्तदाश्रयमिदंजगन्नततः पृथगिति सदृष्टांतमाह यस्मि

यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरूष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगदिः कर्मगतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शः श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सूत्रंरजः सत्वतमोविकारः १९ अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोवयसासआद्यः विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २० यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटोयथातंतुवितानसंस्थः यएष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकेपुष्पफलेप्रसूते २१ द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्कंप्रविष्टः २२ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्मायामयंवेदसवेदवेदम् २३

न्निति तंतुवितानेसंस्थास्थितिर्यस्यसः पटोयथातथायस्मिन्निदंविश्वमोतंदीर्घतंतुषु पटइवप्रोतंतिर्यक्तंतुष्विव एवंभूतंसमष्टिव्यष्ट्यात्मकंविश्वमविद्यया ऽत्यन्यध्यस्तंवृक्षरूपंजीवस्यकर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेनकर्मादिसर्वंत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह यएषइतिसार्द्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्वभावः पुष्पफलेभोगापवर्गौकर्मतत्फलेवाप्रसूतेजनयति २१ वृक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेपुण्यपापेअस्यबीजेसचशतमूलः शतमपरिमिताः वासनाः मूलानियस्य त्रयोगुणाः नालानिप्रकांडायस्य पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडंयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्वचोवातपित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसः अर्कंप्रविष्टः सूर्यमंडलपर्यंतंव्याप्तः तन्निर्भिद्यगतस्यसंसाराभावात् २२ तत्फलभोक्तृनाह गृध्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाः अस्यवृक्षस्यैकंफलंदुःखमदंति परिणामतः स्वर्गादेरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकंफलंसुखमदंति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैः गुरुभिः कृत्वायोवेदसवेदंवेदतत्त्वार्थंवेद २३ ७ ७ ७ ७

त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यः सर्वसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारेण स्वतंत्रतावाहृयोज्ञानभक्त्योः जीवोपाधिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरी
रंविवृश्च्यछित्वापरमात्मानंचसंपद्यप्राप्यअथास्त्रंसाधनंत्यजेति २४ इत्येकादशेटीकायांद्वादशोऽध्यायः १२ त्रयोदशेऽथसत्त्वस्यवृद्ध्याविद्योदयक्रमः हंसेति-
हासतश्चित्तगुणाविश्लेषवर्णनम् १ विद्याकुठारेणजीवाशयंविवृश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तं नतुतत्रतमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यत
न्निवृत्त्याविद्योत्पत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्मधर्मागुणाः स्युः तर्हिनत्स्वरूपत्वात् तेषांनिवृत्त्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्तीत्याह बुद्धेः
प्रकृतेरेतेगुणाः नत्वात्मनइति अतः सत्वेनसत्त्ववृद्ध्याऽन्यतमोहन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्त्वदयादिवृत्तिरूपमुपशमात्मकेनसत्वेनैवहन्यात्
१ ननुगुणत्रयवृत्तीनांपरस्परोपमर्दनरूपत्वात्कथंसत्त्ववृद्ध्यैवेतरवृत्त्योर्नियमेनहंतव्यात्तत्राह सत्वादिति मद्भक्तिलक्षयतियोधर्मः सः मद्भक्तिरूपएववा सत्वमे
वकथंवर्द्धेततत्राह सात्विकानांपदार्थानामुपासयासेवयासत्त्वंवृद्धंभवतीत्यर्थः २ सचधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् कुतः नविद्यतेउत्तमोयस्मात्सः सर्वोत्तमः यतः स

एवंगुरूपासनयैवभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तः संपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् २४ इतिश्रीभाग॰ महा॰
एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वादशोऽध्यायः १२ श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः सत्वेनान्यतमौहन्यात्सत्वं
सत्वेनचैवहि १ सत्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः सात्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मः प्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्ववृद्धिरनुत्तमः
आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ३ आगमोऽपः प्रजादेशः कालः कर्मचजन्मच ध्यानंमंत्रोऽथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः ४ तत्तत्सात्वि
कमेवैषांयद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते निंदंतितामसंयत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५ सात्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविवृद्धये ततोधर्मस्ततोज्ञानंया
वत्स्मृतिरपोहनम् ६

तद्वृद्धिः सत्त्वस्यवृद्धिर्यस्मिन्कारणं सः अतएवतत्कार्योऽधर्मप्रतिबंधोऽपिनास्तीत्याह तस्मिन्नुभयस्मिन्हतेतन्मूलः तेरजस्तम-
सीरागद्वेषादिनाप्रमादालस्यादिनाचमूलंयस्यसः ३ सात्विकोपासनयासत्वंवर्द्धतइत्युक्तं तानेवसत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयितुंसामान्यतोगुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आग
मः शास्त्रम् अपः आपः क्वचिदागमोऽर्थइतिपाठः ४ एषांसात्विकादिनिर्णयमाह एषामेवमध्येप्रचक्षंतेप्रशंसंति यच्चनिंदंतितत्तत् यत्तुतैर्वृद्धैरुपेक्षितंनस्तु
तंनचनिंदितंतद्राजसंस्मृतम् ५ सात्विकान्येवेति निवृत्तानिशास्त्राण्येवसेवेतनप्रवृत्तिपाखंडशास्त्राणि तीर्थापएवनगंधोदकसुराद्याः प्रजाः जनाः निवृत्तान्
जनान्नप्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशंनरथ्याद्यूतदेशान् कालंब्राह्ममुहूर्तादिकंध्यानादौनप्रदोषनिशीथादीन् कर्मचनित्यंनकाम्याभिचारादीन्जन्मचवैष्ण
वशैवदीक्षालक्षणम् नशाक्तक्षुद्रदीक्षारूपम् ध्यानंश्रीविष्णोः नकामिनीविद्विषाम् मंत्रंप्रणवादिकंनकाम्यक्षुद्रादीन् संस्कारमात्मनः शोधकंनतुकेवलंदेह
गृहादीनाम् ननुज्ञानंमहावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यतेकिंतत्रसत्त्ववृद्ध्याधर्मेणवा अतआह यावत्स्मृतिः आत्मापारोक्ष्यम् यावच्चदेहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहः
तावत्पर्यंतंज्ञानंभवतीत्यर्थः ६

ननुगुणव्यतिकराज्जातो देहः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वत एवोत्सन्नयाविद्ययापोत्थस्वयमप्युपरमेन्तत्त्वाह वेणूनां संघर्षजातोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्सन्नाभिर्ज्वालाभि स्तद्वनं सर्वं दग्ध्वा पश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रियाव्यापारो यस्य सः ७ ननु नियतेंद्रियतया सात्विकसेवायामिया नास्ति पुरुषार्थः तथापि राजसादीन् विषयान् दुःखमिति जानंतोऽपि कथं सेवंत इति पृच्छति विदंतीति पदं स्थानम् श्वानो यथा भर्त्स्यमाना अपि खरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि खरीमनुधावंतः अजा यथा निर्लज्जाः हंतुमानीता अपि तद्वत् ८ मिथ्याभिनिवेशेन भुंजत इति सहेतुकमाह अहमिति त्रिभिः प्रमत्तस्याविवेकशून्यस्य देहादावहमिति मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथोत्सर्पति ततोऽहंबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखात्मकं रजः उत्सर्पति मनो व्याप्नोतीत्यर्थः ९ इदमेवमिदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहो रूपमहो भाव इति गुणाभिध्यानात् दुर्धरः कामः स्यात् १० ततो विषयान् भोक्तुं कर्माणि करोति ११ एवं चेन्मुक्तस्यापि दुःखनिवृत्तिः स्यादि

वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वा शाम्यति तद्वनम् एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ७ उद्धव उवाच विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदाम् तथाऽपि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ८ श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ९ रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः १० करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तधीः पुनः अतंद्रितो मनो युंजन् दोषदृष्टिर्न सज्जते १२ अप्रमत्तो नयुंजीत मनो मय्यर्पयंछनैः अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः १३ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा १४ उद्धव उवाच यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुम् १५ श्रीभगवानुवाच पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिकीं गतिम् १६ सनकादय ऊचुः गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो कथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षोः १७ श्रीभगवानुवाच एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८

त्याशंक्याह यदपि यद्यपि रजस्तमोभ्यां विक्षिप्तधीर्मूढधीश्च तथाऽपि विद्वान् विवेकी पुनर्मनो निरुंधन् न सज्जते १२ विषयदोषदृष्ट्यापि मनोनिरोधाशक्तोऽसकृत्स्वं तन्निरोधोपायमाह अप्रमत्त इति अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालं त्रिषवणम् मयि परमानंदरूपे अर्पयन् समादध्यात् १३ विषयैः संग्रथितस्य मनसस्तद्वियोगेनेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूपणार्थेतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथा यथावन्मय्यावेश्यत एतावानित्यर्थः १४ मच्छिष्यैरित्युक्ते तेषामतिज्यायसामनेन रूपेणानिरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति १५ मानसाः पुत्राः सूक्ष्मां दुर्ज्ञेयाम् ऐकांतिकीं गतिं परां काष्ठाम् १६ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतो रागादिवशाच्चेतः प्रविशति ते च अनुभूता विषया वासनारूपेण चेतसि प्रविशंति अतितितीर्षोः विषयानतिक्रमितुमिच्छोः १७ एवमिति महान्देवोऽपि स्वयंभूरपि भूतानां स्रष्टाऽपि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नः तन्नाविंदत् यतः कर्मविक्षिप्तधीः १८

७

प्रश्नस्यपारमुत्तरमभिप्रायोवातस्यतितीर्षयाजिज्ञासयाहंसरूपेणेति यथाहंसोनीरंक्षीरंचपृथक्कर्तुंशक्तः एवमहंगुणांश्चेतश्चेतिद्योतयितुंहंसरूपेणगतोस्मीति
१९ २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टइति पृथग्वाक्यम् यदवोचमितिचपृथक् अतोऽस्माच्छब्दावृत्तिरदोषः तेभ्योयदवोचंतन्मेवचनंनिबोध २१ देहादिविविक्तात्मज्ञानेस
तितन्निष्ठस्यरागाद्यसंभवात्स्वयमेवविषयचेतसोर्विश्लेषोभवतीतिवक्तुंप्रश्नखंडनमिषेणैवतावदात्मानात्मविवेकमाह वस्तुनइतित्रिभिः किमात्मनोऽयंप्रश्नःत
दुपाधेर्भूतसंघस्यवा यद्यात्मनः तर्हितस्यवस्तुनः परमार्थरूपस्यअनानात्वेसति हेविप्राः वः युष्माभिःकृतःप्रश्नः ईदृशः बहुषुनिर्धारणरूपः कथंघटेत वक्तुरुत्तरदा
तुर्वामेममकआश्रयः अविशेषेआत्मनिकजातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरंवक्ष्यामीत्यर्थः २२ भूतसंघविषयत्वेपिअयंवःप्रश्नःवाचारंभःवाङ्मात्रेणारब्धःय
तोऽनर्थकः कुतः भूतेषुदेवमनुष्यादिदेहेषुपंचभूतात्मकेषुअतः समानेषुअभिन्नेषुपुनश्चवस्तुतः परमकारणात्मनाअभिन्नेषु वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृ
त्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः २३ तत्रपंचात्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्यद्गृह्यतेतत्तदहमेवेत्यर्थः

समामचिंतयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ब्रह्माणमग्र
तः कृत्वापप्रच्छुः कोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्व
आत्मनःप्रश्नईदृशः कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वामेकआश्रयः २२ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोह्यनर्थ
कः २३ मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेन्यैरपींद्रियैः अहमेवनमत्तोऽन्यदितिबुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः जी
वस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणेषुचाविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् २६ जाग्रत्स्वप्नःसु
षुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७

अंजसातत्त्वविचारेण एतेनैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाऽप्युत्तर
मुक्तंभवति २४ एवंप्रश्नखंडनमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतोनिरूप्यब्रह्मणोऽपिदुष्परिहरंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति अयमभि
प्रायः यदिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैःसंग्रथितंचित्तंबुद्ध्यादिशब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत् ततःवियोगोनघटेत तस्यतुस्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्या
सेनतुतत्स्वभावतयाविषयैःसंग्रथितम् अतःस्वस्यब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विघ्नभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपाव
स्थानमिति हेप्रजाःपुत्रकाःसत्यम् गुणेषुचेतआविशतिगुणाश्चचेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंग्रथितंमदात्मनोब्रह्मस्वरूपस्यजीवस्यदेहः अध्यस्तउपा
धिः नतुस्वरूपम् २५ तस्मात्अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेष्वाविशच्चित्तंतेनचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवंतीतितथातेगुणाश्चए
वंयदुभयंतन्मद्रूपःसन्त्यजेत् २६ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतःकुतःकूटस्थत्वरूपतातत्राह जाग्रत्जागरःस्वप्नःसुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयः ताश्चनस्वाभाविक्यः
किंतुसत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततमितिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणःतदवस्थारहितए
वविनिश्चितःकुतःतासांसाक्षित्वेन २७ ७

ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हीति यस्मात्सम्यक् सृतिः सरणमनयेति संसृतिर्बुद्धिः तया बंधोऽयमात्मनो गुणवृत्तिर्दं दाति तस्मान्मयि तुर्ये स्थितस्सन्निमं संसृतिबंधं जह्यात् तत्तदा गुणचेतसां गुणानां चेतसश्चान्योऽन्यं त्यागो भवति २८ कथं संसृत्या बंधः कथं च तज्जह्यात्तत्राह अहंकारेण कृतं बंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहेतुं विद्वान् जानन्सन् निर्विद्य दुःखमेतदिति ज्ञात्वा तुर्ये स्थितो भूत्वा संसारचिंतां संसारो बुद्धिः तस्मिन् चिंतामभिमानं तत्कृतां भोगचिंतां त्यजेदिति २९ यावदेवं न त्यजेत् तावत्तस्य कर्मज्ञानादि सर्वं व्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वपन्नस्वप्नान्पश्यन्निव भवति यतोऽज्ञः असम्यक् दर्शी अज्ञजागरस्य स्वप्नत्वे दृष्टांतः स्वप्न इति ३० ननु कथं वेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानार्थानिवर्तेत तत्राह असत्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्याविषयत्वादिति भावः ३१ युक्तिभिरित्युक्तं ता एव युक्तीराह य इति अर्थान् स्थूलान् देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिः भुंक्ते कथंभूतान् अनुक्षणधर्मिणः क्षणिकबाल्यतारुण्यादि

यर्हि संसृतिबंधोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८ अहंकारकृतं बंधमात्मनोऽर्थविपर्ययम् विद्वान्निर्विद्य संसारचिंतां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिम् ३३ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ३४

धर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् भुंक्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थायां सर्वेंद्रियाणि पश्यंति स्वप्ने मनः सुषुप्तौ तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथमात्मा तद्द्रष्टा तत्राह इंद्रियेशः ननु इंद्रियेशा अपि विश्वतैजसप्राज्ञा भिन्नाः न कुतः स्मृत्या प्रतिसंधानेन सर्वावस्थास्वन्वयात् यः स्वप्नमद्राक्षं यश्च तदनंतरं न किंचिदवेदिषम् स एवेदानीं तर्हि जागर्मीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वपि प्रतिसंधानेनात्मैक्यं द्रष्टव्यम् ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतो या एता मनसस्त्र्यवस्थाः ता मदविद्यया मयि कृताः न तत्त्वतः संतीति निश्चित आत्मरूपोऽर्थो यैः ते यूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयंते ऽस्मिन्नित्याधिरहंकारः तं संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मां भजत केन छित्वा तदाह अनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ३३ अनुमानादि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगत् विभ्रममीक्षेत तत्र हेतवः मनोविजृंभितत्वात् दृष्टत्वात् विनाशित्वात् स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमिति निगमनम् तस्मात् त्रिधा योऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः स मायेति ३४

तस्मात्ततोदृश्याद्दृष्टिं प्रतिनिवर्त्य निजसुखानुभवो भवेत् तन्नैश्चल्यार्थंच निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहित इत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथाद्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्त्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेवतत्राह संदृश्यतइति क्वचिदावश्यकाहारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथाऽपि त्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ३५ एतदेवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैवस्थितं ततः क्वचिदपेतं निर्गतं पुनरुत्तत्रैवोपेतं वा देहमपिनानुसंधत्ते कुतोऽन्यत् यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं देहं यतः कारणादितिवा परिकृतं परिहितं वासोगतं स्थितं वा यथा न वेत्ति न दृत् ३६ ननु त्वयः परिपाल्यमानोऽपि सुमूर्षति तं चेन्न पश्यति तर्हि पतेदेव नेत्याह देहोऽपीति देहो दैववशेन गच्छन् स्वारंभकं कर्म यावदस्ति तावत्स्वयमेव तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणेंद्रियसहितः तर्हि तस्मिन्कदाचिदासज्जेतापि नेत्याह तमिति स्वाप्नं स्वप्नतुल्यम् अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथाच श्रुतिः तस्यतावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यतइति ३७ उक्तार्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूपमाह मयैतत् सांख्यमात्मानात्मवि

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपाता त् ३५ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ३६ देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारंभकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः तं सप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ३९ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणाः ४० इति मे छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः सभाजयित्वा परया भक्त्यागृणत संस्तवैः ४१ तैरहं पूजितः सम्यक्संस्तुतः परमर्षिभिः प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ४२ इति श्रीभाग० म० एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः १३ उद्धव उवाच वदंति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता १

वेकः योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यम् यज्ञो विष्णुः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टाइति ज्ञेयम् ३८ अतएव यत्नेनाहं सरूपेण ब्रह्मणोऽप्यात्म माधवेत्यनुवादो भविष्यति ऋतं प्रमीयमाणो धर्मः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परमयनम् ३९ किंच मामि ति कथंभूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवंति किंतु नित्याइत्यर्थः ४० मे मया अगृणत मां तुष्टुवुः ४१ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ४२ इत्येकादशस्कंधटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् इत्येतदुच्यते ध्यानयोगश्च सहसाधनैः १ एवं तावद्भगवतो भक्त्या मोक्ष इत्युक्तम् अन्येत्वन्यानि साधनानि वदंति तत्र विशेषनिर्द्धारणाय पृच्छति श्रेयांसि श्रेयः साधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यमुताहो किं वा एकस्यैव मुख्यत्वम् १

श्रीगोपीजनमानसनिवासाय नमः

एकमुख्यतापक्षोऽस्यानेकारणंभवतीति अनपेक्षितः अनपेक्षितमपेक्षायस्मिन् सः अहैतुकः अयमर्थः भवतायोभक्तियोगउक्तः अन्यैश्चयानिश्रेयःसाधनानिवदं
तितेषांकिंसाक्षात्फलसाधनत्वेनप्राधान्यमेवसर्वेषाम् उतांगांगित्वम् प्राधान्येऽपिकिंविकल्पेनसर्वेषांतुल्यफलत्वम् यद्वाकश्चिदस्तिविशेषइति २ तत्रभक्तिरेवम
हाफलत्वेनमुख्या अन्यानितुस्वस्वप्रकृत्यनुसारेणपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिः प्राणिभिः प्राधान्येनपरिकल्पितानिक्षुल्लकफलानीतिविवेक्तुंप्रकृत्यनुसारे
णबहुधावेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतिसप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्माचित्तंयेनसः ३ भृग्वादयः भृगुश्चमरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहः क्रतुरित्येतेसप्तब्रह्माणः
प्रजापतयः तेचतेमहर्षयश्च ४ ५ किंदेवाः क्लमस्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवाःमनुष्याएवेतिसंदेहास्पदभूताद्वीपांतरमनुष्याः एवंकिंनराः किंनिन्नराइवमुखतः
शरीरतोवाकिंपुरुषाः किंचित्पुरुषाइववानरादयः प्रकृतयः वासनाः बव्ह्यः कुतः रजःसत्त्वतमांसिभुवः जन्मस्थानानियासांताः ६ भूतानिदेवासुरमनुष्यादीनि-

भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः निरस्यसर्वतः संगंयेनत्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेद
संज्ञिता मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ततोभृग्वादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यः
पितृभ्यस्तत्सुतादेवदानवगुह्यकाः मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिंनरानागारक्षःकिंपुरुषादयः बव्ह्यस्तेषांप्रकृतयो
रजःसत्त्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृ
णाम् पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चा
न्येकामंसत्यंदमंशमम् अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनम् केचिद्यज्ञतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्म
विनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाःशुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः मयात्मनासुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्म
नाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचेतसः मयासंतुष्टमनसः सर्वाःसुखमयादिशः १३

चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ७ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशपारंपर्येण अपरेपाखंडमतयः वेदविरुद्धार्थमतयः ८ तत्प्रकृ
तीनांमायागुणमूलत्वान्मायामोहितधियः अनेकांतंनानाविधम् ९ तदेवाह धर्ममितिसार्धेन धर्मंकर्ममीमांसकाः यदुक्तम् मोक्षार्थीनप्रवर्तेततत्रकाम्यनिषिद्ध
योः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेत्यादि यशः काव्यालंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्यपुण्यालोकेषुगीयते तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीय
तइति कामंवात्स्यायनादयः सत्यंदमंशमंचयोगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतः वैप्रसिद्धम् ऐश्वर्यमेवस्वार्थंपुरुषार्थंवदंति अतःसामाद्युपायाए
वश्रेयःसाधनमितितेषांमतम् तथैवत्यागभोजनंचलोकायतिकाः यज्ञतपोदानंयज्ञोदेवतानांपूजनंतपश्चदानंच १० तेषांतुच्छफलत्वमाह आद्यंतवंतइतिए
षांलोकाः एतैःसाध्यानिफलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिःशुचार्पिताःव्याप्ताः ११ भक्तेर्मुख्यत्वमाह मयीति यावत्समाप्ति हेसभ्य मयापरमा
नंदरूपेणआत्मनास्वरूपत्वेनस्फुरता १२ किंच अन्येषांतत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नंसुखम् भक्तस्यतुपरिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति १३ छ

परिपूर्णतामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यम् अपुनर्भवं मोक्षमपि मद्विनामांहिता अन्यं नेच्छति अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः १४ ममापि स ए
व प्रेष्ठ इत्याह नतथेति द्वाभ्याम् आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरो मत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणः भ्राताऽपि श्रीर्भार्याऽपि आत्मा मूर्तिरपि यथा भक्त इति वक्तव्ये
ति हर्षेणाह भवानिति १५ पूयेयमदंतर्वर्तिब्रह्मांडानि पवित्री कुर्यामिति भावेनेत्यर्थः १६ किंच मद्भक्तानां सुखमेतावदेवंभूतमिति वाको वक्तुं समर्थः
यतस्तत्स्वसंवेद्यं निरुपममित्याह निष्किंचनाइति महांतः निरभिमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टचित्ताः निष्किंचनत्वादीनां यथेष्टं हेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः म
मदीयाः यत्सुखं जुषंति सेवंते तत्सुखं तएव विदुः लभंते नान्ये कुतः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते नैरपेक्षाः तैरेवलभ्यम् नतु मोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वा
एवंभूताः संतो ये मममामित्यर्थः जुषंते प्राणं तेतएव यन्नैरपेक्ष्यं सुखं तद्विदुर्नान्य इत्यर्थः १७ अपिच आस्तां तावदुत्तमभक्तकथा यतः प्राकृतोऽपि भक्तः

नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनाऽन्यत् १४ नतथामेप्रियतमआ
त्मयोनिर्नशंकरः नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः
१६ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसः शांतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियोजुषंतियन्नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम १७ बाध्यमा
नोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः प्रायःप्रगल्भयाभक्त्यविषयैर्नाभिभूयते १८ यथाऽग्निःसुसमृद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् तथा
मद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्या
हमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसताम् भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयोपेतोविद्यावातपसान्विता मद्भ-
क्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना विनानंदाश्रुकलयाशुद्ध्येद्भक्त्याविनाशयः २३ वाग्गद्ग
दाद्रवतेयस्यचित्तंरुदत्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४ यथाऽग्निनाहेममलंजहाति
ध्मातंपुनःस्वंभजतेस्वरूपम् आत्माचकर्मानुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम् २५

कृतार्थ एवेत्याह बाध्यमानइति द्वाभ्याम् वि
षयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भया समर्थया १८ पाकाद्यर्थं प्रज्वालितोऽप्यग्निर्यथा काष्ठानि भस्मीकरोति तथा रागादिनाऽपि कथंचिन्मद्विषया सती भक्तिः स
मस्तपापानीति भगवानपि स्वभक्तिमहिमाश्चर्येण संबोधयति अहो उद्धव विस्मयं शृणुवेति १९ अतएवंभूतं श्रेयो नान्यदस्तीत्याह नसाधयतीति द्वाभ्या
म् २० श्रद्धया या भक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः २१ भक्त्यभावेऽन्यत्साधनं व्यर्थमित्याह द्वाभ्याम् धर्मइति २२ रोमहर्षादिकं विना कथं
भक्तिर्गम्यते भक्त्या विना च कथमाशयः शुद्ध्येदिति २३ किंच भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किं वक्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं स
र्वं पुनातीत्याह वागिति २४ अपिच भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति सदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निना ध्मातं तापितमेव हेम सुवर्णमंतर्मलं जहाति न-
क्षालनादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते कर्मानुशयं कर्मवासनाम् मां भजते मद्रूपतामापद्यते २५ ७ ७

नतुब्रह्मविदाप्नोतिपरंतमेवंविदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्योज्ञानादेवाविद्यानिवृत्त्यात्वत्प्राप्तिरवगम्यते कुतोभक्तियोगेनेत्युच्यतेतत्राह यथायथेति आ
त्माचित्तंपरिमृज्यतेशोध्यतेमत्पुण्यकथानांश्रवणैरभिधानैश्चभक्तेरेवावांतरव्यापारोज्ञानंनपृथगित्यर्थः २६ किंच ज्ञानंनाममच्चित्तस्यमदाकारपरिणामः
सचमांभजतःस्वभावतएवभवतिनचयत्नांतरमपेक्षतइतिसदृष्टांतमाह विषयानिति २७ यस्मादन्यत्साधनंतत्फलंचस्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं
तस्मात्तद्विहायमय्येवमनःसमाहितंकुर्वितिप्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितंमद्भावेनभजनेनैवशोधितम् २८ विशेषतोवात्स्यायनाद्युक्तका
ममार्गाःपरित्याज्याइत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरःसन्क्षेमेनिर्भयेदेशेविविक्तेविजने २९ एतदुपपादयति नतथेति अस्यपुंसःयथातत्संगिसंगतः
क्लेशोभवेत् यथाचबंधोयोषित्संगतः तथाऽन्यप्रसंगतोनभवेदिति ३० मांचिंतयेदित्युक्तंतत्प्रकारंपृच्छति यथेतिध्यानांगप्रश्नः यादृशमितिध्येयविशेषणप्र
श्नः यदात्मकमितियस्यतानिविशेषणानितत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसीतिपाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वांयथाध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः

यथायथाऽऽत्मापरिमृज्यतेऽसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथातथापश्यतिवस्तुसूक्ष्मंचक्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्याय
तश्चित्तंविषयेषुविषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानंयथास्वप्नमनोरथम् हित्वामयिसमाधत्स्वम
नोमद्भावभावितम् २८ स्त्रीणांस्त्रीसंगिनांसंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९ नतथास्यभवेत्क्लेशो
बंधश्चान्यप्रसंगतः योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३० उद्धवउवाच यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकम् ध्यायेन्मु
मुक्षुरेतन्मेध्यानंमेवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम् हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्र
कृतेक्षणः ३२ प्राणस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंबि
सोर्णवत् प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरम् ३४ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणमेवसमभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादर्वाग्जितानिलः
३५

कथनायमेपुनरेतत्त्वद्दास्यमेवपुरुषार्थः नतुध्यानेनकृत्यमस्तीति तदुक्तंत्वयोपभुक्तस्रग्गंधेत्यादि त्वंवक्तुमर्हसीतिपाठःसुगमः ३१ तत्रध्यानांगत्वेनासनप्रा-
णायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौसमकायःसन्यथासुखमासीनइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइत्युक्तम् ना
साग्रनिरीक्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिःस्थिरचित्तःसुसंपन्नइतियोगशास्त्रोक्तेः ३२ विपर्ययेणरेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाऽऽ
पूरितंदक्षिणयात्यजेत्तथावापूरितंवामयेत्येवंविपर्ययेण यथोक्तंयोगे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिंगलयाततइति निर्जितेंद्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ३३ प्राणा-
यामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेतितत्रश्रेष्ठत्वात् प्रणवगर्भमाह हृदीतिद्वाभ्याम् मूलाधारादारभ्यअविच्छिन्नंसंततंघंटानादतुल्यमोंकारंहृदिसंतंप्राणे
नउदीर्यऊर्ध्वंद्वादशांतपर्यंतंनीत्वाकथंबिसोर्णवत्कमलनालतंतुवत् तत्रमात्रातीतेस्वरंपंचदशांबिंदुंसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचाबिंदुशिरस्कंकुर्यादि
त्यर्थः यद्वामूलाधारादारभ्यमूर्द्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नंसंततंहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथपुनस्तत्रोंकारेघंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तंनादंस्थि
रीकुर्यादिति ३४ मासादर्वाग्जितानिलोभवति ३५

एवंध्यानांगमुक्त्वायादृशमित्यस्योत्तरंवक्तुंध्येयपीठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्द्धेन अंतस्थंदेहांतर्वर्तिऊर्ध्वनालमधोमुखम् मुकुलितंचकदलीपुष्पसंकाशंयद
स्तितद्विपरीतंध्यात्वेत्यर्थः ३६ न्यसेत्चिंतयेत्सविशेषणंध्यानमाह वन्हिमध्यइतिषड्भिः ध्यानमंगलंध्यानस्यशुभंविषयम् ३७ सममनुरूपावयवम् दीर्घा
श्चारवः चत्वारोभुजायस्मिन्तत् सुचारुअतिरम्यम् ३८ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्तेस्फुरतीमकराकारेकुंडलेयस्मिन्तत् श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनंवक्षसिद
क्षिणवामतस्ताभ्यांयुक्तमित्यर्थः ३९ ४० द्युमद्भिः किरीटादिभिःआसमंताद्युतमलंकृतम् प्रसादेनशोभनंमुखमीक्षणंचयस्मिन्तत् ४१ सुकुमारम
तिकोमलम् सविशेषणंध्यानमुपसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेणनयेत्सर्वतः सर्वांगयुक्ते ४२ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेनसविशेषणमुक्त्वायदात्मकमित्यस्योत्त

हृत्पुंडरीकमंतस्थऊर्ध्वनालमधोमुखम् ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम्
वन्हिमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलम् ३७ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजम् सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितम् ३८ समा
नकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ३९ शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् नूपुरैर्विलसत्पा
दंकौस्तुभप्रभयायुतम् ४० द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतम् सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणम् ४१ सुकुमारमभिध्यायेत्स
र्वांगेषुमनोदधत् इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसाकृष्यतन्मनः बुद्ध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैक
त्रधारयेत् नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखम् ४३ तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपि
चिंतयेत् ४४ एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि विचष्टेमयिसर्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगि
नोमनः संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इतिश्रीभाग० म० एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेचतुर्दशोऽध्यायः १४
श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः १ उद्धवउवाच कया
धारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान् २ एतयाशनैर्विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंत-
माह तदितित्रिभिः एकत्रांगेअन्यान्यंगानिनचिंतयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयति सुस्मितमिति ४३ व्योम्निसर्वकारणरूपेतच्चकारणत्वमपित्यक्त्वा
मदारोहः मयिशुद्धेब्रह्मण्यारूढःसन्नकिंचिस्यात्ध्येयविभागमपिनचिंतयेत् ४४ मामेवात्मनिविचष्टे आत्मानंचसर्वात्मनिमयिसंयुतंविचष्टेज्यो
तिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ४५ एवंभूतसमाधिपर्यंतध्यानस्यफलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतःसमादधतःद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवा
ध्यात्मरूपःनिर्वाणंशांतिंसम्यग्यास्यतीति ४६ इत्येकादशेटीकायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ततः पंचदशेप्रोक्ताःसिद्धयोधारणानुगाः श्रीविष्णुपदसंप्रा
प्त्यंतरायतयामताः १ एवंमनोयुंजतःयोगिनोंतराविर्भवंत्यः सिद्धयोप्यंतरायप्रायाएवअतस्ताःपरित्याज्यपरमेश्वरएवभवेदितिवक्तुंसिद्धीराह जितेंद्रि
यस्येतियुक्तस्यस्थिरचित्तस्य १ स्विदितिवितर्के कास्वित्किंनामाकथंस्वित्कीदृशीवाधारणाश्चकतीतिप्रश्नांतरेवाशब्दःत्वमेवैतज्जानासिनान्यइत्याशयेनाह
योगिनामिति २

धारणाश्चअष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरितित्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रसिद्धीरन्येऽपिजानंतीतिभावः अष्टमेवप्रधानंमुख्यः स्वभावतआश्रयोयासांताः म-
त्सारूप्यंप्राप्तेषुकिंचिन्न्यूनाभवंतीतिभावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुकाः ३ ताः स्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसार्द्धैः पंचभिः अणिमामहिमालघि
माचमूर्तेर्देहस्यतिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैः सहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्यर्थः श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषुदर्शनयोग्ये
ष्वपिसर्वेषुभूविवरादिपिहितेष्वपिप्राकाश्यंभोगदर्शनसामर्थ्यसिद्धिः शक्तीनांमायातदंशभूतानांप्रेरणं तत्रेश्वरेमायायाः अन्येषुतदंशानांप्रेरणमीशिता नामसिद्धिः ४ विषयभो
गेष्वसंगोवशितासिद्धिः यत्कामः यद्यत्सुखंकामयतेतत्तदवस्यतितस्यतस्यसीमानंप्राप्नोतीतिसिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविक्योनिरतिशयाश्चेत्यर्थः
५ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वंक्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरेश्रवणंदर्शनंचेति द्वेसिद्धी मनोवेगेनदेहस्यगतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वे
च्छामृत्युः अप्सरोभिः सहदेवानांयाः क्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिः संकल्पानुरूपप्राप्तिः अप्रतिहताआसमंतात्गतिर्यस्याः साआज्ञाचेत्येतादश ७

श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः तासामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्तेर्लघि-
माप्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाश्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवस्यति एतामेसिद्धयः सौम्यअष्टावौत्पत्ति
कामताः ५ अनूर्मिमत्त्वंदेहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् मनोजवः कामरूपंपरकायप्रवेशनम् ६ स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडाऽनुदर्शन
म् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिष्टंभोऽपराजयः ८
एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः ययाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयेन्मनः अणि
मानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १० महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमा
णुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् कालसूक्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात् १२धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् सर्वेंद्रिया
णामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः १३ महत्यात्मनियः सूत्रेधारयेन्मयिमानसम् प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेऽव्यक्तजन्मनः १४

क्षुद्रसिद्धीश्चपंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वःशीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंभनम् ८ तत्तद्धारणाभिः सहविशेषतोनिरूपयति ययेतियावत्स
माप्ति ९ भूतसूक्ष्मोपाधौमयितन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारम् सतन्मात्रोपासकः मममदीयमणिमानम् १० ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौमयिसंस्थंमहत्तत्त्वाकारम्
भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयन्तत्तद्भूतमहिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः ११ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवः तन्मयेतदुपाधौचित्तंमयि
रंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणूपाधिरूपतामितिलघुत्वविवरणम् तदुक्तम् सकालः परमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामिति १२ वैकारिकाहं
कारोपाधौमयिअखिलमेकाग्रम् आत्मत्वमधिष्ठातृत्वम् तत्रहेतुः मन्मनाः मयिमनोधारणप्रभावादेवंभवति नात्रातीवहेतुरनुसंधेयइतिभावः एवंम
द्धारणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रयइत्यादिषुद्रष्टव्यम् १३ क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्तत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि समेपारमेष्ठ्यंसर्वोत्कृष्टंप्राकाश्यंविंदते कथंभू
तस्यअव्यक्ताज्जन्मयस्यतस्यसूत्रस्यतदुपाधेर्ममेत्यर्थः १४

त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएवकालविग्रहेकलयितृरूपेअंतर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षेत्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांच चोदनांप्रेरणांनतुवि
श्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः १५ तुरीयाख्येविराड्हिरण्यगर्भस्थकारणंचेत्युपाधयः ईशस्ययास्त्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदुरित्येवंलक्षणे ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यध
र्मस्ययशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणा तद्वतिभगवच्छब्दशब्दिते १६ यत्रपरमानंदरूपेसर्वोऽपिकामस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतम् १७
अतः परंगुणहेतुकाःसिद्धीराह श्वेतेशुद्धेसत्वात्मकेश्वेततांशुद्धरूपताम् १८ आकाशात्मायःप्राणःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषंनादंचिंतयन् असौहंसोजीवः
तत्र आकाशेउपलब्धाज्ञातोसन् तत्रस्थाःविचित्राःवाचःशृणोति यद्वा तत्राकाशेउपलब्धाअभिव्यक्तायाभूतानांवाचस्तादूरतःशृणोतीति १९ त्वष्टाआदित्यः
तस्मिन्नपरिच्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन् विश्वंदूरतःपश्यति २० मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयिसंयो-

विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे सईशत्वमवाप्नोतिक्षेत्रंक्षेत्रज्ञचोदनाम् १५ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते मनो
मय्यादधद्योगीमद्धर्मावशिताभियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः परमानंदमाप्नोतियत्रकामोऽवसीयते १७ श्वेतद्वी
पपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः १८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् तत्रोपलब्धाभूतानां
हंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयिसुसंयो
ज्यदेहंतदनुवायुना मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्र
यः २२ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्ध
सु आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्वंविभावयेत् विमानेनोपतिष्ठंतिसत्वहत्तीःसुरस्त्रियः
२५

ज्य यामद्धारणाक्रियतेतस्याःप्रभावेनयत्रमनोयातितत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्वा मनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयोज्ययत्रयातितदनुतत्रदे-
होयातीति २१ मनःउपादायउपादानकारणंकृत्वायद्यद्देवादिरूपंभवितुमिच्छतितत्तन्मनोरूपंमनसोऽभीष्टरूपंयोगीभवेत् कुतः यतोमद्योगबलंयोऽहमचिं-
त्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगोधारणातत्स्यबलंप्रभावःसएवाश्रयःकारणम् २२ यत्रप्रविविक्षतितत्रात्मानंचिंतयेत् ततःपिंडंस्वदेहंहित्वाप्रा
णःप्राणप्रधानलिंगशरीरोपाधिःवायुभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः षडंघ्रिवत्भृंगोयथापुष्पात्पुष्पांतरमनायासेनप्रविशतितद्वत् २३ पिंडंहित्वेत्युक्तंत
त्प्रकारंकथयन्स्वच्छंदमृत्युमाह पार्ष्ण्यापार्ष्णिनागुदंनिरुध्यप्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्द्धद्वारेणब्रह्मेत्युपलक्षणंब्रह्मवाअन्यद्वाअपेक्षितंस्थानं
मनसानीत्वा २४ मत्स्थंमन्मूर्तिरूपंशुद्धंसत्वंचिंतयेत् तदासत्ववृत्तयःसत्वांशभूताः २५

६ ६

यदावाअकाले ऽपियथावेतिपाठेयथावायेनकेनापिप्रकारेणबुद्ध्यासंकल्पयेत् तत्तथायथावत्प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा यथासंकल्पयेत् यथावामत्परोमयिविश्वास
वान्भवतितथातदनुरूपंसर्वमाप्नोतीत्यर्थः किंकुर्वन् सत्येसत्यसंकल्पेमयिमनोयुंजन् २६ मदितिपृथक्पदंममेत्यर्थः ईशितुःसर्वनियंतुः वशितुःस्वतंत्रस्य
ममभावंस्वभावंप्राप्तः एतागुणहेतवः २७ अतःपरंक्षुद्राः धारणाविदइति त्रिकालज्ञेश्वरधारणासूचिता त्रैकालिकीत्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्यु
भ्यामुपबृंहितातत्सहिता अनयैवपरचित्ताद्यभिज्ञताःपिव्याख्याता २८ अग्न्यादिसर्वोपघातशून्योभगवानित्येवंभूतयोगमयम् तैर्नाभिभूयेत अत्र
हेतुः मद्योगेति यादसामुदकंयथाभिघातकंनभवतितथातस्यवपुषोऽग्न्यादयइत्यर्थः अनयैवाद्वंद्वतापिव्याख्याता २९ मद्विभूतीर्ममावतारान्ध्वजा
दिभिःसह ३० उपसंहरति उपासकस्येति एवंपृथक्धारणादिभिः ३१ यद्वाकिंनानाधारणाप्रयासेन एकयैव सर्वाःसिद्धयोभवंतीत्याह जितेंद्रियस्ये

यथासंकल्पयेद्बुध्यायदावा मत्परःपुमान् मयिसत्येमनोयुंजन्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् कुत
श्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथामम २७ मद्भक्त्याशुद्धसत्वस्ययोगिनोधारणाविदः तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्या
दिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकंयथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायंश्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ध्वजातपत्र
व्यजनैःसभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयामुनेः सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३१ जितेंद्रियस्यदांतस्य
जितश्वासात्मनोमुनेः मद्धारणांधारयतःकासासिद्धिःसुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतायुंजतोयोगमुत्तमम् मयासंपद्यमानस्यका
लक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः योगेनाप्नोतिताः सर्वानान्यैर्योगगतिंव्रजेत् ३४ सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुः
पतिरहंप्रभुः अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनाम् ३५ अहमात्मांतरोबाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् यथाभूतानिभूतेषुब
हिरंतःस्वयंतथा ३६ इतिश्रीभाग० महा० एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोऽध्यायः १५

ति मद्धारणांनारायणेतुरीयाख्य
इत्यत्रोक्ताम् सुदुर्लभास्यात्कानकाचिदित्यर्थः ३२ यद्यप्येवंतथापिनप्रार्थ्याइत्याह अंतरायानिति ३३ तस्मादहेतुकीयमेवधारणाकार्यानान्याः काम्या
इत्याह जन्मेति जन्मनैवकाश्चित्सिद्धयोभवंतियथादेवानाम् यथाचयादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादीनांखेचरत्वादि तदुक्तंपातंजले जन्मौषधितपोमं
त्रयोगजाः सिद्धयइति योगेनमद्धारणामित्युक्तेनयोगगतिंमत्सालोक्यादिरूपाम् ३४ कुतइत्यतआह सर्वासामित्यर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनंहेतुःकारणम्
पतिःपालयिताचेति किंच नकेवलंसिद्धीनामेवप्रभुः अपितुमोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगोमोक्षः सांख्यंतत्साधनंज्ञानम् धर्मस्यतदुपदेष्टॄणांब्रह्मवा
दिनांच ३५ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनांजीवानामात्मा यतः आंतरः अंतर्यामी एषतआत्मांतर्याम्यमृतइतिश्रुतेः तर्हिकिमंतर्वर्तित्वात्परिच्छि
न्नःनबाह्यश्चव्यापकइत्यर्थः तत्रहेतुः अनावृतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषुचतुर्विधेषुमहाभूतानियथाबहिश्चांतश्चभवंतितथाहमपितथेत्यर्थः ३६ इत्येका०टी०
पंचदशोऽध्यायः १५

षोडशे तु हरेराविर्भावयुक्ता विभूतयः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषेणोपवर्णिताः १ अंतश्चित्तेन यद्ध्यानमशक्यमकृतात्मनां अतस्तद्योग्यतापत्त्यै विभूत्यादि निरूपणम् २ एवं तावन्नवाध्याय्यामष्टप्रश्ना निरूपिताः ब्रह्मत्वसंभवे तावत्सप्तमादिचतुष्टये बंधमुक्त्योस्तु निर्द्धारे सद्भक्त्योश्च ततः परे द्वादशेऽनंतरं कर्म कृतित्यागव्यवस्थितौ हंसेतिहासतो योगनिष्ठायां च त्रयोदशे श्रेयःसाधननिर्द्धारे ध्याने चैवं चतुर्दशे धारणासिद्धिभेदे च प्रसंगेन निरंतरे उद्धवप्रश्नतोदत्तमुत्तरं हरिणोचितम् षोडशे भूतिविस्तारे द्वयोर्वर्णाश्रमव्रते ज्ञानादिनिर्णये चातो यमादीनां च निर्णये योगत्रयाधिकारे तु विंशे च तदनंतरे तत्त्वसंख्याविवादे च पुंप्रकृत्योर्विवेचने जन्ममृत्युप्रकारे च द्वाविंशे दत्तमुत्तरम् परापराधसहने चतुर्भिस्तदनंतरैः सप्तविंशे क्रियायोगप्रश्ने तदुपवर्णनम् अष्टाविंशे ततः श्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहृतिः संसारासंभवप्रश्ने तन्मध्ये दत्तमुत्तरम् तदशक्त्या पुनः प्रश्ने भक्तियोगोपसंहृतिः एवं प्रश्नोत्तराण्यत्र क्रमेणैतानि विंशतिः अहमात्मांतरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् यथा भूतानि भूतेषु बहिरंतः स्वयं तथेत्युक्तम् तत्र भूतानि यथा कचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्तानि वर्त्तंते कचित्सा

उद्धव उवाच त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यंतमपावृतम् सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्भवः १ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः उपासते त्वां भगवन्याथातथ्येन ब्राह्मणाः २ येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः उपासीनाः प्रपद्यंते संसिद्धिं तद्वदस्व मे ३ गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन न त्वां पश्यंति भूतानि पश्यंतं मोहितानि ते ४ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ता मह्यमाख्याह्यनुभाविता स्ते नमामि ते तीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहं पृष्टः प्रश्नं प्रश्नविदां वर युयुत्सुना विनशने सपत्नैरर्जुनेन वै ६ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यमधर्मं राज्यहेतुकम् ततो निवृत्तो हंताहं हतोऽयमिति लौकिकः ७ स तदा पुरुषव्याघ्रो युक्त्या मे प्रतिबोधितः अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्द्धनि ८

मान्यरूपेणैव तथात्वमपि कचित्कथं वर्त्तस इति विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तमेव सर्वात्मकत्वमनुवदति त्वं ब्रह्मेति अपावृतम् निरावरणम् स्वतंत्रं वा अत एव सर्वेषामपि त्राणं रक्षणं स्थितिर्जीवनं त्राणस्थितिसहितौ अप्ययोद्भवौ यस्मात्स त्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ अत्र सदाचारं प्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणं त्वाम् ब्राह्मणा वेदतात्पर्यविदः २ एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनूद्य विभूतीः पृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाः संतः ३ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढः अस्फुटः भूतानां प्राणिनां मध्ये अत्र हेतुः भूतानामात्मा अंतर्यामी अत्रापि हेतुः हे भूतभावनेति ते त्वया ४ ता एव साकल्येन पृच्छति हे महाविभूते याः काश्चिद्भूम्यादिषु ते विभूतयः रसायां रसातले अनुभाविताः त्वयैव केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः तीर्थानां पदं च तदंघ्रिपद्मं च ५ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्त्वदीयं प्रश्नः साधीयानिति तावदनुमोदते एवमिति त्रिभिः प्रश्नं प्रष्टव्यम् सपत्नैर्योद्धुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ६ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकः प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ७ स च यदा ततो ज्ञातिवधान्निवृत्तः तदा मया प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमभिभाषसे एवं संग्राममुखे माम् अभ्यभाषत तद्वदेव तवापि कथयिष्यामीति भावः ८ ६९.

ताः विभूतीः कथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमांताद्वितीयांताश्च सर्वा विभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थं कथ्यंते षष्ठी च क्वचिन्निर्धारणे संबंधे च क्वचिद्यथायोग्यं द्रष्टव्या तन्नस्वामीषांभूतानामात्मेति स्फुटार्धातिरीश्वर इतिच सामान्येनाहमुपास्य इत्यर्थः एवं सर्वत्र तेषांस्थित्युद्भवाप्ययः तत्तद्धेतुरित्यर्थः ९ विशेषतो विभूतीराह कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये गुणानां मध्ये गुणिनि धर्मिणि औत्पत्तिकः स्वाभाविको योगुणः सोऽहम् १० सूत्रं प्रथमकार्यम् महान् महत्तत्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च जीवस्य सूक्ष्मत्वम् बुद्धेर्गुणानात्मगुणेन चैव वालाग्रमात्रा ह्यवरोपि दृष्ट इति श्रुतेः ११ वेदानां संबंधी तेषामध्यापकः पदानि त्रिपदा गायत्रीत्यर्थः १२ १३ हविर्धानी कामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनां प्रभुम् सोमम् यक्ष

अहमात्मोद्भवामीषांभूतानांस्फुटदीश्वरः अहं सर्वाणि भूतानि तेषांस्थित्युद्भवाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतांकालः कलयतामहम् गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् सूक्ष्माणामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भो वेदानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामकारोऽस्मिपदानिछंदसामहम् १२ इंद्रोहंसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यवाट् आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः देवर्षीणांनारदोहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणांकपिलः सुपर्णोऽहंपतत्रिणाम् प्रजापतीनांदक्षोहंपितृणामहमर्यमा १५ मांविद्धुद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुम् तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणांधातूनामस्मिकांचनम् यमः संयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोहंमृगेंद्रः शृंगिदंष्ट्रिणाम् आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ १९ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रः सरसामहम् आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मताम् २० धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थओषधीनामहंयवः २१ पुरोधसांवसिष्ठोहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः स्कंदोऽहंसर्वसेनान्यामग्रण्यांभगवानजः २२ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोऽहंव्रतानामविहिंसनं वाय्वग्न्यर्कांबुवागात्मशुचीनामप्यहंशुचिः २३ योगानामात्मसंरोधोमंत्रोऽस्मिविजिगीषताम् आन्वीक्षिकीकौशलानांविकल्पः ख्यातिवादिनाम् २५

रक्षसांप्रभुं १६ यादसांप्रभुम् तपतांतापयतांद्युमतांचमध्ये १७ संयमतांदंडयतामित्यर्थः १८ शृंगिणांदंष्ट्रिणांचमध्ये तेषांप्रभुर्वा तुर्यः संन्यासः प्रथमोब्राह्मणः १९ स्रोतसांप्रवाहाणांच सरसांस्थिरोदकाशयानाम् २० धिष्ण्यानांनिवासस्थानानाम् गहनानांदुर्गमानाम् २१ ब्रह्मिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यांचमूपतीनाम् अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानाम् अजः ब्रह्मा २२ शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपः शोधकोऽहं २३ योगानांयोगांगानामष्टानांमध्येआत्मसंरोधः समाधिरहम् मंत्रोनीतिः कौशलानांविवेकादिनैपुणानांमध्येआन्वीक्षिकीआत्मानात्मविवेकविद्या अख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसत्ख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेवंवेतियोदुरंतोविकल्पः सोऽहम् २५ ६७

कुमारः सनत्कुमारः २५ सन्यासः भूताभयदानम् क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअ बहिर्मतिःअंतर्निष्ठा सूनृतंप्रियवचनम् मौनंचनाहिप्रियभाषणेमौनेच
पुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्द्धाभ्यांमिथुनमभूत् सएवंमुख्यंमिथुनम् अर्द्धोहवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः २६ अनिमिषाम-
निमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजित्उत्तराषाढान्चतुर्थपादःश्रवणप्रथमपादश्च तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टाद
षाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादि २७ कृतंकृतयुगम् देवलःअसितश्चव्यासानांवेदविभागकर्तॄणाम् कवीनांविदुषांकाव्यःशुक्रः २८ भगवताम् उत्पत्तिं
प्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिम् वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिएवंलक्षणानाम् २९ रूपेशसांसुंदराणां दर्भजातीनांकाशदूर्वादीनाम् हवि
ष्षुचरुपुरोडाशादिषुघृतेषुवा ३० लक्ष्मीः धनादिसंपत् ३१ बलवतामोजश्चसहश्च सात्वतांभागवतानांभक्त्याकृतंकर्माहमित्यर्थः तेषामेवनवव्यूहा

स्त्रीणांतुशतरूपाहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मिसंन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः
गुह्यानांसूनृतंमौनंमिथुनानामजस्त्वहम् २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ मासानांमार्गशीर्षोऽहंनक्षत्राणांतथाऽभि
जित् २७ अहंयुगानांचकृतंधीराणांदेवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागव
तेष्वहम् किंपुरुषाणांहनुमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः २९ रत्नानांपद्मरागोऽस्मिपद्मकोशःसुपेशसाम् कुशोऽस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंह
विष्वहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीः कितवानांछलग्रहः तितिक्षाऽस्मितितिक्षूणांसत्त्वंसत्त्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहं
विद्धिसात्वताम् सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरः ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहम् भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहं
भुवः ३३ अपारस्थश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोऽहंनभसःपरः ३४ ब्रह्मण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः
भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहंसर्वेंद्रियेंद्रियं ३६ पृथिवी
वायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् विकारःपुरुषोऽव्यक्तंरजःसत्वंतमःपरम् ३७

च्चैनेवासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीवव
राहनृसिंहब्रह्माणइतियानवमूर्तयस्तासांमध्येवासुदेवाख्या ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ३३ परमः मधुरः परः
पराख्यः शब्दः ३४ अर्जुनः पार्थः भूतानांप्राणिनांप्रतिसंक्रमः प्रलयः ३५ गत्यादयः पंचकर्मेंद्रियव्यापाराः स्पर्शादयोज्ञानेंद्रियव्यापाराः तत्र लक्षणम्
दर्शनम् सर्वेंद्रियाणां इंद्रियंतत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ३६ तदेवंतत्रतत्रनिर्द्धारणेनतत्रसंबंधेनचविशेषतोविभूतीर्निरूप्येदानींसामान्यतः सर्वाअ
पिनिरूपयति पृथ्वीतिसार्द्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणिविवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्वम् एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः पंचमहा
भूतानि एकादशेंद्रियाणिचेत्येवंषोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तंप्रकृतिः एवंपंचविंशतितत्वानि तदुक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति
विकृतयः सप्त षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिः किंच रजःसत्वंतमइतिप्रकृतेर्गुणाश्च परंब्रह्मच तदेवंतत्सर्वमहमेव ३७

किंच एतत्प्रसंख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव एतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावः यश्च गुणिगु
णरूपः यश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः स सर्वोऽपि मया विना मद्व्यतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ३८ ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्द्धारणसं
बंधाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राह संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते कृत्स्नाच वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां संख्यानं क
र्तुं न शक्यते कुत इत्यत आह सृजतोऽंडानीति यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्मांडानामेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ३९ तथाऽपि
विशेषत एव सर्वा अपि संक्षेपतः कथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगं मनोनयनाल्हादकत्वम् भगः भाग्यम् वीर्यं बलम् अंशकः विभूतिः ४० उ
पसंहरति एता इति एते च विभूतिभेदा मयि चित्तावतारायकल्पिताः अतो नात्रातीवाभिनिवेशः कर्तव्य इत्याह मनोविकारा एव न तु परमार्थाः यथा किंचित्

अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना सर्वात्मनाऽपि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ३८ संख्या
नं परमाणूनां कालेन क्रियते मया न तथा मे विभूतीनां सृजतोंऽडानि कोटिशः ३९ तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभगं भगः वीर्यं तिति
क्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ४० एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ४१ वाचं यच्छ मनो य
च्छ प्राणान्यच्छेंद्रियाणि च आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ४२ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन् धिया यतिः तस्य व्रतं त
पो ज्ञानं स्रवत्याम घटांबुवत् ४३ तस्मान्मनोवचःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ४४ इति श्रीभाग०
म० एकादशस्कंधे षोडशोऽध्यायः १६ उद्धव उवाच यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदाम
पि १ यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविंदाक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि २ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो यत्तेन
हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ३ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ४ वक्ता कर्ताऽविता
नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि सभायामपि वैरिंच्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ५

खपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः ४१ तस्माद्वागादीन्नियच्छ
आत्मानं बुद्धिम् आत्मना सत्त्वसंपन्नया तयैव नियच्छ अध्वने संसारमार्गाय ४२ असंयमने दोषमाह य इति असंयच्छन् न संयच्छति ४३ परिसमाप्यते
कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४४ इत्येकादशस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशे पृष्टे स्वधर्मे भक्तिलक्षणे हंसोक्तं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थ
योः १ कर्मार्हविशुद्धिसात्त्वतामित्यत्र भक्त्याऽऽकृतं कर्म मोक्षसाधनं मद्विभूतिरित्युक्तम् भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिना तत्र
तत्रोक्तं न च कर्मानुष्ठातॄणां नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति यस्त्वयेति स सभिः पूर्वं कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपि
द्विपदां नराणाम् १ यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण २ ननु संप्रदायादेव ज्ञास्यते किं पुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति परमकं परमश्रासौ कं सुखरूपश्च तम् यत्

यम् हंसरूपेण धर्मोऽप्युक्त एव न तु योगमात्रम् जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ३ प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यति ४ अत्र हेतुमाह वक्तेति द्वाभ्या
म् ते त्वत्तोऽन्यः कला वेदाद्याः ५

६ तत्तस्मात् नः अस्माकं मनुष्याणां मध्येयस्यतथाविधीयते ७ धर्म्योधर्मादनपेतः कुतोनैश्रेयस्करोभक्तिजनकः अतोमेमत्तः तंधर्मंनिबोध ८ तत्रादौमदुपासनाल
क्षणएवसुरव्योधर्मआसीत् आचारलक्षणस्तुपश्चात्प्रवृत्तः सचैवमनुष्ठितोभक्तिहेतुरितिवर्णयितुमाह आदाविति कल्पादौयत्कृतयुगंतस्मिन् तेचतदामामुपास
तएवकेवलंनान्यत् कुर्वंतीति वक्तुंकृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्याइति जात्याजन्मनैव ९ किंच विधायकाभावादपितदानींनान्यत्कर्मास्तीत्याह वेदइति
धर्मश्चमनोविषयोऽहमेववृषरूपधृक्चतुष्पात् नक्रियाविशेषोयज्ञादिः अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेंद्रियाणांचवै काग्र्यंपरमंतपइतिवचनादेकाग्रतयाहंसंशुद्धं
मांध्यायंतीत्यर्थः १० पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशेमेवैराज्यरूपस्यप्राणान्निमित्तात्हृदयाख्यकाशात्तस्यास्त्रय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञोवै
विष्णुरितिश्रुतेः ११ वर्णानामाश्रमाणांचधर्मान्वक्तुंतेषामुत्पत्तिमाह विप्रेतिद्वाभ्याम् आत्माचारः स्वधर्मएवलक्षणम् ज्ञापकोयेषांते १२ ममवैराजरूपस्यहृ

कर्त्ताऽवित्ताप्रवक्ताचभवतामधुसूदन त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टंकः प्रवक्ष्यति ६ तत्त्वंनः सर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः यथायस्यविधी
येततथावर्णयमेप्रभो ७ श्रीभगवानुवाच धर्म्यएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोधमे ८ आदौ
कृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः कृतकृत्याः प्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः ९ वेदः प्रणवएवाग्रेधर्मोऽहंवृषरूपधृक् उपासतेतपोनिष्ठा
हंसंमांमुक्तकिल्बिषाः १० त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मखः विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुख
बाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम वक्षस्थलाद्वनेवासोन्यासः शीर्षणिसं
स्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणांचजन्मभूम्यनुसारिणीः आसन्प्रकृतयोनृणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः १४ शमोदमस्तपः शौचंसंतोषः क्षां
तिरार्जवम् मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजोबलंधृतिः शौर्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यंब्रह्मण्यतैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्वि
माः १६ आस्तिक्यंदाननिष्ठाचअदंभोब्रह्मसेवनम् अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया तत्र
लब्धेनसंतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्कविग्रहः कामः क्रोधश्चतर्षश्चसस्वभावोऽन्तेवसायिनाम् १९ अहिं
सासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहाचधर्मोऽयंसार्ववर्णिकः २० द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः वसन्गुरुकु
लेदांतोब्रह्माधीयीतचाहुतः २१

दः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमितिनैष्ठिकाभिप्रायम् १३ तेषामधिकारिविशेषणस्वभावानाह वर्णानामिति
पंचभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययम् अतोऽयमर्थः मंदाभिर्जन्मभूमिभिर्मंदाः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १४ तपः आलोचनम् १५ तेजः प्रभावः ऐतैरे
वाश्रमस्वभावाअपिज्ञेयाः १६ १७ १८ तद्बाह्यानांस्वभावानाह अशौचमितिशुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा १९ तत्रतावत्सर्वसाधारणंधर्ममाह अहिंसेति
वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थं वर्णधर्मानग्रहस्थप्रकरणेवक्ष्यति २० प्रथमंतावदाश्रमेषुब्रह्मचारिणोधर्मावर्ण्यंतेसचद्विविधः उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च तत्रउपकुर्वाणकस्य
धर्मानाह द्वितीयमितिनवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्यात् गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यंजन्मप्राप्याचार्येणाहूतोब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्त
दर्थंचविचारयेत् २१

किंच मेखलादीन्कुशांश्चदधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमालाकथंभूतः जटिलः अनभ्यंगादिनाजातजटः तथाअधौतदद्वासोऽरक्तपीठः दंताश्चवासश्चदद्वासांसिन धौतानितानियस्यसः अधौतदद्वासाःसचासावरक्तपीठश्चनकौतुकादिनारक्तंपीठमासनंयस्यसः २२ जपश्चउच्चारोमूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारंतस्मिन्वा ग्यतः मौनीभवेत् २३ रेतोबुद्धिपूर्वंनावकिरेत् नोत्सृजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णेअवगात्यस्नात्वायतासुः कृतप्राणायामः त्रिप दींगायत्रींजपेत् २४ संध्येचद्वेयतवाक्जपन्नुपासीत मध्यान्हेसंध्यानिमित्तंमौनंनास्तीतिद्विवचनम् २५ २६ अन्यदपियत्संप्राप्तंतच्चनिवेदयेत् तेनानुज्ञा तंतुसंयतःसन्नुपयुंजीतइत्यर्थः २७ यानशय्यासनस्थानैः यांतंपृष्ठतोयानेननिद्रितमप्रमत्ततयासमीपशयनेन विश्रांतंपादसंवाहनादिभिः समीपासनेन- आसीनंकृतांजलिर्नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूतंवृत्तंयस्यसः २९ एवमुपकुर्वाणकस्यधर्मानुक्त्वानैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदी

मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् जटिलोधौतवद्वासोऽरक्तपीठःकुशान्दधत् २२ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः नच्छिं द्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि २३ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् अवकीर्णेऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदींजपेत् २४ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् ३५ आचार्यमाविजानीयान्नावमन्येतकर्हि चित् नमर्त्यबुद्ध्याऽसूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २६ सायंप्रातरुपानीयभक्ष्यंतस्मैनिवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीतसंयतः २७ शुश्रूषमाणआचार्यंसदापासीतनीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः २८ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः वि- द्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितम् २९ यद्यसौछंदसांलोकमारोक्षन्ब्रह्मविष्टपम् गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३० अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् अपृथग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिक म् प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्ज्जवम् तीर्थसेवाजपोऽस्पृश्याभक्ष्यासं भाष्यवर्ज्जनम् ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयंनियमःकुलनंदन मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३४ एवंबृहद्व्रतधरोब्राह्मणोऽग्नि रिवज्वलन् मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोऽमलः ३५ अथानंतरमावेक्षन्यथाजिज्ञासितागमः गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्गुर्वनुमो दितः ३६

त्रिपद्याः असौब्रह्मचारीछंदसांलोकंमहर्लोकंततोब्रह्मलोकंचारोक्षनु आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराःकलाद्यु त्युक्तत्वात् तर्हिबृहद्व्रतःसन् बृहन्नैष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत्समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रयार्थंच ३० ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजः तद्वान् ३१ तस्यैववनस्थयति साधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणमभावगर्भम् क्ष्वेलनंपरिहासः एवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् नपश्येदित्यर्थः ३२ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणंधर्ममाह शौचमितिद्वाभ्याम् ३३ ३४ निष्कामनैष्ठिकस्यतुमोक्षफलमाह एवमिति अमलः निष्कामश्चेत् दग्धःकर्माशयोंतःकरणंय स्यतथाभूतःसन्भक्तोभवति ३५ उपकुर्वाणस्यसमावर्तनप्रक्रममाह अथेति अनंतरंद्वितीयाश्रममावेक्षन्प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थः स्नायात् अभ्यंगादिकंकृत्वासमावर्तेतेत्यर्थः ३६ ६२

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अंतःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनंप्रविशेत् शुद्धांतःकरणःसचद्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्र
जेदित्यर्थः यद्वाआश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथाअनाश्रमीप्रतिलोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्सरइतिवाछेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावस्यवक्ष्यमाणत्वा
त् ३७ विवाहनियमपूर्वकंवर्णधर्मैःसहगृहस्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशींसवर्णाम् अजुगुप्सितांकुलतोलक्षणश्चानिंदिताम् कामतस्तुयामन्यासुउद्वहेत्
तांसवर्णामनुतस्याअनंतरं तत्रापिवर्णक्रमेणोद्वहेतइत्यर्थः तिस्रोवर्णानुपूर्व्येणद्वेतथैकायथाक्रमम् ब्राह्मणक्षत्रियविशांभार्याःस्वाःशूद्रजन्मनइतिस्मृतेः
३८ इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यकाधर्माः ३९ प्रतिग्रहादित्रयंतुवृत्तिःसाचब्राह्मणस्यैवतत्रापिमुख्यामुख्यतमांचान्यांवृत्तिमाह प्रतिग्रहमिति तयोर्याज
नाध्यापनयोरपिकार्पण्याददोषंपश्यन्शिलैःस्वामित्यक्तैःक्षेत्रपतितैःकणिशैः ४० एवंचवृत्तिकार्श्यंब्राह्मणेनसोढव्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ४१ उंछह

गृहंवनंवोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ३७ गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम्
यवीयसींतुवयसायांसवर्णामनुक्रमात् ३८ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्विजन्मनाम् प्रतिग्रहोऽध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम् ३९ प्र
तिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् अन्याभ्यामेवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः ४० ब्राह्मणस्यहिदेहोऽयंक्षुद्रकामायनेष्यते कृच्छ्रा
यतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४१ शिलोंच्छवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःस
मुपैतिशांतिम् ४२ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात् ४३ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसना
त्प्रजाः आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४४ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४५ सी
दन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् खड्गेनवापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ४६ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययापदि चरेद्वाविप्ररूपे
णनश्ववृत्त्याकथंचन ४७ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रःकारुकटक्रियाम् कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा ४८ वेदाध्यायस्वधास्वा
हाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् देवर्षिपितृभूतानिमद्रूपाण्यन्वहंयजेत् ४९

त्तिर्नामविपणादिपतितकणोपादानंताभ्यांशिलवृत्त्यैकीकृत्यतयातुष्टचित्त
स्यमोक्षफलमाह शिलोंछेति महांतमातिथ्यादिलक्षणम् ४२ एवमधनस्यमहत्फलमुक्त्वासधनानामप्याह त्रिभिः समुद्धरंतिदारिद्र्यादुत्तारयंति विप्रमित्यु
पलक्षणंमत्परायणंयंकमपि ४३ राज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वाइति ४४ ४५ सर्वेषामापद्वृत्तीराह सीदन्निति त्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतुरसलवणाद्यैः
तत्राप्यापदाक्रांतश्चेत्खड्गेनक्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपिगौतमोऽनंतरांपापीयसींवृत्तिमातिष्ठेदितिस्मरन्खड्गधारणंपण्यविक्रयात्श्रेष्ठंमन्यते तथापिहिंसातोव
णिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभगवतोमतम् नतुश्ववृत्त्यानीचसेवया ४६ तत्राप्यापदिमृगययाविप्ररूपेणवाअध्यापनादिना ४७ कारवःप्रतिलोमजविशेषाःबुरुडादयः
तेषांवृत्तिंकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तुनानुकल्पेनवर्ततेत्याह कृच्छ्रादिति ४८ तदेवंवृत्तिव्यवस्थामुक्त्वापुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनंब्रह्मयज्ञः
तेनऋषीन् स्वधाकारेणपितॄन् स्वाहाकारेणदेवान् बलिहरणेनभूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानितिज्ञातव्यम् यथोदयंविभवानुसारतः तेषीश्वरदृष्टिविधत्ते
मद्रूपाणीति ४९

आवश्यकंधर्ममुक्त्वाशक्त्यनुसारंधर्ममाह यदृच्छयाउद्यमंविनाउपार्ज्जितेनवाशुक्लेनस्ववृत्त्यालब्धेनशुद्धेनवाधनेन भृत्यान्पोष्यान् ५० गृहस्थस्यापिनिवृत्तिनि
ष्ठामेवाह कुटुंबेष्विति त्रिभिः नप्रमाद्येत् ईश्वरनिष्ठायांप्रमत्तोनभवेत् ननुदृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्यकथमप्रमादः विचारेणेत्याह विपश्चिदिति ५१ तत्रापिदृष्टेष्वा
सक्तेरधिकत्वात्तेषांनश्वरतांप्रपंचयति पुत्रादीनामेकत्रसंगमः पांथानांप्रपायांसंगमइव तत्रहेतुः अनुदेहंप्रतिदेहमेतेवियंति नश्यंति निद्रानुवर्तीस्वप्नोनि
द्राऽपायेयथाइति ५२ अतिथिवत्उदासीनः ५३ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रमएवतिष्ठेत् यदिप्रजावान्तर्हिप्रव्रजेद्वा ५४ गृहाद्यासंगदो
षमाह यस्त्विति त्रिभिः ५५ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसाआत्मजाश्चमांविनाअनाथाःसंतः कथंजीविष्यंतीति ५६ गृहेयआ
शयोवासनातेन आसर्वतःक्षिप्तंहृदयंयस्यसः अंधंतमः अतितामसींयोनिम् ५७ इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोऽध्यायः १७ अष्टादशेवदन्धर्मंवनस्थ

यदृच्छयोपपन्नेनशुक्लेनोपार्ज्जितेनवा धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५० कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमाद्येत्कुटुंब्यपि विपश्चिन्नश्व
रंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् ५१ पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमःपांथसंगमः अनुदेहंवियंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ५२ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथि
वद्वसन् नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ५३ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५४ यस्त्वा
सक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ५५ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजात्मजाः अनाथामामृतेदी
नाःकथंजीवंतिदुःखिताः ५६ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽधंविशतेतमः ५७ इतिश्रीभागवतेम॰
एकादशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीभगवानुवाच वनंविवक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः १
कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच २ केशरोमनखश्मश्रुवनानिबिभृयाद्दतः नधावेदप्सु
मज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसम-
श्नीयात्कालपक्वमथापिवा उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् देशकालबलाभिज्ञोनाद
दीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७

यतिगोचरम् अधिकारविशेषेणविशेषं
चापितद्व्रतम् १ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततःपरंक्षीणेंद्रियस्यैषद्विरागेपिसंन्यासाधिकारःस्यादितिभा
वः १ वसीतपरिदधीत २ दतःदंतान्नधावेत्नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत्मुशलवत्स्नायात् स्थंडिलेशयःभूमिशायी ३ तप्येतपंचाग्नीन्सूर्येणसहचतु
र्दिशमग्नीन्निधायात्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारासंपातंसहतइतितथा अभ्रावकाशंनामव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नःउदकवासंनामव्रतंचरेत्
४ उलूखलेनवाऽश्मनावाकुट्टयतिकंडयतीतितथा दंताएवोलूखलंयस्यसतथा ५ संचिनुयात्आहरेत् अन्यदाकालांतरेआहृतंकालांतरेनाददीत लब्धेन
वेनवेऽन्नाद्येपुराणंतुपरित्यजेदितिनारदोक्तेः ६ कालचोदितान् आग्रयणादीन् ७ ७ ७ ७

किंच अग्निहोत्रमिति मुनेश्चनैगमैर्वेदवादिभिः ८ अस्यनिष्कामस्यफलमाह एवमिति धमनीभिः शिराभिः संततः व्याप्तः यावज्जीवंकृतेनतपसाशुष्कमांसइत्य र्थः ऋषिलोकात्महर्लोकादिक्रमेणअयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैवतावन्मुच्यते प्रतिबंधकबाहुल्येत्वनेनक्रमेणमुच्यतइति ९ तंसकामंनिंदति यस्त्विति निःश्रेयसंमोक्षफलं अल्पीयसेआविरंच्यादत्यल्पएवतस्मै १० एवंयावज्जीवंवर्तमानस्यमोक्षः तृतीयभागावसानेतुमंदविरागेऽपिसंन्यासाधिकारः यदितुततोऽर्वागेवस्वधर्माशक्तोभवेत् तदापिसम्यग्विरक्तः विरक्तोवातत्राविरक्तस्यकृत्यमाह यदेति जातोवेपथुः कंपोदेहेयस्यसः ११ विरक्तंप्रत्याह यदेति १२ तत्रादौकृत्यमाह इष्ट्वेति यथोपदेशंश्राद्धाष्टकपूर्वकंप्राजापत्येष्ट्यामाभिष्ट्वा स्वेप्राणेआत्मनि १३ संन्यासेविघ्नाभवंतितानविगणय्यसंन्यसेदेवेत्याशयेना ह विप्रस्येति केनाभिप्रायेणकुर्वंतितमाह अयमिति परंपरब्रह्म १४ एवंप्रव्रजितस्यधर्मानाह बिभृयाच्चेदिति परंकौपीनादन्यद्वासोयदिधारयितुमिच्छति तर्हि

अग्निहोत्रंचदर्शश्च पूर्णमासश्चपूर्ववत् चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः मांतपोमयमारा ध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९ यस्त्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् कामायाल्पीयसेयुंज्याद्बालिशःकोऽपरस्ततः १० यदासौनियमेऽक ल्पोजरयाजातवेपथुः आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोऽग्निंसमाविशेत् ११ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु विरागोजायतेसम्यक् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्वासर्वस्वमृत्विजे अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् १३ विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवा दारादिरूपिणः विघ्नान्कुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किं चिदनापदि १५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामादंडावाग्देहचेतसा म् नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८ बहिर्जला शयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः विभज्यपावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः आत्मक्रीडआत्मरत आत्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१

कौपीनमाच्छाद्यतेयावतातावन्मात्रं धारयेदित्यर्थः त्यक्तंप्रैषोच्चारात्पूर्वमेव अतोऽन्यत्किंचिदपिनबिभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणम् १५ मनःपूतंमनसासम्यग्विचार्ययच्छुद्धंत दाचरेत् १६ मौनंवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागः देहस्यप्राणायामश्चेतसः एतेअंतस्त्रयोदंडायस्यनसंति अंगहेउद्धव अंगेधृतैर्वेणुभिरितिवा १७ चतुर्ष्वीति ब्राह्मणे ष्ववृत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्वासंभवेन विगर्ह्यान्अभिशस्तपतितान् असंक्लृप्तान् अत्रायंलाभोभविष्यतीतिपूर्वमनुद्दिष्टान् १८ बहिर्ग्रामात् पावितंप्रोक्षणादिभिः शोधितम् विभज्यविष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तम् याचितमितिपाठेमाधुकरेणयाचितमन्नंचेत् तर्हिविभज्यभुंजीतनत्वयाचितादिभैक्ष्यस्यचतुष्ट यमित्यर्थः माधुकरेतुनैवेद्यंभैक्ष्येनान्येषुविद्यते नैवेद्यकंक्षिपेदप्सुचिंतयंभीतिकंबाहिरितिस्मृतेः यद्वा तदानींकेनापियाचितंचेत्तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदत्वेत्यर्थः १९ किंच एकश्चरेदिति आत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसः आत्मन्येवरतस्तुष्टः आत्मवान्धीरः २० विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्भयंशरणंस्थानंयस्यसः मयिभावेनविमलआशयोयस्यसः

२१

बंधंमोक्षंचकेनबंधःकेनवामोक्षइतिताबाह बंधइति २२ २३ पुराणिहट्टादिमंति ग्रामास्तद्रहिताः ब्रजाः गोष्ठानितान्सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् २४ यतः शिल
वृत्त्याप्राप्तेनतदीयेनांधसा अन्नेनशुद्धसत्वःसन्निवृत्तमोहःसंसिद्ध्यतिमुच्यते २५ ननुमिष्टान्नंविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतद्वद्दृश्यमा
नंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यति अतइहामुत्रचलोकेअसक्तचित्तःसन् चिकीर्षितात् तदर्थकृत्याद्विरमेत् २६ ननुतथापियावद्विनाशंसकस्वहेतुत्वा
त् तच्चिंतावतः कुतोविरागःस्यात्तत्राह यदेतदिति एतत्जगत् ममतास्पदं मनोवाक्प्राणैःसहतंसहितमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वतज्जन्यंसकस्वंचआत्मनिमाया
मात्रमिति तर्केणस्वप्नादिदृष्टांतेनस्वत्कास्वस्थःआत्मनिष्ठःसन् ततनस्मरेत् नचिंतयेत् २७ एवंबहूदकादिधर्मानुक्त्वापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइतिसार्धै
र्दशभिः बहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन् ज्ञाननिष्ठोवा मोक्षेऽप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सलिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मान्त्यक्त्वा तदासक्तिंत्यक्त्वायथोचितंधर्मं

अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया बंधइंद्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२ तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः विरक्तः क्षुद्र
कामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४ वानप्रस्थाश्र
मपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् संसिद्ध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्वशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येत् दृश्यमानंविनश्यति असक्तचित्तो
विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंहतम् सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत् २७ ज्ञाननि
ष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवाऽनपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् वदेदु
न्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यांनैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकः शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ३० नोद्विजेत
जनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३१ एकएवपरोह्यात्माभू
तेष्वात्मन्यवस्थितः यथेंदुरुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३२ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेशनंक्वचित् लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयं
दैवतंत्रितम् ३३ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३४ चरेदित्यर्थः नपुनरत्यंतत्याग एव

विवक्षितः पुनर्धर्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिंकरोनस्यादिति एतदेवस्फुटीकरि
ष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना २८ कथंचरेत्तदाह बुधः विवेकवानपिबालकवत् मानावमानविवेकशून्यः कुशलः निपुणोऽपिजडवत्
फलानुसंधानाभावेनविद्वान्पंडितोऽप्युन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेननैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपिगोचर्यामनियताचारमिव २९ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्याना
दिनिष्ठः हैतुकःकेवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ३० अतिवादान् दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्यातावद्वैरकारणंनास्तीत्युक्तम् एक
एवेति देहदृष्ट्यापिनास्तीत्याह भूतानिचदेहाअपिकारणरूपेणैकात्मकानि ३२ दैवतंत्रितंदैवाधीनंयतः ३३ अलंतर्हिभिक्षाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमा
त्रार्थंसमीहेतैवयतः तस्यप्राणधारणंयुक्तंसम्यक् कथम् तेनप्राणधारणेन तत्त्वंविचार्यते किंतेनापितदाह तद्विज्ञायेति ३४ ७

३६

तर्हि किं मिष्टान्नादिकमग्राह्यमेव केनैव भुक्तमित्याह यदृच्छयेति ३५ यथाहमीश्वरो लीलयाचरामि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् ननु विधिकिंकर
त्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठाविरोधादित्यर्थः ३६ कुतो विधिकिंकरत्वाभावस्तस्य तत्राह नहि तस्य विकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्ति सा सत्यम् या चासीत्साऽपि मद्दीक्षया
ज्ञानेन हता ननु न हता पुनर्दृश्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात् क्वचित् कदाचित् बाधितैव ख्यातिर्भवति ३७ तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः संन्यासं तद्धर्मांश्चोक्त्वा
केवलं वैराग्यवंतं विविदिषुं प्रत्याह दुःखोदर्केष्विति न जिज्ञासितो मद्धर्मो मत्प्राप्तिसाधनं येन सः ३८ मामेव मद्दृष्ट्वा गुरुं परिचरेत् ततः परमेकश्चरेदित्यादिध
र्मैर्वर्त्तेत इति भावः ३९ अनधिकारिणः संन्यासं निंदति द्वाभ्याम् यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्त इंद्रियसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ४० सुरान् यष्टव्यान्देवान् आत्मानं च

यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ३५ शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् अन्यां
श्च नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलयेश्वरः ३६ नहि तस्य विकल्पाख्या या च मद्दीक्षया हता आदेहांतात्क्वचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ३७
दुःखोदर्केषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ३८ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः यावद्ब्र
ह्म विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः ३९ यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचंडेंद्रियसारथिः ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति सुरानात्मानमात्मस्थं निह्नु
ते मां च धर्महा अविपक्वकषायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ४१ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्य
सेवनम् ४२ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदम् गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनम् ४३ इति मां यः स्वधर्मेण भजन्नित्यमन
न्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विंदते चिरात् ४४ भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपया
तिसः ४५ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैति माम् ४६ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचार
लक्षणः स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४७ एतत्तेऽभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समि
यात्परम् ४८ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः १८

स्वात्मानमात्मस्थं मां च निह्नुते निह्नवफलमाह अस्मादि
ति ४१ चतुर्णां प्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति ४२ अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचं रागादिराहित्यं च तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह ऋ
तौ गंतुरिति ४३ एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह इति मामिति दृढां मद्भक्तिं विंदते ४४ ततः किमत आह भक्त्येति महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्यप्य
ययो यस्मात् अत एव तत्कारणं मां मां ब्रह्मरूपं वैकुंठनिवासनम् यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपयाति सामीप्येन प्राप्नोति ४५ ततश्चासौ मुक्त एवेत्याह इति
एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः अत एव निर्ज्ञाता मम गतिरैश्वर्यं येन ४६ उक्तमर्थं संक्षिप्याह य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः स ए
वमद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृतः ४७ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्च तेऽभिहितम् यथा भक्तो भूत्वा मां परं संप्राप्नुयादिति ४८ इत्येकादशस्कंधे टीकाया
मष्टादशोऽध्यायः १८ छ छ छ छ छ

ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वं कृतो ह्याश्रमधर्मतः अत्रोनविंशतितमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते १ तदेवं तर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपंचो यावदपरोक्षानुभवेन दिङ्मोहादि रिव न लीयते तावत् ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तम् आदेहांतात् क्वचित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मयेत्यादिना यस्य तु अपरोक्षानुभवेन प्रपंचो लीनप्रायस्तस्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह य इति विद्या अनुभवः तदर्थं तेन श्रुतेन संपन्नः अत एवात्मवान् प्राप्तात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् न भवति अन कारपाठे प्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः स एतद्धेतुं तत्तन्निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं संन्यसेत् अयमेव विद्वत्सं न्यासो नाम १ अत्र हेतुमाह ज्ञानिन इति यस्मादहमेव तस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलं हेतुः तत्साधनं च संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य न प्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्यर्थः २ अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तं ज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेन मां धारयति ३

श्रीभगवानुवाच योविद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च संमतः स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम् ३ तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च नालं कुर्वंति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ४ तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वा त्मानमुद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुन योगमन् ६ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायांतरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यंतयो र्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ७ उद्धव उवाच ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमू र्ते त्वद्भक्तियोगं च महद्विमृग्यम् ८ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वात पत्रादमृताभिवर्षात् ९ तस्य ज्ञानं स्तौति तप इति अलमत्यर्थम् ज्ञानस्य कलया लेशेन ४ ज्ञानेन सहितं तत्पर्यंतं यथा भवति तथा ज्ञात्वा तत्संप न्नः सन्मामेव भज अन्यत्सर्वं त्यजेत्यर्थः ५ तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां वृत्तमाह ज्ञानेति मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ६ तदेव ज्ञानं संक्षेपत उपदिशति त्वयीति- त्रिविधः आध्यात्मिकादिः विकारः देहादिः स माया न तु परमार्थः यत् यस्मात् अंतरा मध्य एवापतति रज्जौ सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः न त्वादावं ते चास्ति अतः यत् यदा अस्य विकारस्यामी जन्मादयः स्युः तदा तस्य तवाधिष्ठानभूतस्य किं न किंचिदित्यर्थः ननु तस्यापि वस्तुतो न संति तस्य सत्त्वा दित्याह आद्यंतयोरिति असतः सर्पादेः आद्यंतयोर्यदस्ति रज्ज्वादि तदेव मध्येऽपि न तु सर्पादि तद्वदयं विकारो नास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्ति तन्म ध्येऽप्यस्त्येव न तस्य जन्मादयः संति अतस्त्वं निर्विकारं ब्रह्मेति ७ ज्ञानादेर्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं यथा भवति तथा कथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यम् ८ महद्विमृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण अध्यात्मादिना अभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य- अंघ्रिद्वंद्वमेवातपत्रं तस्मात् न केवलमातपात्त्रातुः किंतु अमृतमप्यभितो वर्षति यत् तस्मात् ९ ७५

अतिकृपामुत्पादयन्नाह दष्टमिति अस्मिन्बिलेसंसारकूपेपतितम् तत्रचकालाहिनादष्टमेवमपिक्षुद्रसुखेष्वेवउरुस्तर्षस्तृष्णायस्यतंदत्यमानः कथंसमुद्धरणी यइतिचेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिंचेति १० तद्विस्मासार्थेविहृत्सभायांनिर्णीतमहंवक्ष्यामीत्याशयेनाह इत्थमिति ११ १२ ज्ञानादि-भिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः १३ तत्रज्ञानंकथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राणिएकादशेंद्रियाणिपंचमहाभूतानित्रयोगुणाः एतान् भावानष्टाविंशतितत्त्वानिभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकार्येषुअनुगतानियेनज्ञानेनेक्षेत अथएष्वपिभावेषुएकंपरमात्मतत्त्वमनुगतंयेनेक्षेत कार्यकारणात्म कंजगत्परमकारणात्मकमेवेतत् ननुततःपृथगितियेनपश्यति तज्ज्ञानमित्यर्थः १४ विज्ञानमाह एतदेवेतिश्लोकार्द्धेन यत्पुयदायेनेकेनानुगतानेकात्मका-न्भावान्पूर्वमैक्षततान्तथापूर्ववन्नेक्षेत किंतुतदेकंपरमकारणंब्रह्मैव तदाएतदेवविज्ञानमुच्यते एतदुक्तंभवति परोक्षज्ञानेनापरोक्षस्यास्य दिङ्मोहादि-ष्विवनिवृत्त्यभावात्तदात्मकंजगत्पश्यंस्तथात्मनःपृथक्सदितिमन्यते अपरोक्षज्ञानेतुबाधितमेवजीवन्मुक्तः संस्कारशेषंपश्यति अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने

दष्टंजनंसंपतितंबिलेऽस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसुखोरुतर्षम् समुद्धरैनंकृपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम् अजातशत्रुःपप्रच्छसर्वेषांनोनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः श्रुत्वाधर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहंतेऽभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितम् १४ एतदेवहिविज्ञानंनतथैकेनयेनयत् स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंतेचमध्येचसृज्यात्सृज्यंयदन्वियात् पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयम् प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांपरिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलम् विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८

ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येतइति एकेनसर्वकार्याणामनुगतिंकार्याणांकारणात्पृथगसत्त्वंचोपपादयतिसार्द्धेन तत्रयदिनकदाचिदनीदृशंजगदित्यादिमतेनैतेषांभावानामुत्पत्त्यादयोनस्युः तर्हिकारणस्यैकस्याभावादेकात्मता मिथ्यात्वंचन स्यात् अतस्तेषामुत्पत्त्यादीन्साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनांसावयवानामित्यर्थः विमताभावाउत्पत्त्यादिमंतः सावयवत्वात् घटादिवदितिपश्येत् १५ ततआदौउत्पत्तौअंतेपरिणामांतरापत्तौच कारणत्वेनमध्येचाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यंकार्यात्कार्यांतरंप्रतियदन्वियात् अनुगच्छेत् तत्प्रतिसंक्रामेतेषां प्रलयेचयदवशिष्येततदेवसदितिपश्येदित्यर्थः १६ वैराग्यमाह श्रुतिरितिद्वाभ्याम् श्रुतिः नेहनानास्तिकिंचनेत्यादि प्रत्यक्षंघटादिकार्यंतत्त्वादिव्यति रेकेणनदृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेणचनकिंचिद्दृश्यतइतिऐतिह्यंमहाजनप्रसिद्धिः अनुमानम् विमतंमिथ्यादृश्यत्वात्शुक्तिरजतादिवदित्यादि एवंप्र-माणचतुष्टयम् एतेष्वनवस्थानात् एतैर्बाधितत्वात् सएपंसर्वानुगतंसत्यमात्मतत्त्वंपश्यन्विकल्पस्यचमिथ्यात्वात्ततोविरज्यतेविरक्तोभवतीत्यर्थः १७ ननुवेदोक्तस्वर्गादिसुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आविरिंच्यात्ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्टमपिसुखममंगलंदुःखरूपंनश्वरंपश्येत् १८

भक्तियोगंसकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्तएवतथापितस्मिन्प्रीतिंप्राप्नुवनेतुभ्यंपुनश्चकथयिष्यामि १९ श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदितिसर्वत्रानुषज्जते मदनुकीर्तनंश्रवणानंतरंमत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः २० २१ अंगचेष्टालौकिकीक्रिया वचसालौकिकेनापिमद्गुणानामीरणं २२ मदर्थेमद्भजनार्थेतद्विरोधिनोऽर्थस्यपरित्यागः भोगस्यतत्साधनस्यचंदनादेः सुखस्यपुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकंयत्कर्मतदपिमदर्थंकृतंभक्तेः कारणमित्यर्थः २३ भक्तिःप्रेमलक्षणासंजायते अस्यभक्तस्यअन्यःकोऽर्थः साधनरूपःसाध्यरूपोवावशिष्यते सर्वोऽपिस्वतएवभवतीत्यर्थः २४ तदेवाह किंबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोःकारणमित्याह यदात्मनीतिद्वाभ्याम् यदाआत्मनिमयीश्वरेचित्तमर्पितंतदापुमान्धर्मादीन्प्राप्नोत्येव २५ एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यत्यदातच्चित्तंविकल्पेदेहगृहा

भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेऽनघ पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धामृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनम् परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंमम २० आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् मद्भक्तपूजाऽभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच इष्टंदत्तंहुतंजप्तंमदर्थंयद्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् मयिसंजायतेभक्तिःकोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्वोपबृंहितम् धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्विकल्पइंद्रियैःपरिधावति रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६ धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनम् गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः २७ उद्धवउवाच यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवारिकर्शन कःशमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यमृतमुच्यते कस्त्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा २९ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेशव काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ३० कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः कःस्वर्गोनरकःकस्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ३१ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतांश्चसत्पते ३२ श्रीभगवानुवाच अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाऽभयम् ३३ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनम् ३४

दावर्पितंसंसारिधावतितदाधिकंरजस्वलमसन्निष्ठंचभवति ततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि २६ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोमद्भक्तिकृत् सएवप्रोक्तःप्रकृष्टउक्तःशास्त्रेषु २७ धर्मादीनांमहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाद्यमादिष्वपिसंख्यातःस्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्षण्यंस्यादितिएवंसंभावनयातद्विशेषंजिज्ञासुः पृच्छति यमइतिपंचभिः २८ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकिम् २९ परेतिविद्यादीनांविशेषम् श्रीर्मंडनम् ३० ३१ प्रश्नान्पृष्टानर्थान्विपरीतान्अशमादीन् ३२ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अस्तेयंमनसाऽपिपरस्वाग्रहणम् आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ३३ शौचंबाह्यमाभ्यंतरंचेतिद्वयम् अतोद्वादशनियमाः श्रद्धाधर्मादरः ३४ श्रीगोपालकृष्णायनमः छ छ छ छ छ छ छ

उभयोः श्लोकयोर्ये स्मृताः ते यमा नियमाश्च यद्वा उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः स्मृता इत्यर्थः अत्र हेतुमाह हि यस्मात् उपा
सिताः सेविताः संतः पुंसां प्रवृत्तानां निवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण मोक्षमभ्युदयं च दुहंतीति ३५ मुमुक्षोरुपादेयान् शमादीन् हेयांश्च दुःखादीन् महाजनप्रसिद्धेभ्यो
विलक्षणानाह शम इत्यादिना यावत्समाप्ति एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः शमो मन्निष्ठता बुद्धेः न तु शांतिमात्रम् दमः इंद्रियसंयमः न चौरादिद
मनम् तितिक्षा विहितदुःखस्य संमर्षः सहनम् न भारादेः जिह्वोपस्थयोर्जयो वेगधारणं धृतिः न तु अनुद्वेगमात्रम् ३६ दंडो भूतद्रोहः तस्य त्यागो दानम् न ध
नार्पणम् कामत्यागः भोगोपेक्षा तपः न कृच्छ्रादि स्वभावो वासना तस्य जयः प्रतिबंधः शौर्यं न विक्रांतिः समं ब्रह्म तस्य दर्शनम् आलोचनम् सत्यविषयत्वात्सत्य
म् न यथार्थभाषणमात्रम् ३७ अन्यच्च ऋतं सूनृता सत्या प्रिया च वाक् एवं च ऋतसत्ययोः स्फुट एव विवेकः क्रमप्राप्तं त्यागं व्याख्यातुमादौ ततोऽर्थभेदेन
शौचं व्याचष्टे तस्यापि मलत्यागरूपत्वेन त्यागाभेदप्रतीतेः कर्मस्वसंगमः अनासक्तिः शौचम् त्यागस्तु संन्यास इति तयोर्भेद इत्यर्थः ३८ नृणामिष्टं ध
नं धर्मः न पश्वादिसाधारणम् भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेव यज्ञः मद्धिया यज्ञोऽनुष्ठेयः न क्रियाबुद्ध्येत्यर्थः यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न हिर

एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः पुंसामुपासितास्तात यथाकामं दुहंति हि ३५ शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इंद्रियसंयमः ति
तिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ३६ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च शमदर्शनम् ३७
ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता कर्मस्वसंगमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते ३८ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः द
क्षिणा ज्ञानसंदेशः प्राणायामः परं बलम् ३९ भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु
४० श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः दुःखं कामसुखापेक्षा पंडितो बंधमोक्षवित् ४१ मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पंथा मन्नि
गमः स्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ४२ नरकस्तमउन्नाहो बंधुर्गुरुरहं सखे गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उ
च्यते ४३

ण्यादिदानं तेन हि यज्ञरूपो विष्णुः प्राप्यते दुर्दमनं बलम् तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणायाम इति ३९ लाभं व्याचिख्यासुः प्रथमं भगं ततो भेदेन व्याचष्टे
लोके तयोरभेदप्रसिद्धेः भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदीयमैश्वर्यादिषाड्गुण्यमित्यर्थः उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिः न पुत्रादिः विद्या चात्मनि प्रतीतस्य भेदस्य बाधः न
ज्ञानमात्रम् अकर्मसु जुगुप्सा हेयत्वदर्शनं ह्रीः न लज्जामात्रम् ४० गुणा एव श्रीर्मंडनं न किरीटादि दुःखसुखयोरत्ययः अतिक्रमः अननुसंधानं सुखं न भोगः
विषयभोगापेक्षैव दुःखं नाग्निदाहादि बंधमोक्षं द्वयं च यो वेत्ति स पंडितः न विद्वन्मात्रम् ४१ अहंबुद्धिरित्युपलक्षणम् देहगेहादिष्वहं ममेत्यभिमानवान् मूर्ख इ-
त्यर्थः मन्निगमः मां नितरां गमयति प्रापयति यो निवृत्तिमार्गः स तु पंथाः सन्मार्गः न कंटकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः स उत्पथः कुमार्गः न तु चौराद्याकुलः
सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकः स्वर्गः नेंद्रादिलोकः ४२ तमस उन्नाह उद्रेकः स नरकः न तामिस्रादिः गुरुरेव बंधुः न भ्रात्रादिः स चाहमेव यथाऽहं जगद्गुरुः एक एव
परो बंधुर्विषमे समुपस्थिते गुरुः सकलधर्मात्मा यत्राकिंचनगोचरो हरिरिति स साधनं भोगायतनं गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव न हर्म्यादि गुणैः संपन्न आढ्य उच्य
ते न धनी ४३

असंतुष्टोयः सदरिद्रः ननिस्वः योजितेंद्रियःसकृपणः शोच्यः नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशः स्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः गुणेषुसंगोयस्यसः विपर्ययःअनी शः एतच्चशमादिविपर्ययोमलक्षणार्थम् ४४ उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितया एतच्चसर्वंगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेन पृष्टमितितयोः संक्षेपतोलक्षण माह किंबहुनावर्णितेनगुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृशिर्दर्शनंदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावइति ४५ इत्येकादशस्कंधे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशेयोगत्रयंप्रोक्तंभक्तिज्ञानक्रियात्मकम् गुणदोषव्यवस्थाऽर्थमधिकारिविभागतः १ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जि तइत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्य तवनिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांचकर्मणांगुणदोषंपुण्यपापफलरूप मवेक्षते उत्तमाधमभावेनतदधिकारिणांवर्णानांआश्रमाणांविकल्पंभेदंचगुणदोषरूपमवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंचतथैवावेक्षते प्रतिलोमजाःउ त्तमवर्णास्त्रीषुहीनवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योजाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तूत्तमवर्णेभ्यःपुरुषेभ्योहीनवर्णास्त्रीषुजाताः मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादयः तेषांच

दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः कृपणोयोजितेंद्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगोविपर्ययः ४४ एतउद्धवतेप्रश्नाः सर्वेसाधुनिरूपिताः किंवर्णि तेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जितः ४५ इतिश्रीभागवतेम॰ एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएको नविंशोऽध्यायः १९ उद्धवउवाच विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते अवेक्षतेरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणाम् १ वर्णाश्रमवि कल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणवचस्तव निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधविधि लक्षणम् ३ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः निग मेनापवादश्चभिदायाइतिहभ्रमः ५

असत्संतस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाइतिगुणदोषौ द्रव्यादीन्कर्मार्हताऽनर्हताभ्याम् स्वर्गंनरकंचतत्फलत यागुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोत्तराध्यायेप्रपंचयिष्यते १ २ तथाऽपिप्रस्तुतेकिमायातमतआह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोषइतिनिराकृतत्वात् गुणदोषभि दादृष्टिमंतरेणतांविनानिषेधविधिलक्षणंतववचः कथम् तच्चवचोऽतरेणनृणांनिःश्रेयसंकथंस्यात् तत्राऽपिश्रोतव्योमंतव्यइत्यादि साधनविधेः नानुध्यायेद्बहून् शब्दान्वाचोविग्लापनंहितदित्यादिनिषेधस्यचावश्यकत्वादितिभावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणंतववचोविनेति सामानाधिकरण्यमेवा- स्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणमपिवचः कथंनुतत्त्वमस्यादिवाक्यवत्तनिःश्रेयसपरंस्यात् सर्वस्यवेदस्यतत्सारत्वांगीकारादित्यर्थः ३ ननु पितरोदेवाश्चसर्वज्ञाः प्रत्यक्षतोदृष्ट्वामनुष्येभ्यः कथयिष्यंतिनेत्याह पित्रादीनांसर्वेषांनवत्वद्वाक्यरूपोवेद एवतुश्रेयः श्रेष्ठंचक्षुः प्रमापकम् कुअनुपलब्धेर्थेमो क्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोः इदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापितदेवंगुणदोषदृष्ट्यभावेनिःश्रेयसंनघटेत ४ किंच शास्त्रेणेवाविहितांभेददृष्टिं तस्मिन्नेवविषयेशास्त्रंकथंनिवर्तयेदित्याह तेनिगमात् त्वदाज्ञारूपाद्वेदादेव नहिस्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्त्तेत दुःस्फुटंभ्रमोभवति तन्निवर्तयेति शेषः ५

विषयाभेदेप्यधिकारिभेदेनाविरोधुंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइति योगाउपायाः ब्रह्मकर्मदेवताकांडैःप्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाधने
च्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकंव्यावर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना ६ तेष्वधिकारिभेदमाह निर्विण्णानामिति
द्वाभ्याम् इहएषांमध्येकर्मस्फनिर्विण्णानांदुःखबुद्ध्या तत्फलेषुविरक्तानामतएवसाधनभूतकर्मन्यासिनांज्ञानयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणान्वयः अनिर्विण्णचित्ता
नांदुःखबुद्धिशून्यानाम् अतः कामिनांतत्फलेष्वविरक्तानामित्यर्थः ७ यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मस्फप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषे
धाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव तदधिकृतयोस्तुस्वल्पः ताभ्यांसिद्धानांतु
नकिंचिदिति ८ सावधिंकर्मयोगमाह तावदितिन्नवभिः कर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावतायावत् ९ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्म
स्थइति अनाशीःकामः अफलकामः अन्यत्निषिद्धम् नरकयानंहिद्वेधैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतः स्वधर्मस्थत्वात्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं

श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोऽन्योऽस्तिकुत्रचित् ६ निर्विण्णानांज्ञानयो
गोन्यासिनामिहकर्मस्फ तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनाम् ७ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञै
रनाशीःकामउद्धव नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १० अस्मिंल्लोकेवर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भ-
क्तिंवायदृच्छया ११ स्वर्गिणोप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकीं
वाविचक्षणः नेमंलोकंचकांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति १३ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४
छिद्यमानंयमैरेतैः कृतनीडंवनस्पतिम् खगः स्वकेतुमुत्सृज्यक्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः मुक्तसंगःपरं
बुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६

नयाति अफलकामत्वान्नस्वर्गमपीत्यर्थः १० किंतुअस्मिंल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतःशुचिः निरस्तरागादि
मलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभत्वंद्योतयति ११ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहःश्लाघ्य इति स्वर्गिणोऽपीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तम् ज्ञानभ
क्तिभ्यांज्ञानभक्त्योः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरम् १२ अतोनरः स्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमिति दृष्टांतः यद्वास्वर्गनरकसाधनकर्माणि नकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रे
ष्ठत्वात्पुनरपिमनुष्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत यतोदेहावेशात्देहासक्त्यास्वार्थेप्रमाद्यति अवधानशून्योभवति १३ अपितुएतद्देहसाधकमितिविद्वान्तच्चार्थसिद्धि
दमपिमर्त्यंज्ञात्वाअप्रमत्तःअनलसः सन्मृत्योः पूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् १४ अप्रमत्तोमुक्तसंगःस्फस्वंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टांतः छिद्यमानमिति यमैःयमवन्नि
र्दयैःपुरुषैः कृतंनीडंयस्मिन्तंस्वकेतंस्वस्याश्रयम् अलंपटःअनासक्तः १५ दार्ष्टांतिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुध्वा भयेनवेपथुः कंपोयस्यसः १६

एवमप्रयतमानंप्रमत्तंनिंदति नृदेहंपूर्वनावंप्राप्येत्यध्याहारः योभवाब्धिंनतरेत् सआत्महा तत्रहेतवः आद्यंसर्वफलानांमूलम् एतदुपार्जितकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिप्राप्तुमशक्यम् तथाऽपितुसुलभम् यदृच्छयालब्धत्वात् तंचसुकल्पंपटुतरम् किंच गुरुः संभितमात्रएवकर्णधारोनेतायस्य तम् मयानुस्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेनप्रेरितम् १७ एवंतावदविरक्तस्यवैराग्यद्वाराज्ञानभक्तिसाधकंकर्मयोगमुक्त्वेदानींसम्यग्विरक्तस्यज्ञानयोगंतस्यचज्ञानप्राप्तेः पूर्वंकिंचित्कृत्यंवर्जनीयंचाह सार्द्धैर्नवभिः यदात्विति आरंभेषुकर्मसुनिर्विण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः ततस्तेषुविरक्तश्चतदासंयतेंद्रियः सन् आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलंयथाभवतितथामनोधारयेत् १८ तत्रप्रथममेवात्यंतधारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेणवशीकरणमाह यर्हीति आशुभ्राम्यत्तरिभ्रमदनवस्थितंभवति तदा अनुरोधेनकिंचिदपेक्षापूरणद्वारेण १९ ननुतर्हियथापूर्वमेवस्यात्तत्राह मनोगतिंतुनविसृजेत् नोपेक्षेत किंतुअप्रमत्तः सन् लक्षयेदित्यर्थः २० अनुरोधमार्गंसदृष्टांतंस्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेणमनसःसंग्रहः परमोयोगः तत्साधनत्वात् उपचारेणस्तुतिः यथा अदांतस्यदमनीयस्य अर्वतः

नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम् मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महा १७ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः १८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितम् अतंद्रितोनुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः सत्वसंपन्नयाबुद्ध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्येवार्वतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्योक्तवेदिनः मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३ यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् योगेनैवदहेदंहोनान्यत्तत्रकदाचन २५

अश्वस्यहृदयज्ञत्वंस्वाभिप्रायेणगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः अश्वधारकः प्रथमंकिंचित्तद्गतिमनुवर्ततेतदानंरश्मिनातंधृत्वैवगच्छति नतूपेक्षतेतद्वदित्यर्थः २१ एवमीषद्वशीकृतस्यमनसोत्यंतनैश्चल्योपायानाह सांख्येनेतित्रिभिः सांख्येनतत्त्वविवेकेनसर्वभावानांमहदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेणभवम् प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययंच अन्वनुध्यायेत् प्रसीदति निश्चलंभवति २२ ततश्चागमापायिषुतेष्वधिभूतात्मदर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारेनिर्विण्णस्यअतोविरक्तस्यततश्चउक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थालोचकस्यततोगुरूपदिष्टस्यैवचिंतितस्यपुनःपुनरनुचिंतयादौरात्म्यंदेहाद्यभिमानंत्यजति २३ किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्यापदार्थद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यंदर्शयति एतैरुपायैर्योग्यंपरमात्मानंमनःस्मरेत् नान्यैः अतोऽन्यन्नकुर्यादित्यर्थः २४ ननुपापप्राप्तौप्रायश्चित्तंकार्यमेवतत्राह यदीति योगेनज्ञानाभ्यासेनैवएतच्चभक्तस्यापिनामकीर्तनाद्युपलक्षणार्थंनान्यत्कृच्छ्रादि २५

ननुनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिकंत्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्रचतन्निवर्तकत्वात्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तंगुणइतिविधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात् प्रायश्चित्तं विनायोगेनैवकथंपापंदहेत् तत्राह स्वेस्वेइतिसार्द्धेनसएवगुणः नेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेनगुणदोषविधानेकर्मणांनियमः संकोचः कृतः कुतइत्यतआह जात्याउत्पत्त्यैवाशुद्धानांसचप्राप्तानांसंगानांत्याजनेच्छया अयंभावः पुरुषस्याशुद्धिर्नामनप्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैवतस्यमलिनत्वात् नचसहसासर्वतोनिवृत्तिः कर्तुंशक्यतेअतइदंनकर्तव्यमिदमेवकर्तव्यमित्येवंस्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेणनिवृत्तिरेवक्रियते यथाचनप्रवृत्तिपरोवेदस्त थोत्तराध्यायेवक्ष्यामः उत्पत्त्यैवहिकामेष्वित्यादिना अतोयोगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्नप्रायश्चित्तादिविधिगोचरतेति २६ भक्त्यधिकारिणोभक्तियोगमा ह जातश्रद्धइतिनवभिः मत्कथासुजातश्रद्धः अतएवान्येषुकर्मसुउद्विग्नः नतुतत्फलेषुविरक्तः तदाह वेदेति यद्यपिवेद तथापितत्परित्यागेअनीश्वरः अश क्तः २७ एवंभूतोयः श्रद्धालुःसन् भक्त्यैवसर्वंभविष्यतीतिदृढनिश्चयःसन् ततः तदनंतरंमांप्रीत्याभजेत विषयांस्तुसेवमानोऽपितेषुप्रीतिंनकुर्यादित्याह गर्ह-

स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः कर्मणांजात्यशुद्धानामनेननियमःकृतः गुणदोषविधानेनसंगानांत्याजनेच्छया २६ जातश्रद्धो मत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः २७ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढनिश्चयः जुषमाणश्चता न्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २८ प्रोक्तेनभक्तियोगेनभजतोमाऽसकृन्मुनेः कामाहृदय्यानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते २९ भिद्यतेहृदयग्रं थिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः नज्ञानंनचवैराग्यंप्रा यःश्रेयोभवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंजसा स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३३ नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३४ नैर पेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ यन्निति २८ कथंभजेतकिंवाततोभवतितदाह प्रोक्तेने

तिद्वाभ्याम् श्रद्धाऽमृतकथायांमेशश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिना तत्रतत्रोक्तेनमामसकृन्नित्यंभजतः हृदय्याःहृद्गताः कामानश्यंति २९ हृदयमेवग्रंथिरहंका रःतत्पूर्वकाश्चसर्वेसंशयाःअसंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि ३० तदेवंव्यवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तम् तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्य स्यचतत्सापेक्षत्वात् भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मादितित्रिभिः मदात्मनःमयिआत्माचित्तंयस्यतस्यश्रेयःश्रेयःसाधनम् ३१ तत्रहेतुः यत्कर्मभिरि त्यादि इतरैरपितीर्थयात्रादिभिःश्रेयःसाधनैर्यद्भाव्यंसत्त्वशुद्ध्यादितत्सर्वंअंजसाअनायासेनैवस्वर्गमपवर्गंमद्धामवैकुंठंलभतएव वांछातुनास्तीत्युक्त म् यदिवांछतीति ३२ ३३ तत्रहेतुमाह नकिंचिदिति धीराःधीमंतः यतोममएकांतिनःमय्येवप्रीतियुक्ताःअतोमयादत्तमपिनगृह्णंतिकिंवक्तव्यंन वांछंतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिकमपिकैवल्यम् ३४ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरममुत्कृष्टमनल्पंमहत् निःश्रेयसंफलंतत्साधनंचप्राहुःमेभक्तिःनि राशिषःप्रार्थनाशून्यस्यनिरपेक्षस्यप्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वामेनिरपेक्षस्ययाभक्तिःसानिराशिषोभवेदित्यर्थः ३५

अनेनप्रकारेणसिद्धानांनगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमयीति गुणदोषैर्विहितप्रतिषिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांनिरस्तरागादीनामतः समचित्तानामतएवबुद्धेःपरमीश्वरंप्राप्तानाम् ३६ काम्यकर्मनिष्ठांनिंदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति मेपथः मत्प्राप्त्युपायान् येअनुतिष्ठंति तेक्षेमंकालमायादिरहितंममलोकंविंदंति यत्परमंब्रह्मतत्त्वविदुः ३७ इत्येकादशस्कंधेटीकायांविंशतितमोऽध्यायः २० जयतिस्वपरानंदः परानंदनृकेसरी यत्कृपालवलेशेनश्रीधरःसत्कृतिःकृती १ ईक्षंतामिच्छयासंतःक्षमंतांममसाहसम् मयाहिस्वीयबोधायकृतमेतन्नसर्वतः २ एकविंशेक्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम् कामिनांद्रव्यदेशादिगुणदोषाःप्रपंचिताः ३ तदेवंगुणदोषव्यवस्थार्थंयोगत्रयमुक्तम् तत्रज्ञानभक्तिसिद्धानांनकिंचिद्गुणदोषौ साधकानांतुप्रथमतोनिवृत्तिकर्मनिष्ठानांयथाशक्तिनित्यनैमित्तिकंकर्मसत्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणंनिषिद्धकरणंचतन्मलीमसकरणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्चप्रायश्चित्तंगुणः विशुद्धसत्वानांतुज्ञाननिष्ठानांज्ञानाभ्यासएवसिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठानांपुनःश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवगुणः तद्विरुद्धंसर्वमुभयेषांदो

नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ३६ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः क्षेमंविंदंतिमत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभाग॰म॰एकादशस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः २० श्रीभगवानुवाच यएतान्मत्पथोहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेऽधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थंव्यवहारार्थंयात्रार्थमितिचानघ दर्शितोऽयंमयाचारोधर्ममुद्वहतांधुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआत्मसंयुताः ५

षइत्युक्तम् इदानींयेतुनसिद्धानापिसाधकाः किंतुकेवलंकाम्यकर्मप्रधानाः तेषांसकलगुणदोषान् प्रपंचयिष्यन्नादौतानतिबहिर्मुखान्निंदति यएतानिति मत्पथः मदुक्तमार्गान् क्षुद्रान्तुच्छान् चलैःअस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिरिंद्रियैर्वाजुषंतःसेवमानाभवंतितेसंसरंति निखिलगुणदोषभाक्त्वेननानायोनीःप्राप्नुवंतीत्यर्थः १ ननुतैरेवकर्मभिःकेचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेतिकुतोवैषम्यंनत्वभिन्नाकेचित्तथ्यंतेकेचिन्नेतिसंभवतितत्राह स्वेस्वइति अधिकारभेदेनकल्पितौगुणदोषौनवस्तुनिष्ठावितिभावः २ तदाह शुद्ध्यशुद्धीइति विचिकित्सार्थंयोग्यमयोग्यंवेतिसंदेहद्वारास्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्रशुद्ध्यशुद्धीयोग्यत्वायोग्यत्वेगुणदोषौतन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वेशुभाशुभौतन्निमित्तावर्थानर्थौ ३ तत्रशुद्ध्यशुद्धीधर्मार्थंशुद्धेनधर्मःअशुद्धेनाधर्मइति गुणदोषौव्यवहारार्थम् अशुद्धावपिराजादीनांव्यवहारदर्शनाद्युपादेयंनान्यदिति शुभाशुभौयात्रार्थंदोषत्वेऽप्यापत्कृशरीरनिर्वाहमात्रोपादानेनपापम् अधिकोपादानेतुपापमितिमयामन्वादिरूपेण धर्मरूपांधुरंभारंकर्मजडानामित्यर्थः ४ शुद्ध्यशुद्धीप्रपंचयिष्यन्वेदोक्तत्वेनतदभिनिवेशोमाभूदिति समानेष्वपिवस्तुष्वितियदुक्तंतत्प्रपंचयति भूमीतित्रिभिः भूतानांप्राणिनाम् धारयंतीतिधातवः कारणानि शारीराः शरीरारंभकाः देहतः साम्यमुक्तंजीवतोऽप्याह आत्मसंयुताइति ५ छ छ छ छ छ

धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ६ न केवलं देहेष्वेव अपि
तु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् वस्तूनामुपादेयानां व्रीह्यादीनामपि ममममयानियमार्थं संकोचार्थमित्यर्थः
७ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्ध्यशुद्धिमूलत्वात् शुद्ध्यशुद्धी प्रपंचयति अकृष्णसार इत्यष्टभिः देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्रापि अब्रह्मण्यः ब्रा
ह्मणभक्तिशून्यः अत्यंतमशुचिः कृष्णसारोऽपि कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठोयः सोऽपि असौवीरः कीकटः सौवीराः सत्पुरुषाः तद्वान् सौवीरः कीकटोऽपि शुचिः तदुक्तम् सर्वे
पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यत इति तद्वर्जितोयः कीकटः अंगवंगकलिंगादिः असंस्कृतः संमार्जनादिशून्यः म्लेंछबहुलो वा ईरिणमूषरम् एकवद्भावः तत् अशुचि
तदन्यः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ८ कालस्य शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति कर्मण्य इति द्रव्यतः द्रव्यसंपत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्णादिर्यः कर्मण्यः कर्मार्हः स कालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान्
यतः यस्मिन् द्रव्यालाभेन वा राष्ट्रविप्लवादिना वा कर्म न निवर्त्तते यश्च सूतकादौ दशाहादिलक्षणोऽकर्मकः कर्मानर्हः स्मृतः स कालो दोषः अशुद्ध इत्यर्थः ९ वस्तुशब्दोपात्ता
नां द्रव्याणां शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मूत्रादिना त्वशुद्धिः वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवंरूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः वि

वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धवकल्प्यंत एतेषां स्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम गुणदोषौ विधी
येते नियमार्थं हि कर्मणाम् ७ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ८ कर्मण्यो गुणवा
न्कालो द्रव्यतः स्वत एव वा यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ९ द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पत
याऽथवा १० शक्त्याऽशक्त्याथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने अघं कुर्वंति हि यथा देशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वस्थितंतूनां रसतैजसच
र्मणाम् कालवाय्वग्निमृत्तोयैः पार्थिवानां युतायुतैः १२

परीतेन अशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुष्पादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाह्ना
दिना नवोदकादेः शुद्धिः काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं तु त्र्यहमेव हि अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते पर्युषितान्नादेः अशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानां तडागाद्युदका
नां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी १० शक्त्याऽशक्त्या सूर्योपरागादि सूतकान्नादेः शक्तान् प्रति अशुद्धिः अशक्तान्प्रति शुद्धिः बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्बहिर्ज्ञानेन शु
द्धिः अंतर्ज्ञानेनाशुद्धिः समृद्ध्या जीर्णमलवद्वस्त्रादेः समृद्धं प्रत्यशुद्धिः दरिद्रं प्रति शुद्धिः तत्रापि विशेषमाह यदिति एते च द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्म
नेयदघं कुर्वंति तद्देशावस्थाऽनुसारत एव यथायथावत् कुर्वंति न सर्वतः तथाऽहि निर्जलएव देशे कुर्वंति न तु नीरबाकुले तथा रोगादिव्यतिरिक्तयुवाद्यवस्था
यामेव कुर्वंति न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथा च स्मृतिः देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति ११ द्रव्याद
भिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तम् तत्र वचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतस्तु शुद्धिर्बहुरूपेति तां प्रपंचयति धान्येति दारु लौकिकं ग्रहं चमसादि च अस्थि गजदंतादि
रसास्तैलघृतादयः तेषां पार्थिवानां च रथ्याकर्दमघटेष्टकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः तत्रापि काकांत्यजाद्युपघाततारतम्येन देशकालावस्थाद्यनुसा
रेणैव एतैरन्यैश्च युतायुतैर्मीलितैः केवलैश्च कालस्य पुनर्ग्रहणं युतत्वप्रदर्शनार्थम् १२ ८७ ८७

अस्पृश्यस्पर्शेऽशुद्धिः मृत्कालेपविषये ऽप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादि येन तक्षणक्षाराम्लोदकादिना गंधं लेपं च व्यपोहति त्यजति स्वगतं च मलं त्यक्त्वा प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते तेन तस्य तत् शौचं शोधकम् यावता च तक्षणादिना व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कर्तव्यमिष्यते १३ एवं तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तृशुद्धिमाह स्नानेति अवस्था कौमारादिः वीर्यं शक्तिः संस्कारः उपनयनादिः कर्म संध्योपासनदीक्षादिलक्षणम् आत्मनः साहंकारस्य कर्तुः एतैः स्नानादिभिर्यथायथं तत्कार्यानुसारिणी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्था किंतु विहितकर्मार्थेत्याह शुद्ध इति द्विज इत्युपलक्षणं शूद्रादेरपि १४ मंत्रशुद्धिमाह सद्गुरुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः धर्माद्यर्थं शुद्ध्यशुद्धी प्रपंच्य ततः प्रदर्शितमुपसंहरति धर्म इति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैः धर्मः संपद्यते एतेषां यो विपर्ययः सोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः १५ अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह क्वचिदिति आपदि प्रतिग्रहो गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मश्च परस्य गुणोऽपि अस्य दोषः दोषोऽपि कुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्न दोषः अपि तु विधिबलेन गु

अमेध्यलिप्तं यद्येन गंधं लेपं व्यपोहति भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावदिष्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद्द्विजः १४ मंत्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः १५ क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते १६ समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् औत्पत्तिको गुणः संगो न शयानः पतत्यधः १७ यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८ विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः संगस्ततो भवेत् संगात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् २० तया विरहितः साधो जंतुः शून्याय कल्पते ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च २१ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरम् वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् २२

णः एवं योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थे नियमः गुणदोषार्थं वा यो नियमः नियामकं शास्त्रं स तयोर्भेदमेव बाधते १६ दोषस्य क्वचिद्दोषत्वाभावे गुणत्वे चोदाहरणं दर्शयति समानस्य तस्यैव कर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानां पतनहेतुरपि जात्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकमधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् अतोऽत्र दोषस्यापि दोषता नास्तीत्यर्थः तथा संगोऽपि यो यतेर्दोषः स गृहस्थस्यौत्पत्तिकः पूर्वं स्वीकृतो न दोषः अपि तु गुणः ऋतौ भार्यामुपेयादिति विधानात् उभयत्र दृष्टांतः पूर्वमेवाधः शयानो यथा न पततीति १७ अतो गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतो यत इति १८ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतां वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः संगः आसक्तिः तत्र तेषु विषयेषु येन प्रतिहन्यते कामः तेन सह कामादेव कलिः कलहो भवति १९ दुर्विषहः तीव्रः तमः संमोहः तं क्रोधम् चेतना कार्याकार्यस्मृतिः द्रुतं शीघ्रम् २० शून्याय कल्पते असत्तुल्यो भवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितस्य मृततुल्यस्य २१ तत्तुल्यत्वं प्रपंचयति विषयेति व्यर्थं वृक्षजीविकयैव यो जीवन्वर्तते स मूर्छिततुल्यः अत एव यो भस्त्रेव श्वसन्वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाश इत्यर्थः २२

ननुप्रवृत्तस्यस्वर्गादिफलश्रवणात् कुतःस्वार्थविभ्रंशस्तत्राह इयंफलश्रुतिः नश्रेयःपरमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतुबहिर्मुखानांनृणांमोक्षविवक्षया अवांतर
फलैः कर्मस्वरुच्युत्पादनमात्रम् यथाभैषज्येऔषधेरोचनंरुच्युत्पादनम् तथाहि पिबनिंबंप्रदास्यामिखलुतेखंडलड्डुकान् पित्रैवमुक्तःपिबतिनफलंतावदेवतु २३
ननुकर्मकांडेमोक्षस्यनामापिनश्रूयतेकुतएवंव्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादित्याह उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् उत्पत्त्यास्वभावतएवकामेषुपश्वादिषुप्राणेषु आयुरिंद्रि
यबलवीर्यादिषुस्वजनेषुपुत्रादिषु अनर्थहेतुषुपरिपाकतोदुःखहेतुषु २४ अतस्तान्स्वार्थंपरमसुखमविदुषःअतोनतान्प्रह्वीभूतान्वेदोयद्बोधयिष्यति तदेव
श्रेयइति विश्वसितानित्यर्थः तानेवंभूतान्वृजिनाध्वनिकामवर्त्मनिदेवादियोनिषुभ्राम्यतः ततःपुनःतमः वृक्षादियोनिंविशतः पशुकामइति आयुरिंद्रियादि
कामइतिचपुत्रादिकामइतिचकथंपुनस्तेष्वेवकामेषुस्वयंबुधोवेदोयुंज्यात् प्रवर्त्तयेत् तथासत्यनाप्तःस्यादितिभावः २५ कथंतर्हिकर्ममीमांसकाःफलपरतांवदं
ति तत्राह एवमिति व्यवसितंवेदस्याभिप्रायम् कुस्मितामवांतरफलप्ररोचनयारमणीयांपरमफलश्रुतिंवदंति कुतः तेकुबुद्धयःतदाह हियस्माद्वेदज्ञाःव्यासाद
यस्तथानवदंतीति २६ कुबुद्धितांप्रपंचयति कामिनइत्यष्टभिः कामित्वात्कृपणाः ततोलुब्धाःतृष्णाकुलाः अतःपुष्पेषु अवांतरफलेषुपरमफलबुद्धयःअत

फलश्रुतिरियंनृणांनश्रेयोरोचनंपरम् श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच आसक्तमनसो
मर्त्याआत्मनोऽनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि कथंयुंज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५एवंव्यवसितं
केचिदविज्ञायकुबुद्धयः फलश्रुतिंकुसुमितांनवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषुफलबुद्धयः अग्निमुग्धाधूमतांताः
स्वंलोकंनविदंतिते २७ नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः उक्थशस्त्राह्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः २८ तेमेमतमविज्ञाय
परोक्षंविषयात्मकाः हिंसायांयदिरागःस्याद्यज्ञएवनचोदना २९ एवअग्निमुग्धाःअग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेनलुप्तविवेकाः ततश्चधूमतांऽ
ताःधूमताधूममार्गोऽतेयेषांते स्वंलोकमात्मतत्त्वम् तथाचश्रुतिः कश्चिद्ध्वाअस्माल्लोकात् प्रेत्यआत्मानंवेद अयमहमस्मीतिकश्चित्स्वंलोकंनप्रतिजाना
ति अग्निमुग्धोहैवधूमतांतइति २७ कोसौस्वलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांस्वंलोकम् ननुहृदिस्थमहंकारास्पदंजानंत्येवसत्यम् परमात्मानंतुनजा
नंतीत्याह यइदंयद्व्यतिरिक्तंजगन्नास्ति कुतः यतइदंजगज्जातंतंकुतोनजानंति हियस्मातउक्थंकर्मैवशस्त्रंशस्यंकथनीयंपशुहिंसासाधनंवायेषांते
अतःकेवलमसुतृपःप्राणतर्पणपराःनीहारंतमः तेनव्याप्तानिचक्षूंषियेषांते यथासन्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजा
नान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीति २८ वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्षमस्फुटंमेमतमविज्ञा
यदेवादीन्यजंतइत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायांमांसभक्षणार्थंनतुफलार्थंचयदिरागःस्यात्तर्हियज्ञएवेत्यभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येयंनत्वावश्यक
त्वेनचोदनेत्येवंरूपम् यद्यपिनित्यनैमित्तिकयोःकामविशेषानुबंधोनास्ति तथाऽपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः सामान्यतःपितृलोककामनाऽस्त्येव अं
तःकरणशुद्धिकामनाचेतिभावः तदुक्तम् नाकामस्यक्रियाकाचिद्दृश्यतेचेहकर्हिचित् यद्यद्धिकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमिति २९

अज्ञत्वादेव हिंसया विहारः क्रीडा येषां ते ३० किंच तेऽतिमंदबुद्धय इत्याह स्वप्नोपममिति अमुं परलोकम् आशिषश्चास्मिँल्लोके संकल्प्य न तु निश्चित्य वि घ्नबाहुल्यात्त्यजंति कर्मस्वविनियोजयंति यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलंघनेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन् दुःखभयभ्रष्टो भवति तद्वदित्यर्थः ३१ अतो रजःसत्वतमोनिष्ठास्ते रजःसत्वतमोजुषः स्वानुरूपानिंद्रादीनेवोपासते न तु माम् यद्यपींद्रादीनामपि मदंशत्वान्मदुपासनमेव तत् तथाऽपि यथावन्नो पासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ३२ त्वादिसंकल्प्येत्युक्तं तमेव संकल्पं दर्शयति इष्ट्वेति तस्य भोगस्यांते महाशाला महागृहस्थाः ३३ ततः किमित्यत आ ह एवमिति अतो मत्त्वावाप्त्यभावान्नित्यं संसारिणो भवंतीति भावः ३४ तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य प्रकृतं निवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदा इति क र्मब्रह्मदेवताकांडविषया इमे वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवात्मा न संसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्रतीतौ च फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् श्रेयो वि वक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनमित्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति परोऽक्षेति ऋषयो मंत्राः तद्द्रष्टारो वा तत्किमिति यतः परोऽक्षमेव मम च प्रियम् अयं भा

हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजंते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन्खलाः ३० स्वप्नोपमममुं लोकमसंतं श्रवणप्रियम् आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजंत्यर्थान्यथा वणिक् ३१ रजःसत्वतमोनिष्ठा रजःसत्वतमोजुषः उपासत इंद्रमुख्यान्देवादीन्न तथैव मा म् ३२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि तस्यांत इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ३३ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणा म् मानिनां चातिस्तब्धानां मद्वार्ताऽपि न रोचते ३४ वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषया इमे परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ३५ शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेंद्रियमनोमयम् अनंतपारं गंभीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ३६

वः शुद्धांतःकरणैरेवावबोद्धव्यं नान्यैरनधिकारिभिः वृथाकर्मत्यागेन भ्रंशप्रसंगादिति ३५ ननु वेदज्ञा अपि जैमिन्यादयः किमिति तथा न वर्णयं ति मां विना तत्त्वतो वेदं तदर्थं वा न कोऽपि वेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेति यावत्समाप्ति स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयं तच्च सूक्ष्मं स्थूलं चेति द्विविधम् तत्र सू क्ष्मं तावत्स्वरूपतोऽपि दुर्विज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमं प्राणमयं पराख्यं ततो मनोमयं पश्यंत्याख्यम् तत इंद्रियमयं मध्यमाख्यम् तस्य वाक्व्यंजकत्वेन वागिंद्रियप्रधानत्वात् किंच अनंतपारं समष्टिप्राणादिमयस्यानिर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपि दुर्वि ज्ञेयत्वमाह गंभीरं निगूढार्थम् अतो दुर्विगाह्यम् मतिप्रवेशानर्हम् तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी षिणः गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदंति ३६ कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ

तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंरूपंदर्शयति मयेति मयाऽ तर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूम्नेति अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्व
माह ब्रह्मणेति अविकृतस्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनाइति भूतेषुसर्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यते मनीषिभिः अंतः सूक्ष्मत्वेनदर्शने
दृष्टांतः बिसेषुऊर्णातंतुरिवेति ३७ ततोवैखर्य्याख्यायाबृहत्यावाचउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतित्रिभिः हृदयात्सकाशात्मुखद्वारात् उद्गम
ते बहिः प्रकटयति दार्ष्टांतिकेयोजयति आकाशादिति प्राणः तदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपःप्रभुर्भगवान् तेनरूपेण ३८ छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः-
घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन् वर्णान्रूपयति संकल्पयतीति स्पर्शरूपितेनस्पर्शग्रहणमुपलक्षणम्
हृदयाकाशाद्बृहतींसृजतीतितृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्यानायविशेषणानि सहस्रपदवीबहुमार्गाम् तदेवाह ओंकारात्उरः कंठादिसं
गेनव्यंजितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओंकारश्चात्रव्यक्ततः सूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाः कादिपंचवर्गाः स्वराअका

मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणाऽनंतशक्तिना भूतेषुघोषरूपेणबिसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वमतेमुखात् आ
काशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८ छंदोमयोऽमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३९
विचित्रभाषावितताछंदोभिश्चतुरक्षरैः अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयम् ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच त्रिष्टुप्
जगत्यतिच्छंदोह्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ४१ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२

रादयः षोडश ऊष्माणः शषसहाः अंतस्थायरलवाः तैरुपलक्षिताम् ३९ एवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततताम् यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यक्ष
राणिउत्तराणि अधिकानियेषांतैः छंदोभिरुपलक्षिताम् एवमनंतपारांसृजतिस्वयमवाक्षिपते उपसंहरति ४० तेषुकानिचिच्छंदांसिदर्शयति गाय
त्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिगादिच्छंदांसि अष्टाविंशत्यक्षराउष्णिक् एवंसर्वाणिचतुरुत्तराणिच्छंदांसि अत्यष्टिः अति
जगती अतिविराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोबृहत्यपिसाकल्येनस्वरूपतोदुर्ज्ञेयाइत्युक्तम् ४१ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्व
माह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैः किंविधत्त देवताकांडेमंत्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयतिज्ञानकांडेवाकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृ
दयंतात्पर्यंमत्मत्तोऽन्यः कश्चिदपिनवेद ४२ ७ ७ ७

ननुतर्हित्वंमत्कृपयाकथय ओमितिकथयति मामेवयज्ञरूपंविधत्ते मामेवतत्तद्देवतारूपमभिधत्ते नमत्तःपृथक् यच्चाकाशादिप्रपंचजातम् तस्माद्वा
एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतइत्यादिनाविकल्प्यापोह्यतेनिराक्रियते तदप्यहमेवनमत्तःपृथगस्ति कुतइत्यपेक्षायांसर्ववेदार्थंसंक्षेपतःकथयति एतावा
नेवसर्वेषांवेदानामर्थः तमेवाह शब्दोवेदः मांपरमार्थरूपमाश्रित्यभिदांमायामात्रमित्यनूद्य नेहनानास्ति किंचनेतिप्रतिषिध्यप्रसीदति निवृत्तव्यापा
रोभवति अयंभावः यथात्वंकुरेयोरसः सएववस्तद्विस्तारभूतनानाकांडशाखास्वपि तथैवप्रणवस्ययोऽर्थः परमेश्वरःसएवतद्विस्तारभूतानांसर्ववेदकां
डशाखानामपिसंगच्छते नान्यइति नित्यमुक्तःस्वतःसर्ववेदकृत् सर्ववेदवित्स्वपरज्ञानदातायस्तंवंदेगुरुमीश्वरम् ४३ इत्येकादशस्कंधेटीकायामे
कविंशोऽध्यायः २१ द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्चजन्ममृत्युविधादिच १ तदेवंवेदादीनांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वंनिर्णीतं
सतिचमोक्षपरत्वेऽपितदवांतरविवादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्यासुविवदंति तत्रापिबाह्यार्थसदसत्वे आत्मत्वेऽप्येकत्वनानात्वादिषुतत्रकिंसत्यमितिजि

मांविधत्तेऽभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यतेत्वहम् एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमांभिदाम् मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रसीदति ४३
इतिश्रीभागवतेम॰ एकादशस्कंधेएकविंशोऽध्यायः २१ उद्धवउवाच कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो नवैकादश
पंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिंप्राहुरपरेपंचविंशतिम् सप्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे २ केचित्सप्तदशप्राहुः षोड
शैकेत्रयोदश एतावत्त्वंहिसंख्यानामृषयोयद्विवक्षया गायंतिपृथगायुष्मन्निदन्नोवक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच युक्तयःसंतिस
र्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटम् ४ नैतदेवंयथात्थत्वंयदहंवच्मितत्तथा एवंविवदतांहेतुंशक्तयोमेदु
रत्ययाः ५ यासांव्यतिकरादासीद्विकल्पोवदतांपदम् प्राप्तेशमदमेऽप्येतिवादस्तमनुशाम्यति ६

ज्ञासयापृच्छति कतीति ऋषिभिः आगमे
सुबहुधासंख्यातानि तेषुकतियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकंबहुधासंख्यानंप्रपंचयति नवेतित्रिभिः त्वंतावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थतानिचवयंशुश्रुमश्रुत
वंतः १ २ एतावतीनांभावएतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षयायत्प्रयोजनमभिप्रेत्यचगायंति आयुष्मन्नित्यमूर्ते ३ विवक्षाभेदेनसर्वंयुक्तमेवमाययाच-
किन्नामनयुक्तमित्याह युक्तयइति यथाब्राह्मणाभाषंतेतद्युक्तंनचवस्तुतः यस्मात्संतिसर्वत्रांतर्भूतानिसर्वाणितत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपिमाया
श्रयत्वात्घटतएवेत्यर्थः उद्गृह्य स्वीकृत्य नहिमरीचिजलपरिणामादिविवादोकिंचिदघटितमिवभवति ४ ननुयदिसर्वमपियुक्तंतर्हिकुतोविवादः यदि
चमायैवालंबनंतर्हिकुतोहेतुंप्रतिविवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुंप्रतिविवदमानानांमदीयादुरतिक्रमाःशक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेणपरिणताः
सत्वाद्याएवहेतुरित्यर्थः ५ तासांविवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासांव्यतिकरात्क्षोभाद्वदतांपदंविषयोविकल्पोभेदः आसीदंतःकरणवृत्तिवि
कल्पोवातन्मूलभूतः एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति शमदमयोर्हि हेत्वंतस्मिन्नाप्तेविकल्पोप्येतिलीयतेतंचविकल्पनाशमनुवादःशाम्यतीति ६ श्री
गोपालकृष्णायनमः

संतिसर्वत्रइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति परस्परेतिद्वाभ्याम् अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्वक्तुर्यथाविवक्षितंतथापूर्वंकारणमपरंकार्यं कार्यकारणभावेनप्रसंख्यानंभवति य द्वा पूर्वाअल्पसंख्याः पराधिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वापर्यंतेनप्रसंख्यानंगणनमिति ७ अनुप्रवेशंदर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मिन्कारणभूतेतत्त्वेकार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेणप्रविष्टानीतिमृदिघटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वेकारणतत्त्वान्यनुगतत्वेनप्रविष्टानिघटेमृद्वत् अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषांतत्त्वानांपौर्वापर्यंतत्कारण कार्यत्वंप्रसंख्यानंचन्यूनाधिकमभीप्सितांवादिनांमध्येयथाविवक्षायावद्वक्तुंपश्यमुखंप्रवर्त्तितेतत्सर्वंविविक्तंनिश्चितं वयंगृह्णीमः उक्तन्यायेनसर्वत्रयुक्तेः संभवात् ९ ननुकार्यकारणतत्त्वानांपृथक्त्वापृथक्त्वविवक्षयाभवतुनामसंख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तुकथंभेदाभेदविवक्षयाषड्विंशतिपंचविंशतिपक्षौप्रवृत्तौ अतआह अना दीति स्वतोनसंभवति अन्यतस्तुसंभवात्स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्योभवितव्यइतिषड्विंशतिपक्षाभिप्रायेइत्यर्थः १० कथंतर्हिपंचविंशतिपक्षस्तत्राह पुरुषेति वैलक्षण्यंविसदृशत्वंनास्तिद्वयोरपिचिद्रूपत्वात् अतस्तयोरत्वंतमन्यत्वकल्पनाअपार्थाव्यर्था एवंपंचविंशतिपक्षःप्रवृत्तइत्यर्थः नन्वेवमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञान स्यपृथक्त्वात्पक्षद्वयमपिनघटते अतआह ज्ञानंत्वीति सत्त्वगुणत्वनित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ११ ननुज्ञानंजीवधर्मः कथंप्रकृतेर्गुणःस्यादतआह प्रकृतिरिति गुणसा

परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानांपुरुषर्षभ पौर्वापर्यंप्रसंख्यानंयथावक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपिदृश्यंतेप्रविष्टानीतराणिच पूर्वस्मिन्वाप रस्मिन्वातत्त्वेतत्त्वानिसर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोऽमीषांप्रसंख्यानमभीप्सताम् यथाविविक्तंयद्वक्त्रंगृह्णीमोयुक्तिसंभवात् ९ अनाद्यवि द्यायुक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदनम् स्वतोनसंभवादन्यस्तत्त्वज्ञोज्ञानदोभवेत् १० पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि तदन्यकल्पनाऽपा र्थाज्ञानंचप्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतिर्गुणसाम्यंवैप्रकृतेर्नात्मनोगुणाः सत्त्वंरजस्तमइतिस्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः १२सत्त्वंज्ञानंरजःकर्मतमोऽ ज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकरःकालःस्वभावःसूत्रमेवच १३ पुरुषःप्रकृतिर्व्यक्तमहंकारोनभोऽनिलः ज्योतिरापःक्षितिरितितत्त्वान्यु क्तानिमेनव १४

न्यंहिप्रकृतिरव्यक्तद्विशेषभूताः गुणास्तस्याएवनत्वात्मनोजीवस्याकर्तृत्वात्तस्यस्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वानुपपत्तेः १२ अतःसत्त्वं सत्त्वमयंज्ञानंप्रकृतेर्गुणइतिपूर्वेणैवान्वयः ननुतन्निवर्त्त्यंकर्माज्ञानंचतत्त्वांतरंस्यात् नरजः कर्मरजसोवृत्तिः अज्ञानंचतमसःअतः कर्माज्ञानयोःरजस्तमोद्वा रप्रकृतावेवांतर्भावइतिभावः तथाऽपिकालस्वभावयोस्तत्त्वांतरतास्यात् नगुणव्यतिकरइति गुणानांव्यतिकरोयस्मात्सईश्वरएवकालोनाम स्वभावोनाम सूत्रंमहत्तत्वमेवतस्यसर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवंज्ञानादीनांयथायथमंतर्भावान्नपक्षद्वयेऽपितत्त्वबुद्धिरेतच्चपक्षांतरेष्वपिज्ञेयम् स्वमतेतुगुणानामागमा पायित्वात्प्रकृतेर्भेदोविवक्षितः अतोगुणास्त्रीणितत्त्वानि अपराणिपंचविंशतितत्त्वानिपूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि १३ तत्रनवदर्शयति पु रुषइतिसार्द्धद्वाभ्याम् व्यक्तंमहत्तत्त्वंनभआदीनिपंचतन्मात्राणि मेमया १४ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः पार्वतीपतयेनमः गोपालकृ ष्णायनमः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

एकादशादर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनंचक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि पंचवागादिपाय्वंतानिहंहैक्येनोक्तानिचत्वारिअंघ्रिश्चइति कर्माणिकर्मेंद्रियाणिपंच
उभयात्मकंमनः अंगहेउद्धव एवमेतान्येकादश १५ पंचदर्शयति शब्दइति शब्दादीनिविषयतयापरिणतानिपंचभूतानि ननुगत्यादिभिस्तत्वाधिक्यंपक्षत्र
येःपिस्यान्नेत्याह गतीति गतिश्चउक्तिश्चउत्सर्गोंचशिल्पंचतानिकर्मायतनानांकर्मेंद्रियाणांसिद्धयः फलानिनतत्वांतराणिइत्यर्थः १६ तदेवंमतत्रयेःपित-
त्वसंख्याभेदंनिरूप्यपाइवक्ष्यागायंतीतियत्पृष्टंतन्मततात्पर्यंदर्शयति सर्गादाविति कार्याणि षोडशविकाराः कारणानिमहदादीनिसप्ततद्रूपिणीसतीप्रकृ
तिरस्यविश्वस्यसर्गादौगुणैःसृज्याद्यवस्थांधत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तु अव्यक्तोःपरिणामीनिमित्तभूतः केवलमीक्षते अतःपरिणामिन्याः प्रकृतेः
पुरुषोभिन्नइति १७ तत्वैरारब्धकार्यस्यतदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादयइति व्यक्तादयोमहदादयःप्रकृतेरुत्पन्नायेधातवस्तेविकुर्वाणःपुरुषेक्षणेनलब्ध
वीर्याः संहताअंडंसृजंति प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः १८ एवंस्वमतमुपसंहृत्यमतांतरेष्वपिसामान्यतोनिरूपितांघटनांविशेषतःसतात्पर्यंदर्शयति स

श्रोत्रंत्वग्दर्शनंघ्राणोजिह्वेतिज्ञानशक्तयः वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रिः कर्माण्यंगोभयंमनः १५ शब्दःस्पर्शोरसोगंधोरूपंचेत्यर्थजात
यः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानिकर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौप्रकृतिर्ह्यस्यकार्यकारणरूपिणी सत्वादिभिर्गुणैर्धत्तेपुरुषोव्यक्तईक्षते १७
व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतितत्रार्थाःपंचखादयः ज्ञानमा
त्मोभयाधारस्ततोदेहेंद्रियासवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान् तैर्युक्तआत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २० चत्वार्ये
वेतितत्रापितेजआपोऽन्नमात्मनः जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच पंचपंचैक
मनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानेआत्मैवमनउच्यते भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ एकादशत्वमा
त्मासौमहाभूतेंद्रियाणिच अष्टौप्रकृतयश्चैवपुरुषश्चनवेत्यथ २४

सैवेति ज्ञानंजानातीतिद्रष्टाजीवःउभयोर्दृष्टृदृश्ययोराधारः आत्मावेतिस
प्ततचप्रकृतीत्वादीनांकारणत्वेनखादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यःसप्तभ्यः देहेंद्रियासवःसर्वकार्याणिजायंते १९ षडितिमतेऽपिषष्ठोनि
कस्यभूतांतर्भावंजीवस्यचपरमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्तइति २० अन्नंपृथ्वीआत्मनोजातानि आत्मनासहचत्वारिअंतर्भावार्थमाह तैरिति अवयविनःकार्य
स्य २१ भूतानिचमात्राणिचइंद्रियाणिच पंचपंच एकेनमनसासहआत्मासप्तदशः २२ आत्मैवसंकल्पयन्मनउच्यते त्रयोदशपक्षेभूतानितन्मात्रैरेकीकृ
तानिपंचैव इंद्रियाणितत्प्रकाशकानिपंचैवमनश्चैकमिंद्रियाधिष्ठातृआत्माचाद्विविधः एवंत्रयोदश २३ एकादशपक्षेपंचभूतानिपंचेंद्रियाणि जीवम
नसोश्चांतर्भावेनैतान्येवएकादश नवपक्षेअष्टौप्रकृतयः पुरुषश्चविकाराणामंतर्भावः २४

श्रीपार्वतीपरमेश्वराभ्यांनमः

उपसंहरति इतीति एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः २५ तत्रउद्धवः पृच्छति प्रकृतिरिति आत्मनाजडाजडस्वभावेनविलक्षणौ अन्योन्यापा
श्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः २६ तदेवव्यनक्ति प्रकृतौतत्कार्येदेहेप्रकृतिश्चात्मनितेनविनातस्याअप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रतीतेर्नदेहात्मनोर्भेदो
लक्ष्यतइत्यर्थः हृदिवर्तमानंसंशयंनयेनयुक्त्यानैपुण्यंप्रावीण्यंयेषांतैः २७ अर्हसीत्युक्तंतत्राह हियस्मात्त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव अत्रज्ञानप्रमोषः भ्रंशश्चतेश
क्तितः मायातः ननुस्वप्रकाशस्यात्मनः कथंप्रमोषः ज्ञानदानेतत्प्रमोषेवाममकिंप्रयोजनंतत्राह त्वमेवेति २८ विकाराविकाराभ्यांनानात्वैकत्वाभ्यांसाक्षेपनिर
पेक्षप्रकाशाभ्यांचात्यंतभेदंवक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेतिविकल्पोऽत्यंतभेदएव कुतइत्यपेक्षायांप्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्यविकारित्वंतावद्दर्शयति एष
इतिद्वाभ्याम् एषःसर्गः सृज्यतइतिसर्गोदेहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्रहेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विक
त्पभेदंतद्बुद्धीश्च अनेकत्वंप्रपंचयति वैकारिकअनेकविकारवानपिस्थूलेनमार्गेणतावत्त्रिधा त्रैविध्यमाह अध्यात्ममितिएकंरूपम् ३० तानिरूपाणि

इतिनानाप्रसंख्यानंतत्त्वानामृषिभिःकृतम् सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम् २५ उद्धवउवाच प्रकृतिःपुरुषश्चोभौ
यद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनभिदातयोः २६ प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि एवंमेपुंडरीकाक्षमहां
तंसंशयंहृदि छेत्तुमर्हसिसर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः २७ त्वत्तोज्ञानंहिजीवानांप्रमोषस्तेऽत्रशक्तितः त्वमेवह्यात्ममायायागतिंवेत्थ
नचापरः २८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यतिकरात्मकः २९ ममांगमाया
गुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धीश्चगुणैर्विधत्ते वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ३० दृग्रूपमार्कंवपुरत्ररंध्रे प
रस्परंसिद्ध्यतियःस्वतःखे आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसिद्धिः एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासा
दिचचित्तयुक्तम् ३१ दर्शयति दृक् अध्यात्मम् रूपमधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कंपुरंशोऽधिदैवमिति साक्षेपप्रकाशतामाह परस्प
रमिति चक्षुषारूपंज्ञायतेनतदन्यथाऽनुपपत्त्याचक्षुः तत्प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवतातनश्चचक्षुषः प्रवृत्तिस्ततोरूपज्ञानमित्येवमेतत्त्रयंपरस्प
रंसिद्ध्यति अत्ररंध्रइति विशेषणव्यावर्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितयायस्तुखेआकाशेअर्कोवर्त्ततेमंडलात्मासतुस्वतः सिद्ध्यति चक्षुर्विषयत्वेऽपिप्रतियोग्यपे
क्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तम् इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मात् आत्माएषामध्यात्मादीनामाद्यः कारणमतःएकरूपोऽभिन्नश्चत
स्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नःस्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयाऽनुभूत्यास्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानांसिद्धानांपरस्परंप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसा
मान्यतः चित्प्रकाशविषयत्वादतएवस्वप्रकाशत्वंसिद्धम् चक्षुषिदर्शितंत्रैविध्यमिंद्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपीत्यर्थः त्वक्स्पर्शो
वायुरितिश्रवणंशब्दोदिशइतिजिह्वारसोवरुणइतिनासागंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्तमंतःकरणांतरमपि तच्चचित्तंचेतयितव्यंवासुदेवइतिमनोमंत
व्यंचंद्रइतिबुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहंकर्तव्यंरुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः ३१

ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तंत्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंकारनिवृत्यानत्कुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्तेरेवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभंकरोतीतितिथा ततः परमेश्वरात्कालनिमित्तात् प्रधानंमूलमुपादानंयस्यतस्मान्महतः प्रसूतोविकारः सोऽहंवृत्त्रिविधः मोहमयस्यविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिकइति ३२ सकुतोनिवर्तते आत्माज्ञानविकसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याशयेनाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहमयत्वंविकल्पस्याहंकारस्यवाकेश्चित्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयंभिदाऽर्थनिष्ठोविवादोऽपि आत्मापरिज्ञानमयइति अन्वयः यद्वा विवादः सर्वोऽपिभिदाऽर्थनिष्ठइवनतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतः परस्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हितन्निवृत्तिप्रयासेनन त्वाह व्यर्थोऽपि अर्थरहितोऽपिस्वरूपभूतान्मत्तो बहिर्मुखानांनैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैः कर्मभिरुच्चनीचंदेहंपुनःसंसरतीति ३३ तत्रपृच्छति त्वत्तइति व्यापकस्यात्मनोदेहाद्देहांतरगमनम् अकर्तुः कर्माणिनित्यस्यच जन्ममरणादीनिकथमितिभावः ३४ एतद्विद्वांसोनसंतिहियस्मान्मायया वंचितामोहिताः ३५

योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारः प्रधानभूतान्महतःप्रसूतः अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात् ३३ उद्धवउवाच त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसःसंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनःकर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम् लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यआत्मातदनुवर्त्तते ३६ ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेनात्मानंयत्स्मरेत्पुनः जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८ जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९

लिंगशरीराध्यासेनसर्वंघटतइत्युत्तरमाह मनइति प्रधानत्वेनपंचभिरितिनिर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरंप्रतियाति ततोऽन्यएवात्मातन्मनोऽनुवर्त्तते अहंकारेणानुगच्छति ३६ ननुमनसोऽपिपूर्वदेहवियोगोदेहांतरयोगश्च कथंभवतीतिचेत्स्मृतिवियोगयोगाभ्यामिति वक्तुंतयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापितान्दृष्टान्वा अनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायन् अथानंतरंध्यायमानेषुउद्यदाविर्भवत् पूर्वविषयेषुचसीदत्लीयमानंभवति तदनंतरंतस्यस्मृतिः पूर्वापरानुसंधानंनश्यति ३७ ततः किमतआह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनात्मानंपूर्वदेहंपुनःनस्मरेतइतियत् तस्यैवयाननादेहाभिनिवेशेनभयशोकादेर्देवादिदेहाभिनिवेशेनवाहर्षतर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहेअत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनोजंतोर्जीवस्यमृत्युरुच्यते नतुदेहवन्नाशः ३८ जन्मतुविषयस्यदेहस्यआत्मतयास्वीकृतिमभिमानंप्राहुः नतुदेहवदुत्पत्तिः नचपुत्रादिदेहवत् प्रीत्यतिशयमात्रेणकिंतुसर्वभावेनाभेदेनाभिमानमात्रेणउत्पत्तिमरणेदृष्टांतद्वयम् यथास्वप्नश्चमनोरथश्चेत्यर्थः ३९

दृष्टांतोविवृणोति स्वप्नमिति तत्र वर्त्तमानेस्वप्रादौपूर्वंचेतः अपूर्वमिवेतिचान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानंअपूर्वमिवाद्यजातमिवपश्यतीत्यर्थः ४० उपसंहरति इंद्रियाणा
मयनंमनः तस्यदेहांतराभिनिवेशेनयासृष्टिरुत्पत्तिस्तयावस्तुनिआत्मनितदभिमानेनेदंत्रैविध्यमुत्तममध्यमनीचत्वमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतआत्माबाह्याभ्यं
तरहेतुश्चभवति बाह्यविषयान्आंतरान्सुखादींश्चपश्यतीत्यर्थः यथाजनोजीवःस्वप्नेबहूनसतोजनान्देहान्कुर्वन्पश्यन्बहुरूपोभातितद्वत् यद्वा इदंत्रैवि
ध्यमध्यात्मादिरूपंभाति असज्जनकृतदुष्टपुत्रोत्पादकःजनःपितास्वयंसमोऽपिपुत्राभिमानतस्तदरिमित्रादिषुयथाभेदहेतुर्भवति नित्यदातद्वदिति अन्यत्समान
म् ४१ तदेवंलोकप्रसिद्धौजन्ममृत्यूनिरूप्यसूक्ष्मावपृष्टावपितौवैराग्यायनिरूपयति नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिशरीराणिउत्पद्यंतेनश्यंतिच कालस्यातिसूक्ष्मत्वा
त्तत्कृतंभवनमभवनंवाऽविवेकिभिर्नलक्ष्यते ४२ सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेवतयोः कुतइत्याशंक्यानुमानेनसाधयति यथेति अर्चिषां
परिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिःफलानांरूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेतिपूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देनतेजोबलकामकौशलादीनामुपादानम्

स्वप्नंमनोरथंचेत्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ४० इंद्रियायनसृष्ट्येदंत्रैविध्यंभातिवस्तुनि बहिरंत
र्भिदाहेतुर्जनोऽसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच कालेनालक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४२ यथार्चिषांस्रो
तसांचफलानांवावनस्पतेः तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थादयःकृताः ४३ सोऽयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलम् सोऽयंपुमानितिनृ
णांमृषागीर्धीर्मृषायुषाम् ४४ मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोऽप्ययंपुमान् म्रियतेवामरोभ्रांत्यायथाऽग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मा
निबाल्यकौमारयौवनम् वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः गुणसंगादुपादत्ते
क्वचित्कश्चिज्जहातिच ४७

विमतंप्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदवत्त्वात्दीपज्वालादिवदित्यनुमानम् ४३ कथंतर्हिप्रत्यभिज्ञातद्वदेवसादृश्या
वलंबिनीत्याह सोऽयमिति सादृश्यादर्चिषामेवयथा सोऽयंदीपइतिप्रत्यभिज्ञायथाचस्रोतसांप्रवाहजलानामेवतदिदंजलमितितथासोऽयंपुमानितिधीर्गीश्चमृ
षा नृणांबहूनांशरीरिणांमृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनांतेषांभवति ४४ ननुकथंदेहाध्यासवतःपुंसःकर्मजन्ममरणानिसंतिनान्यस्येतिव्यवस्था नहिघटतेघ
टस्थपुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेति नअज्ञस्यापिवस्तुतःतदभावादित्याह मास्वस्यनैवात्मनःकर्मणाबीजभूतेनसोऽपिपुमान्जायतेम्रियतेवा किंतुअयंभ्रां
तस्यपुरुषभेदेनसत्त्वमसत्त्वंचेति ... तत्त्वतः सिद्ध
त्वाजन्मापिजायतइव अमरोऽपिम्रियतइव यथामहाभूततेजोरूपोग्निराकल्पांतमवस्थितोऽपिदारुयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतितद्वत् ४५ सिद्ध
वत्कृत्योक्तावयोवस्थाःप्रपंचयति निषेकोजठरेप्रवेशः गर्भस्तन्मध्येवृद्धिः बाल्यंशिशुत्वम् आपंचमाब्दात्कौमारं आषोडशाद्वर्षात्ततोयौवनमापंचाशत् ततो
वयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ४६ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीन्युपपादितमर्थमुपसंहरति एताइति हिस्फुटम् अन्यस्यदेहस्यतनूःअवस्थागुणसंगात् प्रकृत्य
विवेकात् कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः क्वचित्कथंचिज्जहाति अवस्थावतःदेहस्यद्रष्टानासावस्थावानितिविवेकज्ञानेन ४७

ननुतदानींमूर्च्छितत्वेनजन्ममरणवान्देहोनदृश्यतेतत्राह आत्मनइति पितृदेहस्यौर्ध्वदैहिकंकुर्वतोऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्यचजातकर्मणिजन्मदर्शनादात्म
नःस्वस्यदेहस्यापिभवाप्ययावनुमेयौ एवंचदृश्यत्वेसतिभवाप्ययवतांवस्तूनांदेहानामभिज्ञोद्रष्टाद्वयलक्षणःभवाप्ययधर्मकोनभवति ४८ एतदेवदृष्टांतेनस्प
ष्टयति तरोरिति तरुशब्दोनउद्भिज्जमात्रस्योपलक्षणंकिंतुफलपाकांतस्यव्रीह्यादेरित्यर्थः यद्वा तरोर्योऽयंपरिणामोविपाकः बीजाज्जन्मविपाकात्संयमंना
शंचविद्वान् ४९ अविवेकिनःसंसारंप्रपंचयति प्रकृतेरितिपंचभिः तत्वेनतत्त्वतोऽविविच्यतत्त्वमदृष्ट्वास्पर्शेषुविषयेषुसंमूढइतिवा ५० गुणभेदेनत्रिविधंत
त्रापितारतम्येनैकैकत्रद्विविधंसंसारमाह सत्वेति ५१ ननुअकर्तुरात्मनःकुतःकर्मभिर्भ्रमणंतत्राह नृत्यतोगायतोजनान्पश्यन्ननुकरोतितद्वतस्वरतालादिग
तिंशृंगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनुकार्यतेगुणैर्बलादित्यर्थः अनेनदृष्टांतेनदृश्यधर्मोद्रष्टरिस्फुरतीतिदर्शितम् ५२ उपाधिधर्माश्चोपहि

आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ४८ तरोर्बीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ तयोर्वि
लक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ४९ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् तत्वेनस्पर्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते ५० सत्वसंगादृषीन्देवान्
रजसासुरमानुषान् तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रामितोयातिकर्मभिः ५१ नृत्यतोगायतःपश्यन्तथैवानुकरोतितान् एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहो
प्यनुकार्यते ५२ यथांभसाप्रचलतातरवोऽपिचलाइव चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रमतीवभूः ५३ यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा स्व
प्नदृष्टाश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः ५४ अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा ५५ तस्मादुद्धवमा
भुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंभ्रमम् ५६ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ताडितःसन्निबद्धो
वावृत्यावापरिहापितः ५७ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धवउवाच यथै
वमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर सुदुःसहमिमंमन्येआत्मन्यसदतिक्रमम् ५९ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ऋतेत्वद्धर्मनिरतां
श्छांतांस्तेचरणालयान् ६० इतिश्रीभा० महा० एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः २२

तेऽवभासंतेइत्यत्रदृष्टांतमाह यथांऽभसेति
तटस्थास्तरवोधावंतइवेतिदृश्यंते जलेप्रतिबिंबितावाचंचलाइवेति विषयग्राहकेणमनसापरिकल्पिताएवतेषुलावण्यादयोगुणानवस्तुतःसंति अतोमनोनि
बंधनएवसंसारइत्यभिप्रेत्यग्राहकगुणाग्राह्येवभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह चक्षुषेति ५३ भोगस्यापिमिथ्यात्वेदृष्टांतद्वयमाह यथेति यथाएताःप्रसिद्धामनोरथधियः
स्वप्नदृष्टाश्चधियोयथामृषा एवमात्मनोविषयानुभवःसंसारोमृषा ५४ ननुयदिमृषातर्हिकिंतन्निवृत्तिश्रमेणअतआह अर्थेहीति अस्यात्मनः ५५ अतोभोगोद्यमो
नकर्तव्यइत्याह तस्मादिति ५६ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्याम् क्षिप्तःआक्षिप्तःनुन्नइतिवा प्रलब्धउपहसि
तः ५७ निष्ठितःनिष्ठीवनविषयीकृतःमूत्रितःमूत्रेणार्द्रीकृतःप्रकंपितःपरमेश्वरनिष्ठातःप्रच्यावितोऽपिकृच्छ्रगतःकृच्छ्रंप्राप्तोऽपि ५८ एवंत्वदुक्तंयथानअनुबु
ध्येयंतथानःअस्मान्प्रतिवद ५९ त्वद्धर्मनिरतान्ऋतेविदुषामपिअसद्भिःकृतमतिक्रममपराधंसुदुःसहंमन्यइत्यन्वयःप्रकृतिःस्वभावःनिरस्यसर्वसंदेहमेकीकृत्यस्व
दर्शनम् प्रकाशितरहस्यंतंभजस्वगुरुमीश्वरम् ६० इत्येकादशस्कंधेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः २२

अथैकोविंशे तिरस्कारसहनोपाय ईर्यते भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमो धिया १ दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहो हि महीयसाम् अतश्चतुर्भिरध्यायैः सहनोपायवर्णनम् २ तत्र तावदस्मिन्नध्याये भिक्षुगीतया मनोविजयः उत्तरस्मिन् प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुत्तरस्मिन् गुणवृत्तिविजयः ततः परस्मिन्नैलगीतया विषयसंगत्यागेन सत्संग इति क्रमेणोपाया भगवता वर्ण्यंते आशंसितः प्रार्थितः भृत्यस्य वचः सत्कुर्वन् तं भृत्यं प्रति आबभाषे १ तत्र तावदंगीकुर्वन् तद्वचः संपूजयति द्वाभ्याम् हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य अत्र लोके स साधुर्नास्ति यो दुर्जनोक्तैर्भिन्नं क्षुभितं मनः शमयितुमीश्वरः स्यात् २ कुत इत्यत आह नेति यथा मर्मस्थाः मर्मस्वेव नितरां स्थिताः परुषोक्तिरूपा इषवः तुदंति व्यथयंति तथा इतरे बाणा न तुदंति अतस्तैस्तथा न तप्यत इत्यर्थः ३ तथापि मया वक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वं सोढुं शक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासं प्रस्तौति महदिति यथा भवति

बादरायणिरुवाच सएवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः सभाजयन् भृत्यवचो मुकुंदस्तमाबभाषे श्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनेरितैः दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः २ न तथा तप्यते विद्धः पुमान्बाणैः सुमर्मगैः यथा तुदंति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ३ कथयंति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ५ अवंतिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्यतमः श्रिया वार्तावृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ६ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मात्रेणापि नार्चिताः शून्यावसथ आत्मापि काले कामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्य कदर्यस्य द्रुह्यंते पुत्रबांधवाः दारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ८ तस्यैवं यक्षवित्तस्य च्युतस्योभयलोकतः धर्मकामविहीनस्य चुक्रुधुः पंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्य भूरिद अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयो जगृहुः किंचित्किंचिद्दस्यव उद्धव दैवतः कालतः किंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् १३ स चाहेदमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः १४

तथापुण्यमितिहासं गाथां कथयंति ४ ५ स भिक्षुः पूर्वं धनाढ्यः कृच्छ्रार्जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निर्विण्णः सन् प्रव्रज्य भिक्षामटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगिनीं गाथामगायत इति वक्तुं तस्य चरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषु मालवेषु वार्ता कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तिर्यस्य कदर्यश्च कदर्यस्तु स्मृतो युक्तः आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयन् देवतातिथिभृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृत इति ६ तस्य ये ज्ञातयो बांधवाः अतिथयोऽध्वनीनाश्च तेन नार्चिता इत्यर्थः शून्यावसथे धर्महीने गृहे देहे वा ७ ८ यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य पंचभागिनः पंचयज्ञदेवताः ९ तेषामवध्यानमनादरः तेन विस्रस्तो विशीर्णः पुण्यस्य स्कंधः अर्थलाभमात्रहेतुरंशो यस्य बह्वायासैः कृष्यादिभिः केवलं श्रमो यस्मिन् सः १० दैवतः गृहदाहादिना कालतः निखातधान्यादिना नृणां पार्थिवानां च द्वंद्वैक्यं तस्मात् ११ १२ नष्टरायः नष्टा रा अर्थो यस्य तस्य तपस्विनः संतप्तस्य १३ मे मया आत्मा देहः वृथाऽऽत्मानुतापं प्रपंचयति न धर्मायेत्यादिना यस्य ईदृशोऽर्थायासः तेन मया १४

नरकायसत्यप्यर्थेधर्माननुष्ठानात् १५ श्वित्रः श्वेतकुष्ठं १६ सिद्धेप्यर्थेतस्यउत्कर्षसंवर्द्धनेनाशोपभोगयोर्द्वंद्वैक्यंनाशेउपभोगेनेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासः ततस्त्रासः चिंताच नाशेभ्रमइति १७ किंच अर्थप्राप्त्यर्थास्तेयादयःषट् प्राप्त्येर्थेस्मयादयोव्यसनैःसहनव व्यसनानिस्त्रीद्यूतमद्यविषयाणि १८ १९ भेदवैरस्पर्द्धाः प्रपंचयति द्वाभ्याम् भिद्यंतेस्नेहंत्यजंति कथंभूताः एकास्निग्धाः एकेएकप्राणाः तेचतेआस्निग्धाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतः काकिणिना पुंस्त्वमार्षम् विंशतिवराटिकाका किणीतया २० संरब्धाः क्षुभिताः स्पृधः स्पर्धमानाः २१ इहतावदर्थनिष्ठानामेते ऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थाएवतेषामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापि द्विजाग्र्यतांब्राह्मण्यम् स्वार्थंघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति २२ अमरप्रार्थ्यतांदर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकंदेहम् अनुषज्जेतआसक्तिंकुर्यात् २३ ऋष-

प्रायेणार्थाः कदर्याणांनसुखायकदाचन इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच १५ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः लोभः स्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् १६ अर्थस्यसाधनेसिद्धेउत्कर्षेरक्षणेव्यये नाशोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम् १७ स्तेयं हिंसानृतंदंभःकामः क्रोधः स्मयोमदः भेदोवैरमविश्वासः संस्पर्द्धाव्यसनानिच १८ एतेपंचदशाऽनर्थात्व्यर्थमूलामतानृणाम् तस्मादन र्थमर्थाख्यंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराः पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिणिनासद्यः सर्वेऽरयःकृताः २० अर्थेनाल्पी यसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वाजन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् तदनादृत्ययेस्वा र्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् द्रविणेकोनुषज्जेतमर्त्योऽनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञा तीन्बंधूंश्चभागिनः असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २४ व्यर्थयाऽर्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयोबलम् कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिं नुसाधये २५ कस्मात्संक्लिश्यतेविद्वान्व्यर्थयाऽर्थेहयाऽसकृत् कस्यचिन्माययानूनंलोकोऽयंसुविमोहितः २६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वा कामदैरुत मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वातजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चात्मनःप्लवः २८ सोऽहंकालावशेषेणशोषयिष्येऽगमात्मनः अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २९ तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहू र्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३०

योमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानि इतरेषुज्ञातयःसगोत्राः बांधवोविवाहादिनासंबद्धाः तान्अ न्यांश्चभागिनः भागार्हान् आत्मानंचासंविभज्यअन्नादिभिरसंतर्प्य २५ एवंविमृश्यअनुतप्यमानआह व्यर्थयाऽर्थेहयाप्रमत्तस्यममवित्तादिगतमितिशेषः येनवि त्तादिनाकुशलाविवेकिनःसिध्यंतिमुच्यंतेजरठोवृद्धः २५ अन्यमपिस्वसदृशंशोचति कस्मादेवमनर्थंविद्वानपिसंक्लिश्यतइति कारणंसंभावयति कस्यचिदिति २६ ननुनायंमोहितःक्लिश्यति किंतुधनादिभिर्भोगादिविधित्सयाअतआह किंधनैरिति उतपुनरपि २७ इदानींसंपन्नविवेकः संतुष्यन्नाह नूनमितित्रिभिः येन प्रीतेनात्मनःप्लवरूपोनिर्वेदश्चभवति सहरिर्मेनूनंप्रीतइति २८ अंगंशोषयिष्येतपसायद्वा विद्यालयंनेष्यामियदिस्यात्कालावशेषः तर्हिआत्मन्येवसिद्धः तुष्टः सन् अखिलेस्वार्थेधर्मादिसाधने अप्रमत्तःसन् २९ अनुमोदेरन् अनुगृह्णंतु ननुदेवैरनुमोदितोपिजरठःस्वल्पेनकालेनकिंसाधयिष्यसितत्राह मुहूर्तेनेति ३०

अभिप्रेत्यनिश्चित्य आवंत्यः अवंतिदेशभवः हृदयग्रंथीन् अहंकारममकारान् ३१ असंगः आसक्तिशून्यः अलक्षितः श्रेष्ठमद्योतयन् ३२ प्रवयसंवृद्धम् अवधूतं मलिनंपर्यभवन् अवमेनिरेहेभद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ३३ परिभवानेवदर्शयति केचिदितिसप्तभिः भोभगवन्गृहाणेतिदर्शितानिसंतिप्रदायपुनश्चादुः ३४ अन्नेमूत्रयंति मूर्द्धनिचष्ठीवंतिफूत्कारेणश्लेष्माणंप्रक्षिपंति ३५ ३६ क्षिपंतिनिंदंति निंदामेवाह एषधर्मध्वजः त्रिदंडलिंगोपजीवी शठोलोकवंचकः ३७ तदेवाह क्षीणवित्तइति महासारः अतिबली ३८ दुर्वातयंतितदुपरि अधोवायुंमुंचंति ३९ बबंधुः शृंखलैः निरुरुधुः कारागृहादिषुद्विजंशुकसारिकादियथा भौतिकंदुर्जनादिकृतम् दैहिकंज्वरादिनिमित्तम् दैविकंशीतोष्णादिप्रभवम् ४० दिष्टंदैवप्रापम् धर्मात्सातयद्भिः परिभूतोपिसात्त्विकींधृतिमास्थायस्वधर्मएवस्थि

श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्यमनसात्यावंत्योद्विजसत्तमः उन्मुच्यहृदयग्रंथींश्छांतोभिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोलक्षितोविशत् ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिः परिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुम् पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ३४ अन्नंचभैक्ष्यसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे मूत्रयंतिचपापिष्ठाः ष्ठीवंत्यस्यचमूर्द्धनि ३५ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् तर्जयंत्यपरेवाग्भिः स्तेनोऽयमितिवादिनः ३६ बध्नंतिरज्ज्वातंकेचित्बध्यतांबध्यतामिति क्षिपंत्येकेवजानंतएषधर्मध्वजः शठः ३७ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ३८ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः इत्येकेविहसंत्येनमेकेदुर्वातयंतिच ३९ तंबबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजं एवंसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत् ४० भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्त्विकीम् ४१ द्विजउवाच नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्मागृहकर्मकालाः मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ४२ मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यः सवर्णाःसृतयोभवंति ४३

तइमांवक्ष्यमाणगाथामगायत सात्त्विकींधृतिश्च तदुक्तंभगवता धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्याधृतिःसापार्थसात्त्विकीतिस्मृतेः ४१ तामेवषोडशश्लोकींगाथामाह नायमिति नचात्मानापिग्रहादयः मनः परंकेवलंसुखदुःखयोः कारणंवदंति मनसाह्येवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यादिश्रुतयः ४२ परिवर्तनप्रकारमाह मनइत्यादिगुणान्गुणवृत्तीः सृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यः शुक्लानिसात्त्विकानिकृष्णानितामसानिलोहितानिराजसानि सवर्णास्तत्तत्कर्मानुरूपाः सृतयः देवतिर्यङ्नरादयः तज्जातयः ४३ ७ ७ ७

तर्हि मनस एव संसारः स्यान्नात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः अविद्ययामनो ऽध्यासेनैवमात्मनः संसृतिर्न तु स्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य सा नास्ति किं तु तद्वतो जीवस्यैवेति तदेवाह मनसा समीहमानेन सह नियंतृत्वेन वर्तमानो ऽपि परमात्मा अनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा नियंता अतः उत्तु उच्चैः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः असौ पुनरहं जीवः स्वलिंगं स्वस्मिन्नात्मनि लिंगयति द्योतयति संसारमिति तथा तन्मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृत्य मनसो गुणैः कर्मभिः संगतः गुणसंगाद्धा कामान् जुषन्निबद्ध इति ४४ अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यान्नतु विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्याम् स्वधर्मो नित्यनैमित्तिकः सद्व्रतान्येकादश्युपवासादीनि अन्यानि च यावंति कर्माणि एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अंतो निष्ठाफलं येषां ते तथा ननु ज्ञानांगत्वं तेषां प्रसिद्धं तत्राह मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगः ज्ञानम् ४५ अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमस्ति वदेत्य परं प्रत्युपदेशः किमपरं प्रयोजनं स्यात् न किंचिदित्यर्थः ४६ ननु तत्तदिंद्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह मनोवश इति देवाः इंद्रियाणि तदधिष्ठातारो वा भीष्मः योगि

अनीह आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्निबद्धो गुणसंगतो ऽसौ ४४ दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणांताः परो हि योगो मनसः समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशांतं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४६ मनोवशे ऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा मनश्च नान्यस्य वशं समेति भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्युंज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुंतुदं तन्न विजित्य केचित् कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमूढाः ४८ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यंधधियो मनुष्याः एषो ऽहमन्यो ऽयमिति भ्रमेण दुरंतपारे तमसि भ्रमंति ४९ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् जिह्वां क्वचित्संदशति स्वदद्भिस्तद्वेदनायां कतमाय कुप्येत् ५०

नामपि भयंकरो मनोलक्षणो देवः कुतः सहसो बलादपि बलिनो ऽपि वा सहीयान् अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात् स एव देवदेवः सर्वेंद्रियजेता भवति नान्यः तथा च श्रुतिः मनसो वशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति ४७ अतो ऽसह्या रागादयो वेगा यस्य तम् अत एवारुंतुदम् अरुर्मर्म तत्तुदति व्यथयतीत्यरुंतुदस्तम् तत् नेतिच्छेदः तं न विजित्य अजित्वा ततः ये केचित् मर्त्यैः कैश्चिदसद्विग्रहं कुर्वंति तत्र चानुकूलादीन् अन्यान् मित्रादीन् कुर्वंति ते मूढा इत्यर्थः ४८ ततश्चानेन प्रकारेण संसारे भ्रमंतीत्याह देहमिति मनोमात्रकल्पितमिमं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं च ममेति स्वीकृत्य तमसि संसारे ४९ तदेवं मनस एव दुःखकारणत्वमुपपाद्येदानीं जनादीनां षण्णामकारणत्वं प्रपंचयति जनस्त्विति षड्भिः अत्र च अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं नाकिं तत् सुखदुःखकर्मत्वं तत्कर्तृत्वं चेत्यर्थः कुत इत्यत आह हि निश्चितं भौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तत् न त्वात्मनः अमूर्तस्याक्रियस्य च हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथापि दुःखमात्मपर्यवसाय्येवेति चेत् एवमपि परमात्मनः उभयत्राप्येकत्वान्न कोपविषयो ऽस्तीति स्वदृष्टांतेन दर्शयति जिह्वामिति ५० छ

यदिदेवताअस्तुनामतत्रापिपक्षेआत्मनः किम् यतोविकारयोः विक्रियमाणयोर्देवयोस्तत् हस्तेनमुखे ऽभिहतेनेनवाहस्तेदष्टेतदभिमानिनोवन्हीं द्वयोरेवतत् ननु अविक्रियस्यानहंकारस्यचात्मनः देवतानांचसर्वदेहेष्वभेदान्नकोपविषयो ऽस्तीतिस्वदेह दृष्टांतमाह यत्त्यदाअंगंदेवताधिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेव- ता ऽनधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणं ५१ आत्मनः सुखदुःखाद्याकारपरिणामः अतःसएवयदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतः किंनकिंचिदन्यत्तोभवतियस्मै कुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावः नन्वात्मनः तथापरिणामो ऽन्यनिमित्तोभवति अतो ऽस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनास्त्येव यदिस्याद स्तीतिप्रतीयेततर्हितन्मृषाएववातः कस्माद्धेतोः क्रुध्येत यतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखंचेत्यर्थः ५२ ग्रहपक्षे ऽप्यजस्यात्मनः किंयतोजन्यतइतिजनीदेहस्तस्मै वजन्मलग्नापेक्षयाद्वादशाष्टमादिराशिस्थास्तेसुखदुःखयोर्निमित्तंभवति किंच अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्यग्रहस्यैवपादार्द्धादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडांवदंतिदैव ज्ञाः नतुग्रहकोणादिषुस्थितस्यतद्दृष्टगोचरस्य ग्रहगतैवतुपीडातत्संग्नोतन्नेदेहेनस्याभिमानाद्भवति अतःपुरुषस्ततोग्रहाद्देहाच्चान्यः कस्मैक्रुध्येत ५३ कर्म

दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् यदंगमंगेननिहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ५१ आत्मायदिस्यात्सुख दुःखहेतुः किमन्यतस्तत्रनिजस्वभावः नह्यात्मनोन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुध्येतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ५२ ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्कि मात्मनो ऽजस्यजनस्यतेवै ग्रहैर्ग्रहस्यैववदंतिपीडांक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोन्यः ५३ कर्मास्तुहेतुः सुखदुःखयोर्वैकिमात्मनस्तद्धिजडाजड त्वे देहस्त्वचित्पुरुषोयंसुपर्णः क्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ५४ कालस्तुहेतुः सुखदुःखयोः श्चेत्किमात्मनस्तत्रतदात्मको ऽसौ ना ग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यद्वंद्वम् ५५ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागः परतः परस्य यथाहमः संसृतिरू पिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ५६ एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः अहंतरिष्यामिदुरंतपारं तमोमुकुंदांघ्रि निषेवयैव ५७

हेतुश्चेदस्तित्यसूयोपगमः कर्मैवनास्तिकुतस्तस्यहेतुत्वमिति तदाह हियस्मात्कर्मएकस्यजडाजडत्वेसतिस्यात् जडत्वाद्धिकारिलोप पत्तेः अजडत्वाच्चहितानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात् अचिज्जडोदेहः अतस्तस्यप्रवृत्तिर्नसंभवति पुरुषस्तुसुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मैक्रुध्येत यतः सु खदुःखयोर्मूलभूतंकर्मैवनास्तीति ५४ तत्रपक्षेकालपक्षे ऽपितदात्मकएवब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्यस्वतः पीडानास्तीत्यत्रदृष्टांतः नाग्नेर्हितोस्तदंशस्यज्वालादेस्ता पोदाहतोनाशो ऽस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहन्नाशः स्यादिति दृष्टांतांतरमाह हिमस्यतच्छेत्संतदंशस्यतुषारकणस्यनाशकंनस्यादित्यर्थः किंच आत्मांशं कत्वंवस्तुतः परएवायंनचपरस्यद्वंद्वंसुखदुःखादिकमस्तीति ५५ तदेवंषडेतेहेतवः प्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चिद्धेत्वंतरमुद्भावयेत् तदपिवस्तुमहिमापेक्षायां नसंभवतीत्याह नकेनचिदिति नन्वपरोक्षः कथमपन्हूयतेतत्राह यथेति संसृतिमविद्यमानामेवरूपयति प्रकाशयतीतितथातस्यअहमः अहंकारस्ययथा स्यात् नतथापरतः प्रकृतेः परस्यात्मनोद्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तो ऽसौनवास्तवइत्यर्थः एवंप्रबुद्धो ऽयःसभूतैः कृतान्नबिभेति ५६ अतोहमपितथैवपर मात्मनिष्ठतयातरिष्यामीत्याह एतामिति सो ऽहमित्यन्वयः नन्वियंनिष्ठैवकथंभवेत्तदाह मुकुंदेति ५७

प्रस्तावेनसहगाथार्थसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्याम् इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विद्यगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्भिर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपितः सन्मुनिरमूंगाथामगाय
तेत्यन्वयः ५८ मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपिसंसारः तमसःअज्ञानतः आत्मनोमनसोविभ्रमः मात्रकृतानतात्विकइत्यर्थः ५९ उक्तंद्वंद्वसहनोपायंउपसंहरति
तस्मादिति ६० मनोविग्रहाशक्तोप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलंप्राप्नोतीत्याह यइति द्वंद्वैः सुखदुःखादिभिः ६१ भिक्षुगीतमिषेणस्वभक्तचित्तगानिहरिःमोहं
निघ्नन्विभातिपरमानंदरूपतः १ इत्येकादशेटीकायांत्रयोविंशोध्यायः २३ चतुर्विंशेतुसांख्येनमनोमोहोनिवार्यते आत्मनःसर्वभावानाभागमापाय
चिंतया १ स्वपदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वत्वायसंयमः चित्तस्योक्तःपुनःकृष्णः सांख्यमत्राहतत्कृते २ अद्वितीयात्स्वरमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषद्वारासर्वद्वैतमु
देतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंदधानस्यद्वंद्वभ्रमोनिवर्त्ततइतिवक्तुंसांख्यंप्रस्तौति अथेति पूर्वैः कपिलादिभिर्निश्चितंवैकल्पिकंभेदनिमित्तभ्रमंसुखदुःखा

श्रीभगवानुवाच निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् निराकृतोऽसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोऽमूंमुनिराहगाथाम्
५८ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः मित्रोदासीनरिपवःसंसारस्तमसःकृतः ५९ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया
मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्रहः ६० यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः धारयंश्छ्रावयंश्छृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ६१
इतिश्रीभागवतेम० एकाद० भगवदुद्धवसंवादेभिक्षुगीतानामत्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यं
पूर्वविनिश्चितम् यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथोत्त्यर्थएकमेवाविकल्पितम् यदाविवेकनिपुणाआ
दौकृतयुगेऽयुगे २ तन्मायाफलरूपेणकेवलंनिर्विकल्पितं वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभ
यात्मिका ज्ञानंत्वन्यतमोभावःपुरुषःसोऽभिधीयते ४ तमोरजःसत्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनच ५
तेभ्यःसमभवत्सूत्रंमहान्सूत्रेणसंयुतः ततोविकुर्वतोजातोऽहंकारोयोविमोहनः ६

दिरूपम् १ अथोशब्दः कार्त्स्न्ये ज्ञानंद्रष्टातेनदृश्यःकृत्स्नोऽ
प्यर्थश्चअविकल्पितंविकल्पशून्यमेकमेवब्रह्मण्येवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यः पूर्वंप्रलयइत्यर्थः तथाआदौयत्कृतंयुगंतस्मिंश्चान्यदापि
यदाविवेकनिपुणाजनाभवंतिनदाऽपितेषांभेदास्फूर्तेः २ तद्ब्रह्मवाङ्मनोगोचरंयथाभवतितथामायादृश्यंफलंतत्प्रकाशस्तद्रूपेणमायाविलासरूपेणवाद्विधाभू
त् ३ तयोर्द्विधाभूतयोरंशयोर्मध्येउभयात्मिकाकार्यकारणरूपिणी ४ अभवन्अभिव्यक्ताबभूवुः मयापरमेश्वरेणपुरुषानुमतेनतत्पुरुषस्यकः संबंधः जीवा
दृष्टप्रयुक्तत्वात्सृष्टेःपुरुषानुमतत्वम् यद्वा स्वस्यैवप्रतीक्षणरूपायापुरुषावस्थातदनुमतेनतद्द्वारेणेत्यर्थः ५ सूत्रंक्रियाशक्तिमान्प्रथमोविकारः ततोम
हान्ज्ञानशक्तिः नन्वयंमहानेवप्रथमोविकारः प्रसिद्धस्तत्राह सचज्ञानक्रियागर्भत्वात् सूत्रेणसंयुक्तः नपृथक् एकमेवतत्त्वंक्रियाज्ञानशक्तिभ्यांद्विधो
च्यतइत्यर्थः विमोहनः जीवस्यभ्रमहेतुः संजातः ६

यतस्तन्मात्रादीनांकारणम् मनः शब्देनदेवानामप्युपलक्षणम् चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रंथिरूपइतिजीवोपाधित्वंदर्शितम् यद्यपितस्माद्वाएतस्मा
दात्मनआकाशः संभूतइत्यादिश्रुतेः अन्नमयंहिसोम्यमनइत्यादिश्रुतेश्चप्रथमंभूतानिजायंते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेणसमष्ट्यात्मकंलिंगशरीरं
पंचीकृतेभ्यश्चब्रह्मांडम् एतस्मिन्वैराजस्तदंतर्यामीलीलाविग्रहः क्षीराब्धिशायीनारायणस्तन्नाभिपद्मेचवैराजस्यभोगविग्रहश्चतुराननः ततोयथाऽवस
रमन्येषांजीवानांआविर्भावइतिप्रक्रिया तथाऽपिचित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोहंकारस्ततोभूतेंद्रियादिव्यवहारइत्येतावतामहदादिक्रमेणसृष्टिरुच्यते तथानो
क्तम् मृल्लोहविस्फुलिंगाद्यैः सृष्टिर्याचोदितान्यथा उपायः सोऽवताराय नास्तिभेदः कथंचनेति ७ तस्मात्त्रिविधात्त्रिविधप्रपंचोत्पत्तिंदर्शयति तन्मात्रि
कात्शब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्वाराअर्थोमहाभूतरूपोजज्ञेबभूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणिदशतैजसात्तेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात् वैकृता
त्सात्विकाद्देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवन्हींद्रोपेंद्रमित्रकाःचंद्रश्चेत्येकादशचशब्दान्मनश्चतेषांप्रकाशस्वभावत्वात् ८ ममवैराजोंऽतर्यामिणः ९ सलि

वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत् तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञेतामसादिंद्रियाणिच तैज
साद्देवताआसन्नेकादशचवैकृतात् ८ मयासंचोदिताभावाः सर्वेसंहत्यकारिणः अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहंस
मभवमंडेसलिलसंस्थितो ममनाभ्यामभूत्पद्मंविश्वाख्यंतत्रचात्मभूः १० सोऽसृजत्तपसायुक्तोरजसामदनुग्रहात् लोकान्सपालान्वि
श्वात्माभूर्भुवः स्वरितित्रिधा ११ देवानामोकआसीत्स्वर्भूतानांचभुवः पदम् मर्त्यादीनांचभूर्लोकः सिद्धानांत्रितयात्परम् १२ अधोसुराणां
नागानांभूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १२ त्रिलोक्यांगतयः सर्वाः कर्मणांत्रिगुणात्मनाम् योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोऽमलाः १३ महर्जनस्तपः
सत्यंभक्तियोगस्यमद्गतिः मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिमज्जति १४ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो
योयोभावः प्रसिद्ध्यति सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्यापुरुषेणच १५

लेसंस्थितिर्यस्यतत्सलिलसंस्थितितस्मिन्सलिलसंस्थितोंऽडेश्रीनारायणरूपे
लीलाविग्रहेणसमभवंस्थितइत्यर्थः विश्वाख्यंलोककारणभूतंतत्रचात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेणपुनर्वैराजएवतस्मिन्नाविर्भूतइत्यर्थः १० रजसायु
क्तोमदनुग्रहान्तपसाऽसृजत् भूः अतलादिसहिता भुवः अंतरिक्षलोकः स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरप्युपलक्षणम् ११ लोकसृष्टिप्रयोजनमाह देवानामितिसार्द्धेन
ओकोनिवासः पदंस्थानम् त्रितयात्परंमहर्लोकादि भूमेरधः अतलादि १२ एवंव्यवस्थायांकारणमाहसार्द्धेन त्रिलोक्यांपातालादिसहितायाम् १३ योगादिता
रतम्येनयथोत्तरंमहर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुंठलोकः तत्रतुमद्गतिव्यतिरेकेणेतरागतयश्चंचलाइत्याह वैराग्यार्थमयाकालशक्तिनाधात्रापरमेश्वरेणकर्मफलप्रदेन
हेतुभूतेनगुणप्रवाहेसंसारेउन्मज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीःप्राप्नोति पुनर्निमज्जति आस्थावरंनीचागतीःप्राप्नोति १४ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्म
प्रतिपत्त्यर्थत्वात्तत्प्रतिपादनायकारणेनकार्यस्यव्याप्तिमाह अणुरिति उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १५

इदानींकार्यस्यकारणात्मतांदर्शयति यस्यकार्यस्यआदिःकारणमंतोलयस्थानंचतस्यमध्यंमध्यावस्थापिसएववैप्रसिद्धम् मृत्स्वर्णादिषु अतएवाव्यभिचारित्वा
त्सएवसन्नेतरःअलंतर्हिमिथ्याभूतकार्यसृष्ट्यातत्राह विकारइति तैजसाकटककुंडलादयः पार्थिवाघटशरावादयश्चयथेति १६ नन्वेवंतर्हिस्वकार्यंप्रतिमह
दादीनामप्याधेनरूपत्वात्सत्यत्वंस्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादायउपादानकारणतयास्वीकृत्यपूर्वःकारणरूपोमहदादिर्भावः अपरमहंकारादिकंभावंविकुरु
तेसृजति यथापिंडोमृदमुपादायस्वयंनिर्भिन्नभूतोघटंसृजतितद्वत्सएवसन्निति पूर्वस्यानुषंगः कथंतर्हिमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्य
यस्यआदिरंतश्चविवक्ष्यतेतदातत्सत्यमित्यभिधीयतेश्रुत्यापरमकारणात्मनःसत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः १७ ननुतथाऽपिप्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानांनिमित्तत्वाद
त्कथमद्वितीयतातत्राह प्रकृतिरिति अस्यसतःकार्यस्योपादानंयाप्रकृतिःप्रसिद्धायश्चतस्याआधारःअधिष्ठातापरःपुरुषश्चगुणक्षोभेणाभिव्यंजकःकालस्त-
च्चितयंब्रह्मरूपोऽहमेवनतुपृथक् प्रकृतेःशक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् १८ एवंतावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वात्ब्रह्मैवसत्यमितिवक्तुंतस्यसृष्टिका
रणत्वेनादौसत्यत्वमुक्त्वामध्येऽपितस्यैवसत्वमुपपाद्यअंतेऽप्यवधित्वेनसत्वंदर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपायाःस्थितेरवधिमाह सर्गइति महान्बहुलःपौर्वापर्येणपितृ

यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसत् विकारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवाः १५ यदुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् आदिरंतोयदा
यस्यतत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषःपरः सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् १८ सर्गःप्रवर्त्ततेतावत्पौर्वापर्ये
णनित्यशः महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यंतोयावदीक्षणम् १९ विराण्मयासाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः पंचत्वायविशेषायकल्पतेभुवनैःस
ह २० अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधानासुलीयते धानाभूमौप्रलीयंतेभूमिर्गंधेप्रलीयते २१ अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे लीयतेज्यो
तिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते २२

पुत्रादिरूपेणनित्यशःअविच्छेदेनकिमर्थंप्रवर्त्ततेतदाह गुणेषुदेहेषुविविधतयासृज्यतइतिगुणविसर्गोजीवःतदर्थः
तद्भोगप्रयोजनः किंपर्यंतंप्रवर्ततेयावत्स्थितेरंतःसोऽपिकिमवधिस्तत्राह यावदीक्षणंपरमेश्वरस्यतावत् १९ प्रलयंनिरूपयति विराड्ब्रह्मांडंमयाकालात्मनाआ
साद्यमानःव्याप्यमानःलोकानामहरहःकल्पाःसृष्टिप्रलयाविविधाःकल्प्यंतेयस्मिन् तान्वास्वस्मिन्विकल्पयतीतिसतथाभूतोऽपिपंचत्वरूपायविशेषायविभागाय
कल्पतेयोग्योभवति पंचानांभूतानामैक्यरूपस्तेषांपृथग्भावापत्यानश्यतीत्यर्थः २० तत्रतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःआकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्ने
रापोऽद्भ्यःपृथिवीपृथिव्याओषधयःओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषइतिश्रुत्युक्तसृष्टिक्रमप्रातिलोम्येनलयमाह अन्नइति मर्त्यंशरीरंयेनोपचितंतस्मिन्नन्नेशत
वर्षायामनावृष्ट्याक्षीणेसतितत्रैवलीयतइत्यन्नंधानासुबीजमात्रावशेषंभवतीत्यर्थः धानाभूमौउप्तानप्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधेसंवर्त्तकादित्यशोषितासंकर्ष
णमुखाग्निनादग्धाचसतीभूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषाभवति २१ अप्सुगंधःशतवार्षिक्यावृष्ट्याप्लाव्यमानोऽप्सुलीयते एवमेवापःज्योतिषाशोष्यमाणारस
मात्रावशेषाभवंति ततोरसोऽपितस्मिन्लीयतेज्योतिश्चवायुनाऽभिभूयमानंरूपमात्रंसत्तस्मिन्लीयते २२

७

वायुश्च कालप्रेरितेनांबरेण ग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन् तस्मिन्नंबरं च भूतादिना ऽहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रे तदेवं तामसाहंकारकार्यस्य शब्दपर्यंतं लयमुक्त्वा राजसाहंकार
कार्यस्याप्याह इंद्रियाणि स्वयोनिष्विति स्वप्रवर्तकदेवतासु तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वात् तासु लय इति वाच्चोऽप्युक्तिः वस्तुतस्तु स्वकारणे राज
साहंकारे लयोऽभिप्रेतः २३ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वं विवक्षितं योनयो देवतास्तु मनसि कुतः ईश्वरे नियंतरि मनोवशोऽन्ये त्वभवंस्म देवा इत्युक्तत्वात् इंद्रिय
लयोक्त एवात्राप्यभिप्रायः मनश्च देवताभिः सह वैकारिके ऽहंकार इत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्दो भूतादिता मसाहंकारमप्येति तस्मि
न्लीयत इत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोप्यहंकारो महति जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वा
त् २४ स च महान्स्वकारणेषु गुणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिमत्वाद्गुणवत्तमः तादृग्भावं विहाय गुणमात्ररूपो भवति तेऽव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छंतीत्यर्थः
तदव्यक्तं काले कालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्यये उपरतवृत्तौ २५ मायामये मायाप्रवर्त्तके ज्ञानमये वा अत एव जीवयतीति जीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयंभा
वः विश्वसृष्टुर्महापुरुषस्योपकारणरूपः कालो वृत्त्यंशेन सृज्यश्चात्तस्तदात्मना ऽवतिष्ठत इति तदुक्तं सप्तमे कालं चरंतं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुंभ्यां नरदेव स

रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चांबरे अंबरं शब्दतन्मात्र इंद्रियाणि स्वयोनिषु २३ योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे शब्दो भू
तादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः २४ स लीयते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः तेऽव्यक्ते संप्रलीयंते तत्काले लीयतेऽव्यये २५ कालो मा
यामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः २६ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः मनसो
हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः २७ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया २८ इति श्रीभा॰
म॰ ए॰ भगवदुद्धवसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः २४ श्रीभगवानुवाच गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् तन्मे पुरुषवर्येदमुप
धारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २

त्वकृदिति दशमे च योऽयंका
लस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्य इति जीव आत्मनि प्रकृतिलीनत्वेन प्रतियोग्यभावात् परिपूर्ण
त्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते आत्मा चात्मस्थ एव नान्यत्र लीयते यतः केवलो निरुपाधिः तत्र हेतुः विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेन च्चे
ति तथा सः २६ अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत् २७ उपसंहरति एष इति प्रत्यक्षमिव येने
दं दर्शितं तत्त्वमात्मनः सांख्यप्रख्यानतस्तस्मै हरये गुरवे नमः २८ इत्येकादशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः २४ पंचविंशे स्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यै निरूप्यते चित्तप्रभवसत्त्वा
दिगुणवृत्तिरनेकधा १ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपि यावदात्मयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयो न स्यात् न तावद्द्वंद्वोपरमः अतस्तज्जयोपायकथनाय गुणवृत्तिनिरूप
णार्थमाह गुणानामिति सह मिश्रीभूय वर्त्तमानाः संमिश्राः न संमिश्राः असंमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवेत् तदिदं कथयतो मत्तो निबो
धेत्यर्थः १ तत्र सत्त्ववृत्तीराह शम इति ईक्षा विवेकः तपः स्वधर्मवर्त्तित्वम् स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानम् तुष्टिर्यथालाभसंतोषः त्यागो व्ययशीलता अस्पृहा विषयेषु वैरा
ग्यं श्रद्धा आस्तिक्यं गुर्वादिषु ह्रीः अनुचिते कर्मणि लज्जा तेषामनवलोकनं दयादानं दयादानगतिरक्षणेष्विति स्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः २

रजसोवृत्तीराह कामोऽभिलाषः स्वर्गादिः ईहाव्यापारः यज्ञादिः मदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभोगर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेणदेवतादिप्रार्थनम् भिदाअहम
न्यइतिभेदबुद्धिः स्रुखंविषयभोगः मदोत्साहः मदेनयुद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनउद्यमः सात्वि
कएव ३ तमोवृत्तीराह क्रोधइति क्रोधअसहिष्णुतालोभोव्ययपराङ्मुखताक्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौअनुशोचनंभ्रमश्चविषादार्तीदुःखंदैन्यंच नि
द्रातंद्रा आशामेइदंभविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयम् अनुद्यमोजाड्यं ४ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ५ विम
क्तानांगुणानांवृत्तयोवर्णिताः मिश्राणामाह सन्निपातइतित्रिभिः अहंममेतिममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतःका
मीक्रोधीत्यादि तथाममशांतिरस्तिकामः क्रोधइत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वोव्यवहारश्चसन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारइति अत्रहेतुः मनश्चमात्राणिचइंद्रि
याणिच असवश्चतैः मनआदीनांसात्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातजइतिभावः ६ असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरिनिष्ठितोभवति तदायंत्रिषुनिष्ठारूपः सन्नि

काम ईहा मदस्तृष्णास्तंभ आशीर्भिदा सुखम् मदोत्साहो यशःप्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३ क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दंभः क्ल
मः कलिः शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ५
सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मे चार्थे च कामे च यदाऽसौ परिनिष्ठितः गुणानां
सन्निकर्षोयं श्रद्धारतिधनावहः ७ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान्यर्हि गृहाश्रमे स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ८ पुरुषं सत्वसंयुक्तमनु
मीयाच्छमादिभिः कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतम् ९ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः तं सत्वप्रकृतिं विद्यात्पु
रुषं स्त्रियमेव च १० यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसम् ११ सत्वं रजस्तम इति गुणा
जीवस्य नैव मे चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते १२

कर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनांसत्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतः सन्निपातजत्व
मुक्तंफलतश्चतथात्वमाह श्रद्धारतिधनादि सत्वरजस्तमोमयान्यावहतीतितथा ७ धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्येधर्मेयदापुंसोनिष्ठा
भवति तथापुमान्यदागृहाश्रमएवासक्तस्तिष्ठेत अनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत सापिसमितिः सन्निपातः हियस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्मार
जस्तमःसत्वमयाइत्यर्थः ८ तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्येदानींपुमान्येनयथाभवेदिति यदुक्तंतद्दर्शयतिपुरुषमितित्रिभिः ९ १० हिंसांशत्रुमरणा
दिकमाशास्ययोयथाभजेत्तंतामसंविद्यात् एतैर्गुणैरेवंभूतोभवतीतितात्पर्यार्थः ११ ननुतवापिगुणवशित्वेनकर्तृत्वाविशेषात् केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तु
सेवकइतिनियमः यतोमांभजतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राह सत्वमिति जीवस्यैवनमेकुतः यतश्चित्तजाजीवोपाधौचित्तेऽभिव्यज्यंते अतोयैः सएवबध्यतेकी
दृशः भूतानांदेहरूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणनियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्तापिनित्यमुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वाभूताना
मपंचीकृतानांयत्कार्यभूतंचित्तम् अन्नमयंहिसोम्यमनइतिश्रुतेः तत्प्रभवाः अतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् १२

तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणिदर्शयति यदेतिसप्तभिः यदेतरौगुणौजयेत्अभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकंविशदंस्वच्छंशिवंशां
तंशिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंसुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् तदातैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च १३ तमःसत्वंचकर्मभूतंरजःकर्तृसंगंसंगहेतुः
भिदाभेदहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतःसंगहेतुत्वात् यशसाश्रियायुज्येत तत्कामःपुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात्दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैभयंभव
तीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत १४ यदारजःसत्वंचकर्मभूतम् तमःकर्तृजयेत् मूढंविवेकभ्रंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वा
च्छोकमोहहिंसादिभिःलयत्वान्निद्रया जडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदाचित्तंप्रसीदे
तस्वच्छंभवेत्निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदामत्पदंमदुपलब्धिस्थानंसत्वमुद्रिक्तंविद्धि १६ यदापुनःक्रियया विकुर्वन्विकारंप्राप्नुवन्आधीर्भवति आसमंताद्विक्षिप्ताधी
र्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृतिः अनुपरतिःगात्राणिकर्मेंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंविकाराधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलमस्थिरम् तदारजउत्कटंनिशामयजानी

यदेतरौजयेत्सत्वंभास्वरंविशदंशिवम् तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् १३ यदाजयेत्तमःसत्वंरजःसंगभिदाबलम् तदादुःखे
नयुज्येतकर्मणायशसाश्रिया १४ तदाजयेद्रजःसत्वंतमोमूढंलयंजडम् युज्येतशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसी
देतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः देहेऽभयंमनोऽसंगंतत्सत्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृतिश्चचेतसाम् गात्रास्वास्थ्यंमनो
भ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेतसोग्रहणेऽक्षमम् मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबल
मेधते असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ सत्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततम् २०
उपर्युपरिगच्छंतिसत्वेनब्राह्मणाजनाः तमसाऽधोऽधआमुख्याद्रजसांतरचारिणः २१ सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः तमो
लयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२

हीति १७ यदासीदत्तिरोभवत्चेतसोग्रहणेचिदाकारपरिणामेअक्षमंसच्चित्तंविलीयेत मनोऽपिसं
कल्पात्मकंनष्टंलीनम् तमोऽज्ञानंग्लानिर्विषादश्चभवतितत्तदातमःउत्कटमुपधारयविद्धि १८ किंच एधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानिदे
वासुररक्षांसिइतिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानांगुणानामुत्कर्षकार्याणिउक्तानीतिज्ञेयम् १९ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदंदर्शयति सत्वादिति प्रसंगान्निर्गुणाव
स्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरंनामत्रिषुजागरणादिषुसंततमेकरूपमात्मतत्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेणतत्तत्कर्मफलनिष्ठांदर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्म
णावेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मणइतिपाठेब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात्स्थावरानभिव्याप्यअंतरचारिणःमनुष्याएवभवंति २१ देहादुत्क्रांतकालीनगुणोत्क
र्षफलमाह सत्वइति सतिप्रलीनामृताःरजोलयाःरजसिप्रवृद्धेसतिलयोयेषांते एवंतमोलयाइत्यपि निर्गुणाइत्यत्रतुलयशब्दानुपादानाज्जीवंतोऽपिनिर्गुणा
श्चेन्मामेवयांतीत्यर्थः २२ छ छ छ छ छ

रजसोवृत्तीराह कामोऽभिलाषः स्वर्गादिः ईहाव्यापारः यज्ञादिः मदोदर्पः तृष्णालाभेसत्यप्यसंतोषः स्तंभोगर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेणदेवतादिप्रार्थनम् भिदाअहम न्यइतिभेदबुद्धिः स्वरवंविषयभोगः मदोत्साहः मदेनयुद्धाद्यभिनिवेशः यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यंप्रभावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनउद्यमः सात्वि कएव ३ तमोवृत्तीराह क्रोधइति क्रोधअसहिष्णुतालोभोव्ययपराङ्मुखताक्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौअनुशोचनंभ्रमश्चविषादार्तीदुःखंदैन्यंच नि द्रातंद्राआशामेइदंभविष्यतीत्यन्वीक्षा भीर्भयम् अनुद्यमोजाड्यं ४ अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्याअप्यूह्याइतिभावः ५ विप्र क्तानांगुणानांवृत्तयोवर्णिताः मिश्राणामाह सन्निपातइतित्रिभिः अहंममेतिममतानुषक्तसर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतःका मीक्रोधीत्यादि तथाममशांतिरस्तिकामः क्रोधइत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वोव्यवहारश्चसन्निपातकार्यमित्याह व्यवहारइति अत्रहेतुः मनश्चमात्राणिचइंद्रि याणिच असवश्चतैः मनआदीनांसात्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातजइतिभावः ६ असौपुरुषोयदाधर्मादिषुपरिनिष्ठितोभवति तदायंत्रिषुनिष्ठारूपः सन्नि

कामईहामदस्तृष्णास्तंभआशीर्भिदासुखम् मदोत्साहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यंबलोद्यमः ३ क्रोधोलोभोऽनृतंहिंसायाच्ञादंभः क्लमः कलिः शोकमोहौविषादार्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्वस्यरजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः वृत्तयोवर्णितप्रायाः सन्निपातमथोशृणु ५ सन्निपातस्त्वहमितिममेत्युद्धवयामतिः व्यवहारः सन्निपातोमनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मेचार्थेचकामेचयदाऽसौपरिनिष्ठितः गुणानां सन्निकर्षोयंश्रद्धारतिधनावहः ७ प्रवृत्तिलक्षणेनिष्ठापुमान्यर्हिगृहाश्रमे स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८ पुरुषंसत्वसंयुक्तमनु मीयाच्छमादिभिः कामादिभीरजोयुक्तंक्रोधाद्यैस्तमसायुतम् ९ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पु रुषंस्त्रियमेवच १० यदाआशिषआशास्यमांभजेतस्वकर्मभिः तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसम् ११ सत्वंरजस्तमइतिगुणा जीवस्यनैवमे चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२

कर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनांसत्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतः सन्निपातजत्व मुक्तंफलतश्चतथात्वमाह श्रद्धारतिधनादिसत्वरजस्तमोमयान्यावहतीतितथा ७ धर्मनिष्ठायामेवसन्निपातंदर्शयति प्रवृत्तिलक्षणेकाम्येधर्मेयदापुंसोनिष्ठा भवति तथापुमान्यदागृहाश्रमएवासक्तस्तिष्ठेत अनुपश्चात्स्वधर्मेचनित्यनैमित्तिकेतिष्ठेत सापिसमितिः सन्निपातः हियस्मात्काम्यधर्मगृहासक्तिस्वधर्माःर जस्तमःसत्वमयाइत्यर्थः ८ तदेवंमिश्रामिश्रगुणवृत्तीःप्रदर्श्येदानींपुमान्येनयथाभवेदिति यदुक्तंतद्दर्शयतिपुरुषमितित्रिभिः ९ १० हिंसांशत्रुमरणा दिकमाशास्ययोयथाभजेत्तंतामसंविद्यात् एतैर्गुणैरेवंभूतोभवतीतितात्पर्यार्थः ११ ननुतवापिगुणवर्शीनकर्तृत्वाविशेषात्केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तु सेवकइतिनियमः यतोमांभजतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राह सत्वमिति जीवस्यैवनमेकुतः यतश्चित्तजाजीवोपाधौचित्तेऽभिव्यज्यंते अतोयैः सएवबध्यते की दृशः भूतानांदेहरूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणनियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्तापिनित्यमुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वाभूताना मपंचीकृतानांयत्कार्यभूतंचित्तम् अन्नमयंहिसौम्यंमनइतिश्रुतेः तत्प्रभवाः अतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् १२

तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेतिसप्तभिः यदेतरौगुणौजयेत्अभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकंविशदंस्वच्छंशिवंशां
तं शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंसुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् तदातैर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च १३ तमः सत्वंचकर्मभूतंरजः कर्तृसंगंसंगहेतुः
भिदाभेदहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतः संगहेतुत्वात् यशसाश्रियायुज्येत तत्कामः पुमानुभवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात् दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैभयंभव
तीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत १४ यदारजः सत्वंचकर्मभूतम् तमः कर्तृजयेत् मूढंविवेकभ्रंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वा
च्छोकमोहहिंसादिभिः लयत्वान्निद्रया जडत्वादुद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः १५ किंच यदाचित्तंप्रसीदे
तस्वच्छंभवेत् निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदामत्सदंमदुपलब्धिस्थानंसत्वमुद्रिक्तंविद्धि १६ यदापुनः क्रिययाविकुर्वन् विकारंप्राप्नुवन् आधीर्भवति आसमंताद्विक्षिप्ताधी
र्यस्यसः चेतसांबुद्धीन्द्रियाणामनिर्वृतिः अनुपरतिः गात्राणिकर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यंविकाराधिक्यंमनोभ्रांतंचंचलमस्थिरम् तदारजउत्कटंनिशामयजानी

यदेतरौजयेत्सत्वंभास्वरंविशदंशिवम् तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिः पुमान् १३ यदाजयेत्तमः सत्वंरजः संगभिदाबलम् तदादुःखे
नयुज्येत कर्मणायशसाश्रिया १४ तदाजयेद्रजः सत्वंतमोमूढंलयंजडम् युज्येतशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसी
देतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः देहेऽभयंमनोऽसंगंतत्सत्वंविद्धिमत्सदम् १६ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृतिश्चचेतसाम् गात्रास्वास्थ्यंमनो
भ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेतसोऽग्रहणेऽक्षमम् मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबल
मेधते असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ सत्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंततम् २०
उपर्युपरिगच्छंतिसत्वेनब्राह्मणाजनाः तमसाऽधोऽधआमुख्याद्रजसांऽतरचारिणः २१ सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः तमो
लयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२

द्वीति १७ यदासीदत्तिरोभवत्चेतसोऽग्रहणेचिदाकारपरिणामेऽक्षमंसच्चित्तंविलीयेत मनोऽपिसं
कल्पात्मकंनष्टंलीनम् तमोऽज्ञानंग्लानिर्विषादश्चभवतितत्तदातमः उत्कटमुपधारयविद्धि १८ किंच एधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानिदे
वासुररक्षांसिइतिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानांगुणानामुत्कर्षकार्याणिउक्तानीतिज्ञेयम् १९ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदंदर्शयति सत्वादिति प्रसंगान्निर्गुणाव
स्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरंनामत्रिषुजागरणादिषुसंततमेकरूपमात्मतत्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेणतत्तत्कर्मफलनिष्ठांदर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्म
णावेदाद्यनुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मणइतिपाठेब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात्स्थावरानभिव्याप्यअंतरचारिणः मनुष्याएवभवंति २१ देहादुत्क्रांतकालीनगुणोत्क
र्षफलमाह सत्ववृद्धौसतिप्रलीनामृताः रजोलयाः रजसिप्रवृद्धेसतिलयोयेषांते एवंतमोलयाइत्यपि निर्गुणाइत्यत्रतुलयशब्दानुपादानाज्जीवंतोऽपिनिर्गुणा
श्चेन्मामेवयांतीत्यर्थः २२ ७ ७ ७ ७ ७

इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणमस्मीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजकर्म इत्यादि तत्सात्त्विकं फलसंकल्प्य तेयस्मिन्तत् हिंसाप्रायं हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलं च आदिशब्दाद्दंभमात्सर्यादिकृतम् २३ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां चातुर्विध्यमाह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयं यत्तद्रजः राजसं प्राकृतं बालमूकादिज्ञानतुल्यम् मन्निष्ठं परमेश्वरविषयम् २४ वनं तु विविक्तत्वात्सात्त्विको वासः भगवन्निकेतनं तु साक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणं स्थानम् २५ कारकः कर्ता असंगी अनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयः मदेकशरणः सहि निरहंकारत्वान्निर्गुणः २६ अधर्मे धर्म इति या श्रद्धा २७ पथ्यं हितम् पूतं शुद्धम् अनायस्तमनायासलब्धं प्राशस्त्यम् आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणां प्रेष्ठं कट्वम्ललवणादि आर्तिदाशुचि दैन्यकरमशुद्धं च चशब्दान्मन्निवेदितं निर्गुणमित्यभिप्रेतम् २८ आत्मोत्थं सुखं मदपाश्र

मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् २३ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् २४ वनं तु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् २५ सात्त्विकः कारकोऽसंगी रागांधो राजसः स्मृतः तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् राजसं चेंद्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि २८ सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसम् तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयम् २९ द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुध्या वा पुरुषर्षभ ३१ एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ३२ तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् गुणसंगं विनिर्धूय मां भजंतु विचक्षणाः ३३ निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शांतधीः ३४

यमित्यपि तत्पदार्थविषयत्वेन ज्ञानवदेव द्रष्टव्यम् २९ उक्तं संसारहेतुभूतं त्रैगुण्यमुपसंहरति द्वाभ्याम् द्रव्यं पथ्यपूतादि देशो वनग्रामादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालः यदा भजेत मां भक्त्या यदेतरौ जयेदित्यादिना योऽर्थ उक्तः ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कर्म मदर्पणमित्यादि कारकः सात्त्विकः कारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्था सत्त्वात् जागरणमित्यादि आकृतिरूपं पुंरूपं परिगृहीतं त्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यांति इत्यादिनोक्तः स्वर्गादिः एवं सर्वोऽप्ययं भावः त्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ३० न केवलमेष एव किंतु यावंतः पुरुषाव्यक्ताधिष्ठितास्ते सर्वे भावा गुणमया एव न त्वप्रपंचः दृष्टमिति ३१ इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह एता इति सार्धेन येन निर्जिताः स पश्चाद्विक्षिप्तेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ३२ तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिन् तमिमं नरदेहम् ३३ भजनप्रकारमाह निःसंग इति सार्धेन सत्त्वसंसेवया सात्त्विकान्येव सेवेन पुमान्सत्त्वविवृद्धये इति प्रागुक्तया नैरपेक्ष्येण उपशमात्मकेन सत्त्वेनैव ३४

एवंचसतिमांप्राप्नोतीत्याह संपद्यतइति जीवंजीवत्वकारणंलिंगशरीरम् मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नबहिर्विषयभोगेननांतरः तत्स्मरणेन गुणक्षु-
तामनुसंसरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः धुतुतभक्तिरसेनविवेकिनोनहिपुनःफलमंजलुरीदृशम् ३५ इत्येकादशस्कंधेटीकायांपंचविंशोऽध्यायः २५
षड्विंशेयोगनिष्ठायाविघातोदुष्टसंगतः साधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते १ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति सर्वथातन्निहत्यर्थमैलगीतंवितन्यते २
निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तोजितेंद्रियइत्युक्तम् तत्रविपक्षेअनर्थंकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापितर्हिसंगोदुर्वारइत्यनर्थःस्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकंपरिहरति
सार्द्धाभ्याम् मल्लक्षणंमत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहंलब्ध्वामद्धर्मेभक्तिलक्षणेआस्थितःसन् आत्मस्थमात्मन्येवनियंतृत्वेनस्थितंपरमानंदरूपमात्मानंमासुपैति स
म्यक्प्राप्नोति १ नचैवंभूतस्यविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमयीयाजीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तःगुणेषुवर्तमानोऽपितैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्र
हेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतत्राह अवस्तुत्वेनदृश्यमानेषु २ तथाऽपिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति असतांलक्षणमाह शिश्नोदरेतर्पयंतीतिशि

संपद्यतेगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमाम् जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः मयैवब्रह्मणापूर्णोनबहिर्नांतरश्चरेत् ३५ इति
श्रीभागवतेम० एकादशस्कंधेपंचविंशोऽध्यायः २५ श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः आनंदंपरमा-
त्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः वर्त्तमानोऽ
पिनपुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः २ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगांधवत् ३ ऐलःसं-
म्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ४ त्यक्त्वात्मानंव्रजंतीतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः विलपन्नन्व
गाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ५ कामानतृप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः नवेदयांतीर्नायातीरुर्वश्याकृष्टचेतनाः ६ ऐलउवाच
अहोमेमोहविस्तारःकामकश्मलचेतसः देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ७ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्योवाऽभ्युदितोमुया
मुषितोवर्षपूतानांबताहानिगतान्युत ८

श्नोदरस्तृपस्तेषांकश्चित्कदाचिदपिआस्तांतावद्बहूनांसंगः किंतुतस्यैकस्यापिअनुगःअनुवर्तीअंधमनुगच्छतियोंऽ
धस्तद्वत् ३ अत्रेतिहासमाह ऐलःपुरूरवाः सम्राट्चक्रवर्तीबृहच्छ्रवःकीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहात्प्रथमंमुह्यन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमागम्यगंधर्वदत्तेनाग्निनादेवा
निष्ट्वापुनरुर्वशीलोकंप्राप्यशोकसंयमेशोकापगमेसतिततोनिर्विण्णःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यम् ४ प्राक्तनींमोहावस्थामाह त्यक्त्वेति आत्मा
नंराजानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेति हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ननौमंत्रासअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्नित्येवंमंत्रैर्विलपन् ५ वैक्लव्ये
कारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीःरात्रीःयांतीःअपयांतीःआयांतीःआगामिनीःउर्वश्याआकृष्टाचेतनायस्यसः ६ तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालउर्वशीसंभो
गानंतरंनिर्विण्णस्यगाथामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापःप्रपच्यंते अहोइति यतोमयाइमेअहोरात्ररूपाआयुःखंडानस्मृताः ७ तदेवाह नाहमिति अभि
निर्मुक्तःमयिरममाणेअस्तंगतःअभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उताऽपिवर्षपूगानांइतिगतान्यहानिनवेदेति ८ ७७

येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ९ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैव सत्यंनत्वत्रतदस्तीत्याह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरं चक्रवर्ति नंतृणमिवत्यक्त्वायांतीमपि अन्वगममनुगतोऽस्मि १० किंच ममप्रभावाद्यभिमानोवृथैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलम् खरोयथापादताडितोऽपिखरीमनुगच्छ तितद्वत् ११ एवंभूतस्यसर्वंसाधनंव्यर्थमित्याह किमिति त्यागेनसंन्यासेनविविक्तेनएकांतसेवया मौनेनवाङ्नियमेन १२ अनुतमःसन् आत्मानंनिंदतिद्वाभ्याम् स्वा र्थस्यैति अकोविदमज्ञातारंगोखरवत्गौरिवखरइवेति १३ अधरासवंसेवमानस्यआत्मभूर्मनसिजःपुनःपुनरुद्भवन् १४ एवमष्टभिर्निर्वेदोनिरूपितः इदा नींतस्यविवेकमाह दशभिःपुंश्चल्येति अयंभावः कर्मभिर्देवानिष्ठादुःखमेवप्राप्तोऽस्मि अतःपरमेश्वरमेवभजेयमिति १५परमेश्वरप्रसादंविनादेवेरुपदिष्टादपि वेदवाक्यात्मोहोननिवर्ततइत्याह बोधितस्यापीति देव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथार्थवचनेन पुरुरवोमामृथामाप्रतत्तोमात्वाहृकासोअशिवासउक्षन् नवेस्त्रैणा

अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः ९ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम् यां तींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् १० कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा योऽन्वगच्छंस्त्रियंयांतींखरवत्पादताडितः ११ किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १२स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनम् योऽहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवम् नतृप्यत्यात्मभूःकामोवह्निराहुतिभिर्यथा १४ पुंश्चल्यापहृतंचित्तंकोन्वन्योमोचितुंप्रभुः आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १५ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः मनोग तोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १६ किमेतयानोपकृतंरज्ज्वावासर्पचेतसः रज्जुस्वरूपाविदुषोयोऽहंयदजितेंद्रियः १७ क्वायंमलीम सःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः क्वगुणाःसौमनस्याद्याह्यध्यासोऽविद्ययाकृतः १८ पित्रोःकिंस्वंनुभार्यायाःस्वामिनोऽग्नेःश्वगृध्रयोः किमात्मनःकिंसुहृदामितियोनावसीयते १९ तस्मिन्कलेवरेऽमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २० त्व ङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् २१

निसरव्यानिसंतिसालावृकाणांहृदयान्येताइत्यनेन १६ पूर्वैपुंश्चल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकारोऽनुस्मृतः इदानींममैवायमपराधइत्याह किमेतयेति नोऽस्माकंकामिनामेतयाकिमपकृतंनकिंचिदपियथारज्जुस्व रूपाविदुषोरज्जुद्रष्टुःपुंसःतस्यांसर्पकल्पनयाखिद्यतोऽपिरज्ज्वाकिमपिनापकृतंतद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवंभूतःसएवाजितेंद्रियत्वादपराधीत्यर्थः १७ ननुतथापिसै वसौगंध्यप्रेमादिगुणैःसंमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपिस्वमतिपरिकल्पिताएवेत्याह चतुर्भिः क्वायमिति मलीमसोऽतिमलिनःसुमनसांकुसुमानामिवगंधसौकुमार्यादि सौमनस्यंशोभनमनोभावोवा १८ ममत्वमपितस्मिन्परिकल्पितमेवेत्याह पित्रोः किंस्वंकायःजनकत्वात् नुवितर्के भार्यायावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुप्रयुक्तमथेतन्यायतु ल्यत्वादुक्तम् स्वामिनोवाधीनत्वात् अग्नेर्वाअंतेध्यांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किंवात्मनःतत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवंयोननिश्ची यते १९ तुच्छारूमिविड्भस्मलक्षणानिष्ठाअंतोयस्यतस्मिन्कायेकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषंगमेवाह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् २० अतोगुणारोपेणारममाणामाह शाःकृमितुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहेविण्मूत्रादिसंहतौरमतांकृमीणांवा २१

यद्यप्येवंबीभत्सिताः स्त्रियः अथापिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापिसंगंनकुर्यात् अर्थवित् विवेकीअत्रहेतुःविषयेति २२ ननुकश्चित्निमीलितनयनादेरपिम
नःक्षोभोदृश्यते सत्यंसोऽपिपूर्वदर्शनादिकंविनानभवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्सदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणानिंद्रियाणि असंप्रयुंजतःनियच्छतःस्तिमितंनि
श्चलंसत् २३ इंद्रियैःकृत्वाअविश्रब्धःअविश्वसनीयःमादृशामविवेकिनाम् २४ फलितमाहद्वाभ्याम् एवमिति नृपुदेवेषुचदीव्यतीतिनतथा २५उक्तिभिर्हितोपदेशै
रिति तीर्थदेवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति २६सतांलक्षणमाह संतइतिविशेषणाष्टकस्ययथेष्टंहेतुहेतुमद्भावः २७ नचतेषुउपदेशापेक्षाअपितुकेवलंत
त्संनिधिरेवतारयतीत्याह तेष्विति समभिः २८ श्रवणादिभिरेवमत्पराःश्रद्दधानश्चसंतोभक्तिंविंदंति २९ ३० विभावसुमग्निंसेवमानस्य भयेतिनश्यतितथाकर्मा
दिजाड्यमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंचनश्यतीत्यर्थः ३१ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छतांपरमायणंपरमाश्रयः ३२ किंच यथाऽन्नमेवप्राणोजीवन

अथाऽपिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा २२ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते अ
संप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः २३ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः विदुषांचाप्यविश्रब्धःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २४ श्री
भगवानुवाच एवंप्रगायन्नरदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय आत्मानमात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २५ ततोदुःसंग
मुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् संतएतस्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २६ संतोनपेक्षामच्चित्ताःप्रशांताःसमदर्शनाः निर्ममानिरहंका
रानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः २७ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः संभवंतिहितानृणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् २८ तायेशृण्वंतिगायंतिह्यनु
मोदंतिचादृताः मत्पराःश्रद्दधानश्चभक्तिंविंदंतितेमयि २९ भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्म
नि ३० यथोपश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुं शीतंभयंतमोऽप्येतिसाधून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतांघोरेभवाब्धौपरमायणम् सं
तोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जताम् ३२ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोरणम् ३३
संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माहमेवच ३४ वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोकनिस्पृहः मुक्तसंगोम
हीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए० ऐलगीतंनामषड्विंशोऽध्यायः २६

म् अहमेवयथाशरणं धर्मएवयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तम् तथासंतएवार्वाक्संसारपाताद्बिभ्यतःपुंसःअरणंशरणम् ३३ किंच संतश्चक्षूंषिसगुणनिर्गुण
ज्ञानानि अर्कःपुनःसम्यगुत्थितोपिबहिस्तदप्येकमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेनइति सुद्युम्नभावेनउमावनंप्रविष्टस्यवीतासेना
स्त्रीभावंप्राप्तायस्य तस्यस्त्रीभावंप्राप्तस्यपुत्रोवैतसेनपुरूरवाः एवमुक्तप्रकारेणउर्वश्यालोकात्स्थानात् अवलोकनाद्वानिस्पृहः ततोऽपिसत्संगादपिहेतो
र्मुक्तसंगःसन्नात्मारामोभूत्वायथेष्टंचचारेति ३५ इत्येकादशस्कंधेटीकायांषड्विंशोऽध्यायः २६
गोपालकृष्णायनमः

सप्तविंशे क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः। सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः १ रागाद्याकुलचित्तानां कुतोऽसंगादिसंभवः इति कृष्णार्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपं यस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणां निमित्तत्वस्यावशिष्टत्वात् यथेति एकस्मिन्नधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः ये अधिकारिणः सात्वताः भक्ताः १ अस्य पुनः विशेषतः प्रश्ने कारणमाह चतुर्भिः एतत्त्वदर्चनं निःश्रेयसकरं वदंति आंगिरसः सुतो बृहस्पतिः २ निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्ये पार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ४ विश्वेश्वराय तेषामीश्वरः ५ कर्मकांडस्य पूजाविधानस्य नास्त्यंतो ग्रंथतः पारं वा ऽनुष्ठानतो यस्य तस्य ६ वैदिक एव मंत्रो वैदिकान्येवांगानि च यस्मिन् पुरुषसूक्तादौ स वैदिकः एवं तांत्रिकोऽपि मिश्रो ऽष्टाक्षरादिः मखः पूजा ७ यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाह यदा गर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ८ अर्चायां प्रतिमादौ ९ स्नाने विशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः १० किं

उद्धव उवाच क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो यस्मात्त्वां ये यथाऽर्चंति सात्वताः सात्वतर्षभ १ एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् नारदो भगवान्व्यास आचार्योऽगिरसः सुतः २ निःसृतं ते मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च संमतम् श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमोचनम् भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच नह्यंतोऽनंतपारस्य कर्मकांडस्य चोद्धव संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थंडिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुं माममायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोऽगशुद्धये उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ११ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता १२ चला चलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरम् उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयम् स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् १४

च संध्योपासनादीनि कर्माणि आचोदितानि सा कल्येन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् न तु तानि परित्यजेदित्यर्थः सम्यक् परमेश्वरविषय एव संकल्पो यस्य स तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मनिर्हारिणीम् ११ अर्चाभेदानाह सार्धेन शैला शिलामयी लौही सुवर्णादिमयी लेप्या मृच्चंदनादिमयी हृदि पूजायां मनोमयी १२ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठया कलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषणमाह सार्द्धेन उद्वासो विसर्जनम् १३ अस्थिरायामर्चने विकल्पः शालग्रामे न कुर्यात् सैकत्यां कुर्यादन्यत्र कुर्याद्वा न वेति अविलेप्यायां मृन्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्र विलेप्यायां लेख्यायां च परिमार्जनमेव १४ छ छ छ

इदानींसकामनिष्कामभेदेनविशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेणसिद्धैः सुशोभनैः अमायिनः निष्कामस्यभक्तस्ययथालब्धैः यत्रचंदनादिसर्वथानलभ्यते तत्रहृदिभावेनभा
वनया यद्वा हृदिचेतसंयागः तदाभावेनमनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५ अधिष्ठानभेदेनप्रधानोपचारमाह सार्द्धेन स्नानेति तत्वविन्यासः यथास्थानमंगप्रधानदेवतानांत
त्तन्मंत्रैः स्थापनं १६ अभ्यर्हणमुपस्थानार्घादिसलिलादिभिस्तर्पणादिनायजनंसर्वसाधारणमाह श्रद्धयेति १७ १८ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वाइदानींपूजा
प्रकारमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासाधनानियेनसः प्रागग्रैः दर्भैः यद्वा प्रागेवसंभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन् पश्चात्संभारार्थंवारंवारमुत्तिष्ठे
दित्यर्थः प्राङ्मुखउदङ्मुखोवाआसीनः अर्चायांतुस्थिरायांसंमुखअर्चाभिमुखंउपविष्टः सन् १९ अनंतरंगुर्वादिनमस्कारपूर्वकंयथोपदेशंतस्मिन्कृतन्यासः
कृतोमूलमंत्रन्यासोयस्यांताम् ममार्चामामृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिनाशोधयेत् कलशंपूर्णकुंभम् प्रोक्षणीयंप्रोक्षणार्थोदकपात्रमुपसाधयेत् चंदनपुष्पादिभिः

द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्यचयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि १५ स्नानालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव स्थंडिलेत
त्वविन्यासोवन्हावाज्यप्लुतंहविः १६ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि १७ भूर्यप्यभक्तोपहृ
तंनमेतोषायकल्पते गंधोधूपः सुमनसोदीपोन्नाद्यंचकिंपुनः १८ शुचिः संभृतसंभारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः आसीनःप्रागुदग्वार्चेद
र्चायामथसंमुखः १९ कृतन्यासः कृतन्यासांमदर्चांपाणिनामृजेत् कलशंप्रोक्षणीयंचयथावदुपसाधयेत् २० तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मान
मेवच प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसाधयेत् २१ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थंत्रीणिपात्राणिदेशिकः हृदाशीर्ष्णाथशिखयागायत्र्याचाभि
मंत्रयेत् २२ पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम अण्वींजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभाविताम् २३ तयात्मभूतयापिंडेव्याप्तेसंपूज्यत
न्मयः आवाह्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् २४ पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्चनवभिः कल्पयित्वासनं
मम २५

संस्कुर्यात् २० तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनंदेवपूजास्थानम् पाद्याद्यर्थंत्रीणिपात्राणि कलशोदकैः पूरितानितैस्तैर्द्रव्यैःसाधयेत् २१ तत्रपा
द्यादिद्रव्याणि पाद्येश्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रांतादिरिष्यते गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः दूर्वाचेतिक्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् जातीलवंगकंकोलैर्मतमा
चमनीयकमिति तानिचत्रीणिपात्राणियथाक्रमंहृदयादिमंत्रैः गायत्र्याचसर्वाण्यभिमंत्रयेत् २२ तदनंतरंपिंडेदेहेवाय्वग्निसंशुद्धइतिकोष्ठगतेनवायुनाशोषितेआ
धारगतेनाग्निनादग्धेपुनर्ललाटस्थचंद्रमंडलामृतप्लावनेनामृतमयेजातेतस्मिन्हृत्पद्मस्थांपरांश्रेष्ठांजीवकलांश्रीनारायणमूर्तिंध्यायेत् कथंभूतांनादांतेसिद्धैर्भाविता
म् प्रणवस्याकारोकारमकारबिंदुनादाः पंचांशाः तत्रनादांतेसिद्धैर्ध्याताम् तथाचश्रुतिः योवेदादौस्वरःप्रोक्तोयोवेदांतेप्रतिष्ठितः तस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वरइ
ति २३ तयात्मभूतयास्वेनैवभावेनचिंतितयाअमृतमयेपिंडेदीपेनप्रभयागृहमिवव्याप्तेसतितस्मिन्नेवादौमानसैरुपचारैःसंपूज्यतन्मयः सन्नर्चादिष्वावाह्यस्थापनमुद्र
यास्थापयित्वा २४ कथंपूजयेत्तदाह पाद्येतिद्वाभ्याम् धर्मादिभिर्ममासनम् २५ ६९ ६९

तत्रपद्मंचकल्पयित्वोभाभ्यांवेदतंत्राभ्यामुभयसिद्ध्येमत्र्यंपाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शःआचमनमर्हणमर्घ्यम् उभयसिद्ध्येवेदतंत्रोक्तभुक्तिमु
क्तिप्राप्तये अयमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषुपादाः अधर्मादीनिपूर्वादिदिक्षुगात्राणित्रयोगुणाः पट्टिकास्तत्रपूर्वादिक्रमेणमध्ये
चविमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगाप्रह्वीसत्येशानाःनुग्रहेतिनवशक्तयः एवंयथोपदेशंधर्मादिभिर्नवभिःशक्तिभिश्चासनंकल्पयित्वेति कर्णिकयाकेसरैस्तत्रस्थ
सूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २६ आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्रन्यस्तांगमित्यावरणपूजासूचिता आसनेनैवशक्त्यावरणमप्युक्तम् ततःसुदर्श
नादिमुसलांतान्यायुधान्यष्टदिक्षुकौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि २७ नंदादीन्पार्षदानष्टदिक्षुगरुडंपुरतः २८ दुर्गादीनिकोणेषुगुरूत्वामतःसुरानिंद्रादिलोकपा
लान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान्देवस्याभिमुखान्प्रोक्षणादिभिःअर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः २९ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तंतानेवगुणविधिभिःप्रपंचयति चंदने
तिषड्भिः ३० मंत्रानाह स्वर्णघर्मानुवाकःसुवर्णघर्मपरिवेद वेनमित्यादिमहापुरुषविद्याजितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन सुब्रह्मण्यनमस्तेस्तुमहापुरुषपू

पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमत्यंतूभयसिद्धये २६ सुदर्शनंपांचजन्यंगदासीषुधनुर्हलान् मुसलंकौस्तुभं
मालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २७ नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणम् २८ दुर्गांविनायकंव्यासंविष्वक्सेनंगु
रून्सुरान् स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २९ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदाविभवेसति ३०
स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ३१ वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः अलंकुर्वीतसप्रेमम
द्भक्तोमांयथोचितम् ३२ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽक्षतान् धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाःर्चकः ३३ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापू
पमोदकान् संयावदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३४ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् अन्नाद्यगीतनृत्यानिपर्वणिस्युरुतान्वहम् ३५
विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३६

वंजइति पौरुषसूक्तंसहस्रशीर्षेत्यादि राजनादीनिसामानि इंद्रं
नरोनेमधिताहवंतेइत्यस्यामृचिगीतानिआदिशब्देनरौहिणादीनि ३१ वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणि कपोलवक्षस्स्थलादिषुलिखिताःपत्र
भंग्यःमद्भक्तश्चेत्सप्रेमयथाभवतितथा ३२ यथोचितमलंकुर्वीतेत्युक्तार्थसर्वसाधारणंश्रद्धालक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ३३ नैवेद्येवैभवलक्षणंगुणंविधत्ते गुड
पायसेति शष्कुल्यःतैलपक्वविशेषाःआपूपाः अपूपानांमंडकादीनांसमूहाःसूपाःव्यंजनानिसतिविभवइतिशेषः ३४ कालभेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपं
चामृतादिस्नपनम् अन्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यंपर्वण्येकादश्यादौ अन्वहंप्रत्यहंवाविभवेसति ३५ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपिपूजाप्रकारमाह विधि
नास्वगृह्योक्तप्रकारेणमेखलादिभिरुपलक्षितेविहितेनिर्मितेतदुक्तम् विस्तारोच्छ्रायतस्त्रिस्रोमेखलाश्चतुरंगुलाः हस्तमात्रोभवेद्गर्तःसयोनिर्वेदिकातथेत्या
दि उदितंप्रज्वलितमग्निंपरितःसमूहेत् एकत्रमेलयेत् ३६ छ छ

दर्भैः परिस्तीर्य परितः प्रोक्षयेत् अन्वाधाय अन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समित्प्रक्षेपादिरूपं कर्म कृत्वा अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणि होमोपयोगिन्यासाद्य निधाय प्रोक्षण्या
प्रोक्षणीपात्रोदकेन प्रोक्ष्याग्नौ मां ध्यायेत् ३७ शंखादिभिरुल्लसंतः शोभमानाश्चत्वारो भुजा यस्य तम् ३८ स्फुरंति किरीटादीनि यस्य तम् ३९ हविषा घृतेन अभि
घृतानि संसिक्तानि दारूणि शुष्कसमिधः प्रास्य प्रक्षिप्य आघारौ तत्संज्ञकौ यागौ एवमाज्यभागौ च दत्त्वा तदर्था आहुती हुत्वेत्यर्थः तत्राघारौ प्रजापतये स्वाहेंद्राय
स्वाहेति चोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्याग्निमध्यादापरिद्धं तं घृतक्षरणरूपौ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्येवं होमरूपौ ४० मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेण तथा षोडश
ऋचो यस्मिन् तेन पुरुषसूक्तेन च अवदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः पुरुषसूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमंत्रः तेनैव प्रत्यृचमवदानतो होम इति मंत्रैः स्वाहांतैर्ना
ममंत्रैर्यथान्यायं पूजाक्रमेणैव अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येवं स्विष्टकृतं हुत्वा ४१ ततो वन्हिस्थं भगवंतमंतर्यामिणमभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः अथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो नंदा

परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि प्रोक्षण्यासाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम् ३७ तप्तजांबूनदप्रख्यं शंखचक्रगदांबुजैः लस
च्चतुर्भुजं शांतं पद्मकिंजल्कवाससम् ३८ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ३९ ध्यायन्नभ्य
र्च्य दारूणि हविषाऽभिघृतानि च प्रास्याज्यभागावाघारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः ४० जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चावदानतः धर्मादिभ्यो यथा
न्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ४१ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ४२ दत्त्वाचमनमुच्छे
षं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३ उपगायन् गृणन्नृत्यन् कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन्
मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत् ४५ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहु
भ्यां च परस्परम् प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ४६ इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सत्वरम् उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि
तत्पुनः ४७ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ४८

दिभ्योऽष्टदिक्षु बलिं हरेत् ततः पूजास्थानमागत्य दे
वस्याग्रे सम्मुपविश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् ४२ तत्र उभयत्र भगवतो भोजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा उच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयित्वा तदनुज्ञया पश्चात्स्वयं भुंजीत ततः
सुरभि मत्सुगंधवत्तांबूलाद्यं मुखवासं दत्त्वाऽथ पुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिना पूजयेत् ४३ अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकः वैयग्र्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेत् ४४
स्तवस्तोत्राणां भेदं दर्शयति पौराणैः प्राकृतैरपीति ४५ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिर इति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा यद्वा
पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादि विज्ञाप्य च प्रणमेत् ४६ ततः शेषग्रहणपूर्वकं वैकल्पिकोद्वासनप्रकारमाह इतीति अनयैव प्रार्थनया शेषां
निर्माल्यं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वा यद्युद्वासयेत् तर्हि प्रतिमायां यत्न्यस्तं ज्योतिस्तत्पुनरपि हृत्पद्मस्थज्योतिषि वोद्वास्यमुद्वासनीयम् ४७ एतेष्वधि
ष्ठानेषु किं मुख्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र न त्वधिष्ठाने मुख्यामुख्यत्वम् कुतः यतः सर्वभूतेषु आत्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थित इति
४८

उभयतः इहामुत्रच ४९ समर्थंप्रत्याह मदर्चामितित्रिभिः पुष्पोद्यानानिचकारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहंयात्रावशिष्टेपर्वणिबहुजनसमागमउत्सवः वसंतादिमहोत्सवः तदाश्रितान्क्षेत्रादीन्दत्वा ५० पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्यविवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थंसंततानुवृत्त्यर्थंमत्सार्ष्टितांमत्समानैश्वर्यम् ५१ प्रतिष्ठादीनांव्यस्तसमस्तानांफलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतांमत्सायुज्यमित्यर्थः ५२ सकामंप्रत्युक्तमहेतुकभक्तंप्रत्याह मामेवेति अहैतुकःभक्तियोगएवकथंभवतितत्राह भक्तियोगमिति ५३ दातुःफलमुक्तमपहर्तारंनिंदति यइति विड्भुक्विष्ठाभोजीकृमिः ५४ कर्तुर्यत्फलंतदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेःसहकारिणोहेतोःप्रयोजकस्यअनुमोदितुश्चप्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणामेतेभागिनः भागार्हाः तत्रापिविशेषमाह भूयसिकर्मणिसारथ्यादौचभूयोऽधिकंफलमिति पयःपत्रादिमार्गेणपूजितोयःपरंपदंप्रागेवदिशति प्रीतःसकृष्णःशरणंमम ५५ इत्येकादशटीकायांसप्तविंशोऽध्यायः २७ अष्टाविंशेतुयःपूर्वंविस्तरेणोपव

एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः अर्चन्नुभयतःसिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ४९ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढम् पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजायात्रोत्सवाश्रितान् ५० पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वस्वथान्वहम् क्षेत्रापणपुरग्रामान्दत्वामत्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठयासार्वभौमंसद्मनाभुवनत्रयम् पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति भक्तियोगंसलभतेएवंयःपूजयेतमाम् ५३ यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः वृत्तिंसजायतेविड्भुग्वर्षाणामयुतायुतम् ५४ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलम् ५५ इतिश्रीभा॰म॰ए॰सप्तविंशोऽध्यायः २७ श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणिनप्रशंसेन्नगर्हयेत् विश्वमेकात्मकंपश्यन्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परःस्वभावकर्माणियःप्रशंसतिनिंदति सआशुभ्रश्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ३ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनःकियत् वाचोदितंतदनृतंमनसाध्यातमेवच ४

र्णितः ज्ञानयोगःपुनश्चासौसमासात्त्विनिरूप्यते १ इदानींमतिविस्तरेणोक्तंज्ञानयोगंसंक्षेपेणवक्तुमाह परेषांस्वभावान्शांतघोरादीन्कर्माणिच तत्रहेतुः विश्वमिति १ विपक्षेदोषमाह परेति स्वार्थात् ज्ञाननिष्ठालक्षणात् असतिमिथ्याभूतेद्वैतेऽभिनिवेशात् २ भ्रंशमेवदृष्टांततोदर्शयति तैजसेराजसाहंकारकार्येइंद्रियगणेनिद्रयाआपन्नेअभिभूतेसति पिंडस्थोजीवः केवलंमनोमात्रेणमायांस्वप्नरूपांप्राप्नोति ततोमनसिलीनेसतिनष्टचेतनःसन्मृत्युंवामृत्युतुल्यांसुषुप्तिंवाप्राप्नोति यथातद्वदेवनानाऽर्थदृक् द्वैताभिनिवेशीविक्षेपंलयंचप्राप्नोति यथाप्राज्ञसंपर्कात् विश्वस्यभोगक्षयलक्षणोभ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपिस्वरूपभ्रंशइतिभावः ३ द्वैतासत्यतयास्तुतिनिंदयोर्निर्विषयत्वंप्रपंचयतिसार्द्धैःषड्भिः किंभद्रमिति अवस्तुनोद्वैतस्यमध्येकिंभद्रंकिंवाभद्रंकियत्भद्रंकियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेति वागिंद्रियोपलक्षणम् वाचाउदितमुक्तंचक्षुरादिभिश्चयत् दृश्यंतदनृतमिति ४ श्रीपार्वतीपतयेनमः छ छ छ छ छ छ छ

नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टांतमाह छायाप्रतिबिंबः प्रत्याह्वयः प्रतिध्वनिः आभासः शुक्तिरजतादिः एते यथासंतोऽप्यर्थकारिणो भवंति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युर्लयः यावन्नैव लीयंते तावत्पर्यंतमित्यर्थः ५ ननु सृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्त्वं स्यात्तत्राह आत्मैवेति सार्द्धद्वाभ्याम् त्राति पालयति ६ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यतिरिक्तात् त्रिविधा आध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः ननु कथं निर्मूलं प्रतीयते तत्राह इदमिति ७ ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणं निष्ठां सूर्यवत्समोभूत्वा ८ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत् द्वैतं तदसदिति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत् आद्यंतवत्त्वे प्रमाणानि प्रत्यक्षेण घटादि अनुमानेन सावयवत्वेन दृश्यं पृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यंतवदसच्चेति ज्ञात्वा निःसंगः तदासक्तिशून्यः ९ ननु यद्यात्मसंविदा सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यात्मा स्वप्रकाशो देहादि द्वैतं च जडमित्युक्तं स्यात् तथा च संसारप्रतिभासो न घटेत इति चोदयति अनात्मस्वदृशोः जडाजडयोः अत्र हेतुः द्रष्टृदृश्ययोर्माभूत् द्वयोरपि तत्राह उपलभ्यत इति १० एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादि पंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वं तु यथेष्टम् अचिज्जडः अयं भावः यथैवाग्निर्दारुणो भेदेनानुपलंभेऽपि दारुप्रकाश्यमेवाग्निश्च प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि न संसृतिस्तयोरन्यतर

छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसंतोऽप्यर्थकारिणः एवं देहादयो भावा यच्छंत्यामृत्युतो भयम् ५ आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ६ तस्मान्न ह्यात्मनोऽन्यस्मादन्यो भावो निरूपितः निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ७ एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् न निंदति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ८ प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा आद्यंतवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ९ उद्धव उवाच नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्माव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः १२ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते १४ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यंते जन्म मृत्युश्च नात्मनः १५

स्यापि घटत इति ११ सत्यं तथाऽप्युभयोरेवमविवेक एव संसारालंबनमित्याह पंचभिः यावदिति संनिकर्षणं संबंधः नन्वसंगस्य कुतः संबंधस्तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृत इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशस्य कथमज्ञानतः संसारस्तत्राह अपार्थोऽपि केवलं फलवान् फलं स्फूर्तिर्न तु तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः १२ नन्वसतो देहादेः कुतः संसारस्फूर्तिहेतुत्वमपि तत्राह अर्थे हीति अस्यात्मनः १३ ननु कथं चिज्ज्ञानतो विषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापि दुर्वारेत्यनिर्मोक्षः प्रसंगः स्यात्तत्राह यथा हीति प्रस्वापः स्वप्नः बहूननर्थान्बिभर्ति पुष्णाति तथा १४ अहंकारलक्षणो देहादिसंनिकर्ष एव संसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् अहं सुखीति वच्चैतन्यं सुखीति प्रतीत्यभावाच्च दृश्यत्वाच्च सुखादीनां कृशत्वादिवत् द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः १५

ननुयद्यहंकारस्यसंसारस्तर्हिमुक्तिरपितस्यैवेतिमुक्तावहंकारावशेषः प्रसज्येततत्राह देहेति देहादिष्वभिमानोयस्यसः आत्मैवतेषामंतर्हितोजीवः अतएवगुणक
र्ममयीमूर्तिर्यस्यसः एवंचसूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेवसूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारेपरमेश्वराधीनः सर्वतोधावति अतोनायंदोषइतिभावः १६ तदेवमहंकारकृतंबंधमुपपाद्ये
दानींज्ञानेनतन्निवृत्तौमुक्तिरित्याह अमूलमितिवस्तुतोमूलशून्यम् अज्ञानतस्तुबहुधारूपैर्देवादिशरीरैरूपितंप्रकाशितमैंद्रजालिकतुल्यमितिवा किंतत्तदाह म
नइति मनआदीनांद्वंद्वः यद्वा मनआदिषुक्रियतइतिकर्म अहंकरणंगुरोरुपासनयानिशितेनतीक्ष्णेनज्ञानखड्गेनछित्वा १७ तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूप
यति ज्ञानमिति विवेकोज्ञानम् साधनान्याह निगमोवेदः तपःस्वधर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यदस्यजगतः मध्येऽपितदे
वकेवलंनतुजगदिति किंतत्कालः कलयतिप्रकाशयतियः तथाहेतुः कारणंचयत् तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यविश्वस्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतत् नत
तः पृथगित्येवंनिश्चयकत्वेनिगमादिसाधनैर्जायतेयोविवेकः तज्ज्ञानमिति १८ तत्रनानाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वंसदृष्टांतमाह यथेति
सकृतंसकृत्षुकुंडलादिरूपेणविरचितंयद्धिरण्यम् कीदृशम् हिरण्मयस्यकुंडलादेरुत्पत्तेः पुरस्तान्नाशाच्चपश्चाद्यदस्तिकटककुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारंप्रा

देहेंद्रियप्राणमनोभिमानोजीवोंतरात्मागुणकर्ममूर्तिः सूत्रंमहानित्युरुधेवगीतः संसारआधावतिकालतंत्रः १६ अमूलमेतद्बहुरूपरू
पितंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्वामुनिर्गांविचरत्यतृष्णः १७ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथा
नुमानम् आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंसकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य तदेवमध्येव्य
वहार्यमाणंनानाऽपदेशैरहमस्यतद्वत् १९ विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदे
वसत्यम् २० नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतन्नव्यपदेशमात्रम् भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेमनीषा २१

प्यमाणमपितदेवयथा तद्वदस्यविश्वस्यकारणभूतोहमेवनानाव्यवहारालंबनंनतुमत्तः पृथग्विश्वमिति १९ तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वाप्रकाश्यस्य
प्रकाशकात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थम् यकारस्यपृथक्पाठश्छंदोऽनुरोधेन जाग्रदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनः तदवस्थाकारणरूपंचयद्गुणत्रयम् यच्चका
रणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मंकार्यमधिभूतंकर्तृअधिदैवतम् एवंगुणत्रयंकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवतियेनानुग
तंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञा
नव्यतिरेकेणनतुर्यंनामोपलभामहे तत्राह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदस्तितदेवसत्यमिति २० एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्त्वाव्यभिचारिणस्त्व
सत्यतामाह नयदिति यद्भूतंकार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथङ्नास्ति किंतुव्यपदेशमात्रं कुतः यतः यद्यत्परेणअन्येनभूतंजा
तंप्रसिद्धंप्रकाशितंचतत्तत्तदेवकारणप्रकाशकस्वभावमात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादि
श्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाश्यस्यचानुपलंभादितिभावः २१ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९ ६९

एवंसामान्यतः कार्यप्रकाश्ययोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुक्त्वाधप्रस्तुते तदुभयविवेकपूर्वकं प्रपंचस्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारिकः विकारसमूहः स
एवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाश्यश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्वयंस्वतःसिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्य
र्थः अतः कारणात् इंद्रियाणिच अर्थास्तन्मात्राणिच आत्मामनश्चदेवानामप्युपलक्षणम् विकाराः पंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति २२ उपसंहरति एवंनिगमत
पः प्रत्यक्षैतिह्यानुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवेकहेतुभिः तथापरस्य देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेनचकीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेति
पः प्रत्यक्षैतिह्यानुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवेकहेतुभिः तथापरस्य देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेनचकीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेति
वा आत्मविषयंसंदेहंछित्वास्वानंदतुष्टःसन् अखिलेभ्यः कामुक इंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् २३ परापवादंप्रपंचयति वपुरात्मानभवतिपार्थिवत्वात् घट
वत् तथाइंद्रियाणितदाधिष्ठातारोवादेवाः असवः प्राणः धिषणाबुद्धिः सत्वंचित्तमहंकृतिरित्येते आत्मानभवंति कुतः अन्नमात्रम् अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् ग
सुर्जलंचहुताशस्तेजः स्वंक्षितिरितिपंचभूतानिअर्थाः शब्दादयः साम्यंप्रकृतिः नात्माजडत्वात् घटवदिति यद्वा हिशब्देनानुमानांतराणिसूचितानि तद्यथाइंद्रि

अविद्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभाति ब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रम् २२ एवंस्फुटंब्रह्मविवे
कहेतुभिः परापवादेनविशारदेन छित्वात्मसंदेहमुपारमेतस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २३ नात्मावपुः पार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायु
र्जलंहुताशः मनोऽन्नमात्रंधिषणाचसत्वमहंकृतिः खंक्षितिरर्थसाम्यम् २४ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः
विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिम् २५ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्नसज्जते तथाऽक्षरंसत्वरजस्त
मोमलैरहंमतेःसंसृतिहेतुभिःपरम् २६ तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायारचितेषुतावत् मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनः
कषायः २७ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहन् एवंमनोऽपक्वकषायकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगम् २८

याण्यात्मानभवंति कारणत्वात् मनोवत् प्राणश्चवायुत्वाद्बाह्यवायुवदित्यादि २४ एवंविवेकज्ञानवतोमुक्तस्यनेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबंधइत्याह समाहितै
रिति मत्सुविविक्तधाम्नःममस्वरूपमिवविविक्तंधामस्वरूपंयेनतस्यप्रकाशकस्यप्रकाश्यगुणदोषानभवंतीतिरविदृष्टांतेनोक्तम् २५ असंगब्रह्मत्वेनावस्थितस्यनकोपि
गुणदोषाइत्याकाशदृष्टांतेनाह यथेति वाय्वादीनांशोषणदहनक्लेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापायिभिः ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारा
सरमक्षरंसंसृतिहेतुभिर्नयुज्यते यद्वा अहंकारस्यसंसृतिहेतुभिरिति २६ मुक्तवदसम्यग्ज्ञानीनयथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्याम् २७ तथापीति गुणेषुविषयेषुरजो
रागः मनसःकषायइतिदुर्निरासतामाह २७ तदेवदृष्टांतेनोपपादयति यथेति नृणामामयोरोगःअसाध्यसम्यग्यथाभवतितथाअपक्वकषायकर्मअदग्धाःकषा
याःरागादयस्तन्मूलानिकर्माणिचयस्मिन् तत् अतएवसर्वसंगंसर्वेषुपुत्रादिषुसज्जमानंमनः कुयोगिनमसम्यग्ज्ञानिनंविध्यतिभ्रंशयति २८ श्रीजानकीव
ल्लभायनमः छ छ छ छ छ छ छ छ छ छ

ननुकथंतर्हिद्वषयसंगेयदियोगभ्रंशः स्यात् अलंतर्हिसोपायेनयोगमार्गेणतत्राह कुयोगिनइति मनुष्यभूतैर्बंधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः तथाचश्रुतिः यस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविद्युरिति भूयोजन्मांतरे नतुकर्मतंत्रंकर्मविस्तारम् २९ ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदुष्परिहारमितिपुनःसंसारः स्यात्अ तआह करोतीति विदुषोऽन्योऽसौजंतुःदेहएवभोजनादिकर्मकरोतिक्रियतेविक्रियतेचतेनकर्मणापुण्याद्यपिप्राप्नोतीत्यर्थः केनापिसंस्कारादिनाचोदितःआ निपातान्मरणपर्यंतंकरोति विद्वांस्तुप्रकृतौस्थितोऽपिकर्मणिनविक्रियते निरहंकारित्वात्हर्षविषादादिभिः संसारंनप्राप्नोति ३० किंच आस्तांतावद्दे हिककर्मभिर्विकारशंकायतोदेहमप्यसौनपश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतंमूत्रयंतंस्वभावशसमन्यदपिदर्शनस्पर्शनादिईहमानंकुर्वंतमात्मानंदेहम् ३१ नन्विंद्रियवतःसर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राह यदिस्मेति यद्यपिअसतांबहिर्मुखानामिंद्रियाणामर्थंपश्यतितथाऽपिनानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनु-

कुयोगिनोयेविहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः तेप्राक्तनाभ्यासबलेनभूयोयुंजंतियोगंनतुकर्मतंत्रम् २९ करोतिकर्मक्रियतेच जंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमु क्षंतमदंतमन्नम् स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३१यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्धमन्यत् न मन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वाप्नंयथोत्थायतिरोदधानम् ३२ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवन गृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३३ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्विधत्ते एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुष स्यबुद्धेः ३४

मानेनविरुद्धंबाधितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तंमनीषीवस्तुतयानमन्यतेस्वप्नादुत्थाय प्रबुद्धसंस्कारमात्रेणस्वाप्नंविषयंस्फुरंतमतएवस्व यमेवतिरोभवंतंयथातद्वत् ३२ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तम् नन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्यज्यमानत्वात्मुक्तावस्थयाचगृह्यमाणत्वात् नहिव्रीहयोऽव घातेनव्रीहिभावत्यागतः तंडुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियंतेतत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायांगुणैःकर्मभिश्चचित्रमज्ञानकार्यंदेहेंद्रियादिलक्षणम् आत्मन्य ध्यासेनाविविक्तंगृहीतमासीत्तदेवपुनर्ज्ञानेननिवर्तते आत्मातुनकेनापिरूपेणगृह्यतेनापित्यज्यते अयंभावः मुक्तेःक्रियाफलत्वेतावदात्मनोविकारः तस्यारोपि ताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोनविकारइति ३३ एतदेवदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेति नतुपूर्वमेवसत्घटादिपुनर्विधत्तेक रोति समीक्षाआत्मविद्या ३४

आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोऽक्षतयानित्यप्राप्तस्यात्मनः प्राप्तिंवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणांविकृतिंवारयति अजइत्यु
त्पत्तिंवारयति अप्रमेयइतिज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारम् महाऽनुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनाखिलवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्यो
तिष्ट्वादौहेतुः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपिविकार इतिदर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्ट्वादितत्राह वचसां
विरामेऽगोचरत्वेननिवृत्तौसत्याम् तथाचश्रुतिः यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेति तत्रहेतुः येनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रुतिः केनेषितंपतितप्रेषितंम
नःकेनप्राणःप्रथमःप्रैतियुक्तः केनेषितांवाचमिमांवदंतिचक्षुः श्रोत्रंकउदेवोयुनक्तिश्रोत्रस्यश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरि
ति ३५ अद्वितीयत्वंसंपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवलेऽभिन्नेआत्मन् आत्मनिविकल्पइतियत् एतावान्सर्वोप्यात्मानोमनसः संमोहः भ्रमः
यतःस्वमात्मानमृतेविनायस्यविकल्पस्यावलंबः आश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिंविनानेह नानाऽस्ति किंच नइंद्रोमायाभिः पुरुरूपइयतेयुक्ताह्यस्यहर
यःशतादशेत्येवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ३६ केचित्तुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतस्यप्रपंचस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानांचक्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वात्द्वैतं

एषस्त्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरंति ३५ एतावानात्मसंमोहोय
द्विकल्पस्तुकेवले आत्मन्नृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि ३६ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयंद्वयंपंडि
तमानिनाम् ३७ योगिनोऽपक्वयोगस्ययुंजतःकायउत्थितैः उपसर्गैर्विहन्येततत्रायंविहितोविधिः ३८ योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धार
णान्वितैः तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ३९ कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदांश्छ
नैः ४० केचिद्देहमिमंधीराःसुकल्पंवयसिस्थिरम् विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४१ नहितत्कुशलादृत्यतदायासोह्यपार्थकः
अंतवत्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतेः ४२

सत्यमितिमन्यंतेतन्मतमनूद्यदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यंनामरूपोपलक्षितंपंचवर्णंपंचभूता
त्मकंद्वयंद्वैतंयत्तदबाधितमितिपंडितमानिनामत्रवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदांतेष्वयमर्थवादइतिप्रतीतिः नतत्वविदाम् यतः व्यर्थेनापिविनाऽप्यर्थेनसा
प्रतीतिः तथाहि नतावद्विध्येकवाक्यत्वंतेषामस्तियतोऽर्थवादत्वंस्यात् नवाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपात्मप्रतिपादनंकर्मविधिशेषतांभजतेनचाबाधितंद्वैतंतस्य
नामरूपात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् स्वप्नवदित्यादि अनुमानैर्वाचारंभणादिश्रुतिभिश्चबाधितत्वादिति ३७ तदेवंज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदा
नींतन्निष्ठस्यविघ्नप्रतीकारमाह योगिनइतित्रिभिः योगंयुंजतःकायेयद्यंतरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगाद्युपद्रवैरभिभूयते विधिःप्रतीकारः ३८ योगधारणयासोमसूर्या
दिधारणयासंतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणान्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैःपापग्रहसर्पादिकृतान् ३९ ममानुध्यानादिभिःकामादीन्योगेश्वरानुवृत्त्यादंभ
मानादीन्हन्यात् ४० अन्येतुदेहसिद्ध्यर्थमेवेतत्सर्वंकुर्वंतितद्दूषयति केचित्तुनरेतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवसुकल्पंजरारोगादिरहितंवयसितारुण्येस्थिरंचकृत्वा
अष्टंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्ध्येनत्वद्वारणारूपंयोगंयुंजंति नतुज्ञाननिष्ठारूपम् ४१ कुशलैःप्राज्ञैः आदरणीयंनभवतिवनस्पतिवदात्मैवस्थायीशरीरंतुफलवन्नश्वरमित्यर्थः
४२

ननु कश्चित्समाध्यंगत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रियमाणे जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथापि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्याह योगमिति तन्त्रं तां देहसिद्धिं न श्र
द्दध्यात् न विश्वसेत् ४३ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकापीत्याह योगचर्यामिति विचरन् स्वसुखे अनुभूः अनुभूतिर्यस्य सः स्पृहामू
लाहि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्त्तते अतः अंतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णो भवतीति समाप्त्यर्थ स्वयोगं तु समस्तोपनिषद्रसम् सख्ये मुख्यतमां भक्तिं मुक्तोपि नरूपा
दिशत् ४५ इत्येकादशस्कंधे टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः २८ ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः १ अति
क्लेशमिवालक्ष्य योगे संगैकसंपदि सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति अनात्मनः अवशीकृतमनसः अंजसा अप्रयासतो यथा सिद्ध्येत तत्तथा अंजसा सुबो
धं यथा तथा मे ब्रूहि १ सुदुष्करतां प्रपंचयति प्रायश इति मनो युंजतः निगृह्णंतः वशीकुर्वंतः विषीदंति क्लिश्यंति कुतः असमाधानात् अनिग्रहात् कथंचिन्मनसो निग्रहे

योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् तच्छ्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्यामिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः
नांतरायैर्विहन्येत निस्पृहः स्वसुखानुभूः ४५ इतिश्रीभाग॰ म॰ एकादशस्कंधे अष्टाविंशोऽध्यायः २८ उद्धव उवाच सुदुष्क
रामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः यथांजसा पुमान् सिद्ध्येत्तन्मे ब्रूह्यंजसाऽच्युत १ प्रायशः पुंडरीकाक्ष युंजंतो योगिनो मनः विषीदंत्य
समाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथात आनंददुघं पदांबुजं हंसाः श्रयेरन्नरविंदलोचन सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमी
विहिता न मानिनः ३ किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबंधो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् योऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरी
टतटपीडितपादपीठः ४

कर्शिताः श्रांताः संतः २ यस्मादेवं केचन विषीदंति अथातः अत एव ये हंसाः सारासारविवेकचतुराः ते तु आनंददुघं समस्ता
नंदपरिपूरकं तव पादांबुजमेव सुखं यथा भवति तथा तु निश्चितं श्रयेरन् सेवंते अमी तु त्वन्मायया विहिताः केचिद्योगकर्मभिमानिनः संतो न श्रयंते यद्वा अमी त्व
द्भक्ताः त्वन्मायया न विहताः अत एव योगकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवंति अन्ये तु त्वन्मायया मोहिताः संतो वयं योगज्ञा वयं कर्मकुशला इति केवलं गर्विता भवंति
न तु मुच्यंत इत्यर्थः ३ त्वद्भक्तास्तु त्वत्प्रसादेन कृतार्था भवंतीति नातिचित्रमाह किमिति अनन्यशरणेषु दासेषु तव आत्मसात्त्वं तदधीनत्वं यत् यथा नंदगोपीबलिप्र
भृतिषु एतत्किंचित्रं नाश्चर्यमित्यर्थः यतो यो भवान् श्रीरामरूपेण मृगैर्वानरैः सह साहित्यं सख्यमिति यावत् अरोचयत् प्रीत्याहृतवान् कथंभूतः ईश्वराणां ब्रह्मा
दीनां यानि श्रीमंति किरीटादीनि तेषां तटान्यग्राणि तैः पीडितं विलुठितं पादपीठं यस्य स्वयं तथाभूतोऽपि सन् ४ ७ ७

अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यंसंश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवंभूतंत्वांकोनुविसृज्येतनभजेत् कथंभूतः स्वकृतवित्वबलिप्रह्लादादिषुत्वयाकृतमनुग्रहं जानन् यद्वा स्व
स्मिन्नेवांतर्यामितयाकृतमुपकारंविद्वान् तदेवाह अखिलात्मदयितेश्वरंअखिलस्यजगतःआत्मानंचेतयितारमात्मत्वादेवदयितंप्रेष्ठंसेव्यमीश्वरत्वादवश्यंभज
नीयम् किंच आश्रितानांसर्वार्थदंतर्हिकिंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहिकिमपिअनिरूक्तंत्वद्व्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपिकोवाभजेत्सेवेत कथंभूतंतत्पक्षे
वलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वा त्वद्व्यतिरिक्तं किमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवा भूत्यैऐश्वर्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षाय
कोवाभजेत् नकोऽपिननुतत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किंवेति तदुक्तम् यावैसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टयेतयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणा
श्रयः ५ आस्तामन्यभजनवार्तात्वत्कृतोपकारस्यत्वय्यात्मनिवेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिंप्रत्युपकारमानृण्यमितियावत् कवयोब्रह्म
विदोपिनैवप्राप्नुवंति यतः तत्कृतमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदः उपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह योभवान् बहिराचार्यवपुषापुरुषरूपेणअंतश्चचैत्यवपुषांःतर्या

तंत्वाऽखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वकृतविद्विसृजेतकोनु कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादर
जोजुषांनः ५ नैवोपयंत्यपचितिंकवयस्तवेशब्रह्मायुषापिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः योंऽतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा
स्वगतिंव्यनक्ति ६ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगा
दसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयिष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८
कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशनकैःस्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः ९ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान् दे
वासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच १० पृथक्सत्रेणवामत्स्यंपर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेव
सर्वभूतेषुबहिरंतरपावृतम् ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथाखममलाशयः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते सभाजयन्मन्यमानोज्ञा
नंकेवलमाश्रितः १३

मिरूपेणअशुभंविषयवासनांविधुन्वन्निरस्यन्स्वगतिंनिजंरूपंप्रकटयतितस्यतव ६ ईश्वरत्वेहेतुःजगत्क्रीडनकंक्रीडोपकरणं
यस्यसः ननुजगत्स्रष्ट्र्यादिनाब्रह्मेशादयःक्रीडंतितत्राह स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिःगृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रेमसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसः सप्रेमयथातथाज
गादेतिवा ७ हंतेति सहर्षसंबोधनंसुमंगलान्सुखरूपान्मृत्युंसंसारम् दुर्जयमन्यैरुपायैः ८ धर्मानेवाह कुर्यादितित्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतः कुर्या
त्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्तेसंकल्पविकल्पानुसंधानात्मकेयेनअतएवमद्धर्मेष्वेवात्ममनसोरतिर्यस्यसः ९ पुण्यदेशलक्षणम् मद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामा
चरितानिकर्माणिचाश्रयेत १० सत्रेणसंभूयच ११ अंतरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत ननुकथमेकस्यसर्वेषुवृ
त्तिस्तत्राह बहिरंतरिति बहिरंतःपूर्णमित्यर्थः तत्कुतःअपावृतमनावरणम् तदपिकुतःयथाखमसंगत्वादित्यर्थः १२ हेमहाद्युतेअतिप्राज्ञइति अनेनप्रकारेणके
वलंज्ञानरूपांदृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणिभूतानिमद्भावेनमन्यमानःसभाजयन् पंडितोभवेदितिउत्तरेणान्वयः १३ ५ ५

ननुउत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेण सभाजनमपांडित्यमेवस्यात् पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेव ज्ञानदृष्टिंप्रपंचयति ब्राह्मणइति विषमेष्वपिसमदृक् सर्वं
मामेवपश्यन्वैषम्यमेवचतुर्द्धादर्शयति ब्राह्मणेपुल्कसइतिजातितोवैषम्यम् पुल्कसोंऽत्यजजातिविशेषःस्तेने ब्रह्मस्वहारिणिब्रह्मण्येब्राह्मणेभ्योदातरिइतिकर्मतः
अर्केविस्फुलिंगइतिगुणतः अक्रूरेशांते क्रूरेचेतिस्वभावतः १४ नरेष्वीश्वरदृष्टिंकुर्वतःसद्यःफलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषुस्पर्द्धादयःस्वस्मिन्नहंका
रस्वहिनिश्चितंवियंतिनश्यंति १५ अतोंतर्यामिदृष्ट्यासर्वान्प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानान्हसतःस्वान्सर्वान्तथादैहिकींदृशमुत्तमःसतुनीचइतिदृष्टि
स्तयादृशाव्रीडालज्जातांचविसृज्याश्वचांडालादीनभिव्याप्यप्रणमेत् १६ एवंपंचभिःश्लोकैरुक्तायाःसमदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यांयावदिति १७ तस्यएवंकुर्वतःपुंसःसर्वं

ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येऽर्केस्फुलिंगके अक्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावंपुंसोभावयतोचिरात् स्पर्द्धाऽसू
यातिरस्काराःसाहंकाराविर्यंतिहि १५ विसृज्यस्मयमानान्स्वान् दृशंव्रीडांचदैहिकीम् प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचांडालगोखरम् १६ याव
त्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया परिपश्यन्नुपरमेत्
सर्वतोमुक्तसंशयः १८ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायवृत्तिभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोमद्धर्म
स्योद्धवाण्वपि मयाव्यवसितःसम्यक्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोमयिपरेधर्मःकल्प्यतेनिष्फलायचेत् तदायासोनिरर्थःस्याद्भयादेरि
वसत्तम २१

ब्रह्मात्मकमेवभवति कुतःआत्ममनीषयासर्वत्रेश्वरदृष्ट्याथाविद्यातया अतःपरितोब्रह्मैवपश्यन्सर्वतःक्रियामात्रादुपरमेत् १८ कि
मयमेवोपायोऽस्तिवाऽन्योऽपीत्यपेक्षायांसंतिबहवःसमीचीनस्त्वयमेवेत्याह अयंहीति १९ भगवद्धर्मलक्षणोपायस्यसमीचीनत्वमेवोपपादयतिद्वाभ्याम् न
हीति अंगहेउद्धव अनाशिषोनिष्कामस्यमद्धर्मस्यउपक्रमेसतिअण्वपिईषदपिवैगुण्यादिभिर्नाशोनास्त्येवयतोमयैवनिर्गुणत्वादयंधर्मःसम्यग्व्यवसितोनिश्चितः
नतुमन्वादिमुखेनकथंचित् २० किंच योयोमिति अयमर्थः किंवक्तव्यंमद्धर्मस्यनध्वंसइति यतोलौकिकोपियोयोनिरर्थःव्यर्थःआयासःसोऽपिमयिपरेनि
ष्फलायचेत् कल्प्यते निष्कामतयाऽर्प्यतश्चेत्तर्हिधर्मएवस्यात् निरर्थायासेदृष्टांतः यथाभयशोकादेर्हेतोः पलायनाक्रंदनादिक्लेशस्तद्वत् २१
गोपालकृष्णाय नमः

अतोमद्भजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषाइति तामेवदर्शयति सत्यममृतंच मामनृतेनासत्येनमर्त्येनविनाशिनामनुष्यदेहेनइहअस्मि
न्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत्सैवबुद्धिर्मनीषाचेतिबुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यम् २२ महाप्रकरणार्थमुपसंहरतिद्वाभ्याम् एषइति २३ २४ किंच आस्तांतावज्ज्ञान-
मेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमिति मयासुविविक्तंदत्तोत्तरमेतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्म
गुह्यंवेदेःपिरहस्यम् २५ स्वपुष्कलंयथाभवतितथाब्रह्मदायस्यब्रह्मददातीतितथातस्यज्ञानोपदेष्टुः २६ समधीयीत उच्चैः पठेत् परमंशुचि अन्येषामपिशोध

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेऽभिहितः कृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः समा
सव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः ३५ अभीक्ष्णशस्त्वेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंत
वप्रश्नंमयैतदपिधारयेत् सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलम् तस्याहंब्रह्मदायस्यददा
म्यात्मानमात्मना २६ यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचिः सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रःशृणुया
न्नरः मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसरवेसमवधारितम् अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः
२९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच सा
धवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ३२ ज्ञा
नेकर्मणियोगेचवार्तायांदंडधारणे यावानर्थोनृणांताततावांस्तेऽहंचतुर्विधः ३३

कम् पूयेतशुद्ध्येत २७ २८ सम्यग्ज्ञानानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनपृच्छति अपीति अपिकिम् २९ उपधारितमाकलय्याह नैतदिति शठायवंच
काय ३० शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तर्हिब्रूयात् ३१ एतद्ज्ञानेनपुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टांतमाह पीत्वेति पीयूषंस्वादु
३२ ननुसंतिबहूनिज्ञेयानितत्तत्फलसाधनानिसत्यंसत्यभक्तानांभक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिल
क्षणश्चतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोपितेऽहमेव तत्रज्ञानेमोक्षः कर्मणिविहितेधर्मः कर्मण्येवस्वाभाविकेतुकामः योगेऽणिमादिसिद्धयः वार्तायांकृष्यादावर्थः
दंडनीतावैश्वर्यमिति सिद्धेश्वर्ययोरपिकामांतर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ३३ ७ ७ ७

कुत इत्यत आह मर्त्य इति यदा त्यक्तसमस्तकर्मा सन् मे मह्यं निवेदितात्मा भवति तदासौ मे मया विचिकीर्षितः विशेषेण कर्तुमिष्टो भवति ततश्चामृतत्वं मोक्षं प्रतिपाद्यमानो मयात्मभूयाय मदैक्याय मत्समानैश्वर्याय चेति यावत् कल्पते योग्यो भवति वै ध्रुवम् ३४ आदर्शितो योगमार्गो यस्मै सः ३५ प्रणयेनावघूर्णं क्षुभितं चित्तं धैर्येण विष्टभ्य ब हु मन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ३६ मे मयाय आश्रित आसीत् स तव सन्निधानेनैवाविद्रावितः प्रभवति किं तु बाधाय समर्था भवति अजाद्य ब्रह्मणो ऽपि जनक ३७ किंच यद्यपि तव सन्निधानादेव गतः तथा ऽप्यनुकंपिना भवता विज्ञानमयः प्रदीपश्च प्रत्यर्पितः स्वमायया ऽपहृतः पुनः समर्पितः अतस्तत्कृतज्ञः यस्त्वा

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे तदा ऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै ३४ श्रीशुक उवाच स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य बद्धांजलिः प्रत्युपरुद्धकंठो न किंचिदूचे ऽश्रुपरिप्लुताक्षः ३५ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहु मन्यमानः कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविंदम् ३६ उद्धव उवाच विद्रावितो मोहमहांधकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् विभावसोः किं नु समीपगस्य शीतं तमो भीः प्रभवंत्यजाद्य ३७ प्रत्यर्पितो मे भवतानुकंपिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं को ऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम् ३८ वृक्णश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमो ऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् यथा त्वच्चरणांभोजे रतिः स्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच गच्छोद्धव मयादिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमम् तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईक्षया ऽलकनंदाया विधूताशेषकल्मषः वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतेंद्रियः शांतः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३

कृतमनुग्रहं जानाति सः को नाम त्वदीयं पादमूलं हित्वान्यच्छरणं समीयात् आश्रयेत् ३८ किंच दाशार्हादिषु त्वया यः स्वमायया स्नेहपाशः प्रसारितः सत्वयैवात्मतत्वज्ञानशस्त्रेण वृक्णः छिन्नः ३९ एवं यद्यपि त्वया बहु कृतं तथाप्येतावत्प्रार्थय इत्याह नमो ऽस्त्विति अनुशाधि अनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्यनपायिनी ४० तदुक्तं मौमिस्संगी कृत्यत्न तथापि मयादिष्टो लोकसंग्रहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टो नियुक्तः ४१ स्नानादेः पूर्वमेव मत्पादतीर्थोदकभूताया अलकनंदाया गंगाया ईक्षया वसानः परिदधानः ४२ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणाम् सुशीलः आर्जवादिस्वभावः ४३

तेत्वयाविविक्तंकस्वविचारितम् तिस्वस्त्रिगुणात्मिकागतीरतिक्रम्य ४४ हरिमेधसासंसारंहरतिमेधायस्यतेनश्रीकृष्णेनअहंद्वंद्वपरोपिसन्दुःखविनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमेनिर्गमनसमये ४५ किंच स्नेदुस्त्यजःस्नेहोयस्मिन्तेनवियोगात्कातरोभीतः अतएवतंपरिहातुमशक्नुवन्नातुरोविह्वलः सन्कृच्छ्रंकष्टंययौप्राप ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निबिभ्रत् अतिनिर्बंधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्यययौ अत्रचपृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमइत्यादि तृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेणबदरिकाश्रमंगच्छन्भगवतःप्रभासयात्रासुपश्रुत्यशनैःपृष्ठतोगतःसन्उपसंहृतनिजकुलंभगवंतमेकांतेदृष्ट्वातत्कालप्राप्ते नमैत्रेयेणसहपुनःकृपयाभगवतोपदिष्टंतत्वमाकलय्यतदाज्ञातोययाविवितद्द्रष्टव्यम् ४६विशालांबदरिकाश्रमंगतःसन्हरेर्गतिमगात् कथंभूतांतेनैवजगदेक बंधुनायथोपदिष्टाम् तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेवै अतिव्रज्यगतीस्तिस्त्रोमामेष्यसिततःपरमित्येवमुक्तप्रकाराम् ४७ आनंदस

मत्तोऽनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव अतिव्रज्यगतीस्तिस्त्रोमामेष्यसिततःपरम् ४४ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तोहरिमेधसोद्धवःप्रदक्षिणंतंपरिसृत्यपादयोः शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे ४५स्नेदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेबिभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ४६ ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनातपःसमास्थायहरेरगाद्गतिम् ४७ यएतदानंदसमु द्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितम् कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४८ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञा नसारंनिगमकृदुपजह्रेभृंगवद्वेदसारम् अमृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ४९ इतिश्री भागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ राजोवाच ततोमहाभागवतउद्धवेनिर्गतेवनम् द्वारवत्यांकि मकरोद्भगवान्भूतभावनः १

मुद्रोभगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्संभृतमेकीकृतम् एतद्यःसच्छ्रद्धयाआसेव्यईषदपिसेवितावर्ततेसविमु च्यतइतिकिंवक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ४८ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणमति भवभयमिति भवःसंसारःभयंचजरारोगादिनिमित्तंतदु भयनिवृत्तानांप्रवृत्तानांचभृत्यवर्गिणांयथायोग्यमपहंतुंयोऽमृतद्वयमुपजह्रे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकम् किंतत्ज्ञानविज्ञानरूपंतत्सारंश्रेष्ठंच भृंग वत् भृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरतितथा स्वयंकृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपाययत्तंनतोऽस्मीति ४९ येनानुकंपितं विश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः तंवंदेपरमानंदंनंदनंदनरूपिणम् १ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशेतुप्राग्उपक्षिप्तमौशलच्छलतोहरिः स्वधामगंतुमन्विच्छन्संजहारनिजंकुलम् १ विरागायपुराघोरमुपक्षिप्तंहिमौशलम् कथाऽवसानेतत्रैवविशेषंपरिपृच्छति २ ततइतित्रिभिः १

ब्रह्मशापोपसंसृष्टेकुलेसति अयंभावः भगवतिनहिशापः प्रभवति यादवत्वानुकरणाच्चंसोऽपिकथंचिन्मान्यः अतः किमकरोदितितदेतत्कथमसृजदितिसर्वं नेत्राणामितिसर्वेंद्रियोपलक्षणम् २ तत्प्रपंचयति प्रत्याकृष्टुमिति यस्मिन्रूपेलग्नंनयनंप्रत्याकृष्टुंपरावर्तयितुंअबलानशेकुः यच्चकर्णाविष्टंकर्णरंध्रेणप्रविष्टम् यत्सतामात्मनिलग्नंलिखितमिवतिष्ठतिततोनसरतिननिर्गच्छति यस्यश्रीः शोभासंकीर्त्यमानाकवीनांवाचांरतिमुल्लासविशेषंजनयति तेषांमानंजगद्भूज्यतांजनयतीतिकिंनुवक्तव्यम् यच्चविष्णोरूपंविष्णोरर्जुनस्यरथेस्थितंदृष्ट्वायुधिमृतास्तत्साम्यंसारूप्यमीयुः प्रापुः तत्केनरूपेणात्यजदित्यन्वयः ३ दिविसूर्यपरिवेषादीन्भुविभूकंपादीन् अंतरिक्षेदिग्दाहादीन्महोत्पातान्स्वयमेवोत्पादितत्वादन्यैर्दुष्प्रतीकारान् ४ यमकेतवोधूमजाइवमृत्युसूचकाइत्यर्थः नो

ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत् २ प्रत्याकृष्टुंनयनमबलायत्रलग्नंनशेकुः कर्णाविष्टंनसरतिततोयत्सतामात्मलग्नम् यच्छ्रीर्वाचांजनयतिरतिंकिंनुमानंकवीनांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ३ ऋषिरुवाच दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णः प्राहयदूनिदम् ४ श्रीभगवानुवाच एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वत्यांयमकेतवः मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रनोयदुपुंगवाः ५ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः देवताःपूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागान्कृतस्वस्त्ययनावयम् गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमम् देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमोभवः ९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः १० तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयोपबृंहितम् ११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु दिष्टविभ्रंशितधियोयद्द्रवैर्भ्रश्यतेमतिः १२महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसाम् कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् १३ युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४

स्नाभिः ५ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी ६ अभिषिच्यस्नात्वा ७ ब्राह्मणांश्चतैःकृतशांतिकाःसंतोगवादिभिः पूजयिष्यामः ८ विधिःप्रकारःमंगलायनंच किंच देवद्विजगवांपूजाभवउद्भवहेतुः देवलोकेपरमउद्भवोभविष्यतीतिभावः ९ मधुद्विषोवाक्यमाकर्ण्यतथेत्यभिनंद्य उत्तीर्यसमुद्रम् १० सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्रसंधिरार्षः भगवतात्युक्तैरपिसर्वैःश्रेयोभिःसहितंचक्रुः ११ पीयतइतिपानंमैरेयकंमदिराविशेषंमधुररसम् दिष्टेनदैवेनविभ्रंशितधियःनत्वन्यथातस्मिन्स्थानेतदुचितमितिभावः यद्द्रवैःयस्यद्रवैरसैः १२ कृष्णमायाविमूढानामितिसुरवोहेतुः संघर्षःकलहः ततोयुयुधुश्च १३ १४ छ छ छ

पतंत्य इतस्ततश्चलंत्यः पताका येषु तैः रथादिभिर्मिथः समेत्यान्यहनन्यघ्नन्नित्यर्थः दद्भिर्दंतैरिव १५ मिथः समेत्य इत्यस्य प्रपंचः प्रद्युम्न इत्यादि चतुर्भिः गदो श्रीकृष्ण स्य भ्राता एकः पुत्रश्चापरः तौ सुमित्रासुरथाविति द्वैधमार्षम् अक्रूरथं नामा वा कश्चित् १६ मदांधेन मदतमसा बलात्कारिताः १७ दाशार्हादयो नव तत्तद्वंश्याः अर्बुदा माथुराः शूरसेनाश्च तत्तद्देशीयाः १८ भ्रातृभिश्चेति भ्रात्रादिशब्दानां सप्रतियोगिवाचित्वात् भ्रातरो मातुला इत्यादि ज्ञेयम् मित्रैश्च मित्राणि च अहनन् हतवं

पतत्पताकै रथकुंजरादिभिः खरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहनन् शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने १५ प्रद्युम्नसांबौ युधि रूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः १६ अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः अन्योऽन्यमासाद्य मदांधकारिता जघ्नुर्मुकुंदेन विमोहिता भृशम् १७ दाशार्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माथुरशूरसेनाः विसर्जनाः कुकुराः कुंतयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विसृज्य सौहृदम् १८ पुत्रा अयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन् ज्ञातय एव मूढाः १९ शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरेरकाः २० ता वज्रकल्पा ह्यभवन्परिघा मुष्टिना भृताः जघ्नुर्द्विषस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते २१ प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः हंतुं कृतधियो राजन्नापन्ना आततायिनः २२ अथ तावपि संक्रुद्धावुद्यम्य कुरुनंदन एरकामुष्टिपरिघौ चरंतौ जघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् स्पर्धाक्रोधः क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् २४ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः २५ रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्य भगवान्देवकीसुतः निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् २७ बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकः २८ श्रीवत्सांकं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् कौशेयांबरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जं नीलकुंतलमंडितम् पुंडरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुंडलम् ३०

तः १९ धन्वसु धनुःषु जह्रुः जगृहुः २० परिघा लोहदंडाः भृताः धृताः २१ तं च श्रीकृष्णमपि प्रत्यनीकं प्रतिपक्षम् २२ एरकामुष्टिरूपौ परिघावुद्यम्य २३ स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलं क्षयं निन्ये २४ २५ पौरुषं योगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् तमेवाह संयोज्येति मानुष्यं लोकम् भूर्लोकं मनुष्यरूपतां वा २६ धरोप-स्थे भूतले २७ भ्राजिष्णुरूपं बिभ्रदिति २८ तदेवानुवर्णयति श्रीवत्सांकमिति चतुर्भिः २९ सुंदरं स्मितं वक्त्राब्जं यस्मिन्न तत् पुंडरीकवदभिरामे सुं-दरे अक्षिणी यस्मिन् तत् ३०

३१ वनमालापरीतान्यंगानियस्मिन्तत् निजायुधैश्चपरीतांगम् पंकजारुणंवामंपादंदक्षिणउरौकृत्वा आनंदरूपंबिभ्रदितिपूर्वेणान्वयः ३२ जरानामकश्चित् लुब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारायस्यतच्चरणम् ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिवेदतआह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमा ययारचितम् विरंच्यः अस्यतनयारुद्रादयश्चयेचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारः तेपिनविदुस्तस्यते: चिंत्यमायस्यएतत् ब्रह्मशापादि अंजसा असद्भूतयः पापयो

कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटकटकांगदैः हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः कृत्वो रौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणम् ३२ मुशलावशेषायःखंड कृतेषुर्लुब्धकोजरा मृगास्याकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजं तंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः भीतःपपातशिरसापादयोरसुरद्विषः ३४ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तम श्लोकमेऽनघ ३५ यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनम् वदंतितस्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ३६ तन्माशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्ध कम् यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमम् ३७ यस्यात्मयोगरचितंनविदुर्विरंच्योरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये त्वन्माययापिहितदृ ष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणीमः ३८ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे याहित्वमदनुज्ञातः स्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ इत्यादिष्टोभगवताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्वि च्छन्नधिगम्यताम् वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युभिरायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिम् स्नेहप्लुता त्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणांबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा दिशोनजानेनलभेच शांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छ न्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ४५ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः संकर्षणस्य निर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशाम् ४६ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबंधुभिः मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७

नयोवयंकिंगृणीमः कथंवर्णयामः अतस्त्वदास्त्वमाशुमांजहीतिभावः ३८ ३९ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावः शुद्धसत्वमयींनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्प्रतिकृ त्यैवंविडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ४० ४१ तंपतिंतत्रदृष्ट्वातस्यपादयोर्निपपात ४२ ४३ उदीक्षतःउ दीक्ष्यमाणस्यसूतस्यसतः ४४ ४५ निर्याणंयोगमार्गेणमद्दशामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ४६ ४७ ५ ५

अवितारक्ष्यमाणाः इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहितिपूर्वेणान्वयः ४८ मन्मायारचनामेतांविज्ञायेतिनिजमूर्तेरंतर्हितत्वात् वृथाशोकंमाकुर्वित्यर्थः ४९ कुलस्यविनष्टत्वात् दुर्मनाः ५० इत्येकादशेटीकायांत्रिंशोऽध्यायः ३० एकत्रिंशेस्वकंधामजगामभगवानितः तमेवानुययुःप्रीत्यावसुदेवादयस्ततः १ देवान्यदून्विधायादौभूयोदेवान्विधायच श्रीकृष्णःस्वेच्छयाधामस्वतश्चैवसमाविशत् २ मुनयःसनकादयःप्रजेश्वरामरीच्यादयः १ द्विजाः गरुडलोकनिवासिनःपक्षिणःमैत्रेयादयोवा २ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाःसंतःपरमोत्सुकास्तत्रागमन् तेषामौत्सुक्यकृतंमहोत्सवमाहसार्द्धेनगायंतश्चेति ३ ४ विभूतीःइंद्रादींश्चपश्यन्नेत्रेन्यमीदयदित्यत्रायंभावः पूर्वंब्रह्मादिभिःसलोकाल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वंस्वंलोकं प्रतिनेतुमागतत्वात् बहुषुचनेषुदाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिमिवकुर्वन्नेत्रेन्यमीलयदिति ५ योगिनामिवस्वच्छंदमृत्युत्वमंवारयति लोकाभिरामामि

स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः अर्जुनेनाविताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८ त्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः मन्माया रचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ४९ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीम् ५० इतिश्रीभा ग०म० एकादशस्कंधेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिंशोऽध्यायः ३० श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्ब्रह्माभवान्याचसमंभवः महेंद्रप्र मुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः १ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः चारणायक्षरक्षांसिकिंनराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभगव तोनिर्याणंपरमोत्सुकाः गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः कुर्वंतःसंकुलंराजन् भक्त्यापरमयायुताः ४ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ५ लोकाभिरामां स्वतनुंधारणाध्यानमंगलम् योगधारणयाऽग्नेय्याऽदग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ६ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् सत्यं धर्मोधृतिर्भूमेःकीर्तिःश्रीश्चानुतंययुः ७

ति अयमर्थः योगिनोहिस्वच्छंदमृत्यवःस्वांतनुमाग्नेय्यायोगधारणयादग्ध्वालोकांतरंप्रविशं ति भगवांस्तुनतथा किंतुअदग्ध्वैवस्वतनुसहितएवस्वकंधामवैकुंठाख्यमाविशत् तत्रहेतुः लोकाभिरामाम् लोकानामभिरामःअभितोमरणंस्थि तिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेनजगतोऽपिदाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायाध्यानस्यमंगलंशोभनंविषयमितरथातयोर्निर्विषयत्वंस्यात् दृश्यते तदुपासकानांतथैवतद्रूपसाक्षात्कारःफलप्राप्तिश्चेतिभावः इच्छाशरीराभिप्रायेणवायथाश्रुतमेवास्तु तत्रापितुलोकाभिरामामित्यादीनांविशे षणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधायनिर्गतइत्येवसांप्रतम् ६ तदास्वस्वमेवलोकमागमिष्यतीतिसंभ्रमेणदेवादिकृतःसर्वतोदुंदुभि नादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्सवोऽभवदित्याह दिवीति भूमेःसकाशात्श्रीकृष्णमनुययुः ७ ५ ५

तदा श्रीकृष्णो ऽतर्हितेसति कुतो गतइति वितर्कयंतो ऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनिविशंतं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क्वचित्क्वचित्
ददृशुश्च ततो ऽति विस्मिता बभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति सौदामन्यागतिर्यथामर्त्यैर्नलक्ष्यते देवैस्तु लक्ष्यते तेत था भूर्मंडलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य
गतिः देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ९ १० अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रथमं परिक्लिष्टं ततश्च तदृष्टं दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रि
भिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्यये हा आविर्भावतिरोभावरूपा चेष्टा इयं मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथा ऽविकृत एव ज-
न्मादीन् विडंबयति तद्वत् आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशंका यद्धि स्वसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्त इत्याह सृष्ट्वेति आत्मना स्वयमेवेदं ज
गत्सृष्ट्वांतर्यामितेनानुविश्य आत्ममहिना स्वमहिम्ना उपरत आस्ते ११ न पुनरन्यथामंतव्यं यतो ऽस्मिन्नेवावतारे तस्य भावो निरतिशयो दृष्टइत्याह मर्त्ये

देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशंतं स्वधामनि अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामन्या यथाकाशे यांत्या हित्वा ऽभ्रमंड
लम् गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः विस्मितास्तां प्रशंसंतः स्वंस्वं लोकं ययुस्तदा १०
राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडंबनमवेहि यथा नटस्य सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चांते संहृत्य चात्ममहिनोपरतः स
आस्ते ११ मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् जिग्ये ऽतकांतकमपीशमसावनीशाः किं स्वावने स्वर
नयन्मृगयुं सदेहम् १२ तथा ऽप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् नैच्छत्प्रणेतुं वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्र
दर्शयन् १३ य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् प्रयतः कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् १४

नेति यमेन स्वलोकं प्रतिनीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य आनयत् आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकः त्वां च ब्रह्मास्त्रदग्धं यो रक्षितवान् यश्चांतका
नामंतकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणसंग्रामे जितवान् मृगयुं लुब्धकम् सदेहं स्वः स्वर्गमनयत् नित्ये असौ स्वावने स्वरक्षणे अनीशः असमर्थः किम् १२ ननु यदि स
मर्थः तर्हि किंचित्कालमत्रैव तेनैव वपुषा किं नातिष्ठत्तत्राह तथा ऽपीति यद्यपि उक्तप्रकारेण अशेषस्य जगतः चराचरस्य स्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्ष
एव कारणम् स्वयं यद्यस्मादशेषशक्तिधृक् तथापि यादवत्वात् स्वं निजं वपुरत्र शेषितमवशेषितुं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमनयत् तत्र हेतुः मर्त्येन
देहेन किं न किंचित्कार्यमिति स्वस्थानः आत्मनिष्ठानां दिव्यां गतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् अन्यथा ते ऽपि दिव्यां गतिमनादृत्य योगबलेन देहसिद्धिं विधाय अत्रैव रं
तुं यतेरन् तन्मा भूदित्येतदर्थमिति भावः १३ य एतामुक्तप्रकारां पदवीं गतिम् १४ छ छ

तदेव भगवतास्वलोकंगच्छता वसुदेवादीनामपि तत्सामर्थ्यउपायश्चिंतितआसीत्तमाह दारुक इत्यादिना १५ १६ १७ कृष्णरामौसुतावपश्यंतः १८ १९
२० सदुक्तिभिः सख्योः वितथाउक्तयोयेषुतैः नाहंप्रकाशः सर्वस्ययोगमायासमावृतः मूढोऽयंनाभिजानातिलोकोमामजमव्ययमित्यादिभिः २१ नष्टगोत्रा

दारुकोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप तच्छ्रु
त्वोद्विग्नहृदयाजनाः शोकविमूर्च्छिताः १६ तत्रस्मत्वरिताजग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः व्यसवः शेरतेयत्रज्ञातयोघ्नंतआननम् १७ दे
वकीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासुतौ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुःस्मृतिम् १८ प्राणांश्चविजहुस्तत्रभगवद्विरहातुराः उपगु
ह्यपतींस्तातचितामारुरुहुः स्त्रियः रामपत्न्यश्चतद्देहमुपगुह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः कृष्ण
पत्न्योविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः २० अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्यविरहातुरः आत्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैः सदु
क्तिभिः २१ बंधूनांनष्टगोत्राणामर्जुनः सांपराधिकम् हतानांकारयामासयथावदनुपूर्वशः २२ द्वारकांहरिणात्यक्तांसमुद्रोऽप्लावयत्क्ष
णात् वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २३ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः स्मृत्याऽशेषाशुभहरः सर्वमंगलमंगलः २४
स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थेसमावेश्यवज्रंतत्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः त्वांतु
वंशधरंकृत्वाजग्मुः सर्वेमहापथम् २६ यएतद्देवदेवस्यविष्णोः कर्माणिजन्मच कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते २७ इत्थंह
रेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणिबालचरितानिचशंतमानि अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांपरमहंसगतौलभेत २८
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेएकत्रिंशोऽध्यायः ३१ श्रीकृष्णार्पणमस्तु

णांनष्टसंततीनाम् सांपराधिकंपिंडोदकादि २२ २३ २४ २५ २६ आदितआरभ्यश्रीकृष्णचरितकीर्तनस्यफलमाह यएतदिति द्वाभ्याम् २७
शंतमानिपरममंगलानि परमहंसगतौश्रीकृष्णे २८ एवमेकादशस्कंधभावार्थस्यप्रदीपिका स्वाज्ञानध्वांतभीतेनश्रीधरेणप्रकाशिता १ इतिश्रीभागवते
महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यामेकादशेश्रीधरस्वामिविरचितायांश्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ३१ समाप्तः

इतिश्रीमद्भागवतेएकादशस्कंधःसमाप्तः

[OrderDescription]
,CREATED=17.03.20 14:10
,TRANSFERRED=2020/03/17 at 14:49:01
,PAGES=137
,TYPE=STD
,NAME=S0002965
,Book Name=M-2758-SHRIMAD BHAGWAT
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,